

АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАҒРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(мачаллаи илмӣ-назариявӣ)

№ 1 (21) 2020

Мачаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Мачалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 019/МҶ аз санаи 14-уми августи соли 2017 ба қайд гирифта шудааст. Мачалла аз 26-уми апрели соли 2018 дар Рӯйхати мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи оли аттестатсионии (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон номнавис шудааст.

САРМУҲАРРИР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктори илмҳои таърих, профессор*

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ: *Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Юсуфшо ЁҚУБШО -академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Ҳайдаршо ПИРУМШО -узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор;
Абдулло ҒАҒУРОВ -номзади илмҳои таърих, дотсент;
Лариса ДОДҲУДОЕВА -доктори илмҳои таърих, профессор;
Аскаралӣ РАҶАБОВ -доктори илмҳои таърих, профессор;
Виктор ДУБОВИТСКИЙ -доктори илмҳои таърих, дотсент;
Нуриддин САЙҒУЛЛОЕВ -номзади илмҳои таърих;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ -доктори илмҳои таърих;
Қосимшо ИСКАНДАРОВ -доктори илмҳои таърих;
Александр ЧУБАРЯН -академики Академияи илмҳои Русия, доктори илмҳои таърих, профессор (Русия);
Франсис РИШАР -узви вобастаи хориҷии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса);
Анри-Пол ФРАНКФОР -доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса).

ISSN 2789294-8
ББК 63.3 (2 рус) +74.263.1

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно-теоретический журнал)

№ 1 (21) 2020

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под №019/МЧ от 14 августа 2017 г. Журнал с 26 апреля 2018 года зарегистрирован в Перечне рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктор исторических наук, профессор*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: *Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Юсуфшо ЁКУБШО - академик Академии наук Республики Таджикистан;
Хайдаршо ПИРУМШО - член-корреспондент Академии наук Республики Таджикистан, доктор исторических наук, профессор;
Абдулло ГАФУРОВ - кандидат исторических наук, доцент;
Лариса ДОДХУДОЕВА - доктор исторических наук, профессор;
Аскарали РАДЖАБОВ - доктор исторических наук, профессор;
Виктор ДУБОВИЦКИЙ - доктор исторических наук, доцент;
Нуриддин САЙФУЛЛАЕВ - кандидат исторических наук;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ - доктор исторических наук;
Косимшо ИСКАНДАРОВ - доктор исторических наук;
Александр ЧУБАРЬЯН - академик Российской Академии наук, доктор исторических наук, профессор (Россия);
Франсис РИШАР - иностранный член-корреспондент Академии наук Республики Таджикистан, доктор исторических наук, профессор (Франция);
Анри-Поль ФРАНКФОР - доктор исторических наук, профессор (Франция).

© *Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Академии наук Республики Таджикистан, 2020.*

ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific-theoretical journal)

№ 1 (21) 2020

The scientific-theoretical journal «Historian» founded in 2015, issues four times a year in Tajik, Russian and English languages. The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under the № 019 / MJ dated of August 14, 2017. Since 26 April 2018 the journal has been registered in the Inventory of scientific journals of Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

CHIEF EDITOR: **Nasrullo UBAYDULLO** *Dr. of History, Professor*

EXECUTIVE EDITOR: **Hamza KAMOL** *Dr. of History, Professor*

EDITORIAL BOARD:

Yusufsho YOKUBSHO - Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan;
Haydarsho PIRUMSHO- corresponding member of the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor;
Abdullo GAFUROV - Candidate of History, dotsent;
Larisa DODKHUOEVA - Dr. of History, Professor;
Askarali RAJABOV - Dr. of History, Professor;
Victor DUBOVITSKIY - Dr. of History, dotsent;
Nuriddin SAYFULLOEV- Candidate of History;
Saidmurod BOBOMULLOEV - Dr. of History;
Kosimsho ISKANDAROV - Dr. of History;
Alexander CHUBARYAN - academician of the RAS, Dr. of History, Professor (Russia);
Francis RISHAR - foreign corresponding member of the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor (France);
Henri-Paul FRANKFOR - Dr. of History, Professor (France).

МУНДАРИЧА-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

**ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY**

НАСРУЛЛО УБАЙДУЛЛО ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ НИҲОДҲОИ ОМУӢЗИШИИ ВАРОРӢД ДАР ОСОРИ В. В. БАРТОЛД	5
ҲАМЗА КАМОЛ ЗИКРИ ШАҲРҲОИ МАЪРУФИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР «САФАРНОМА»-И ИБНИ БАТТУТА (АСРИ XIV)	16
САИДОВ АБДУҚАҲҲОР ТАВСИФИ БАЪЗЕ АЗ ШАҲРҲОИ МОВАРОУННАҲР ДАР «МУЛҲАҚОТУ-С-СУРОҲ»-И ЧАМОЛ ҚАРШӢ (ИБТИДОИ АСРИ XIV).....	28
МИРЗОЕВ Ч. А. ИНЪИКОСИ МАСОИЛИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ ТОЧИКОН ВА ФАӢОЛИЯТИ КОМИССИЯИ ОШТИИ МИЛЛӢ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ВАТАНӢ ВА ХОРИЧӢ	35
САДРИДДИНИ АЙНИДДИН «СИЁСАТНОМА» -ДАСТУРИ ИДОРИИ ДАВЛАТДОРӢ, САРЧАШМАИ МУҲИММИ ТАЪРИХӢ ВА АДАБӢ	46
ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY	
МИРЗОЕВ Ф., НАЧМУДДИНОВ Т. МАҚОМИ РОҲҲОИ ТИЧОРАТӢ ДАР ЗАМОНИ ҲАҲОМАНИШИҲО	55
ХОТАМОВ Н. Б. ШТУРМ СТАРОЙ БУХАРЫ КРАСНОАРМЕЙЦАМИ (1920 г.) ...	59
АБДУРАҲМОНОВ З. В., МАҲМАДОВ И. М. РУШДИ СОҲАИ ТАНДУРУСТИИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ ДАР СОЛҲОИ 50-60-УМИ АСРИ ХХ	68
ПУЛАТОВА М. А. МУҲАММАД САЙФИДДИНОВИЧ ОСИМИ ВО ГЛАВЕ ТАДЖИКСКОГО ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА (1956-1962 гг.)	77
КЕНЧАЕВ М. Ч. МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ “РОҒУН”	87
АБДУЛЛОЕВА Н. И. ГОЛОДНАЯ СТЕПЬ: НАЧАЛО ХЛОПКОВОЙ ИМПЕРИИ	97
БОСТОНШИНОСӢ-АРХЕОЛОГИЯ-ARCHAEOLOGY	
ДАВЛАТХОДЖА ДОВУДИ КЛАД ТИМУРИДСКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ ИЗ ТАДЖИКИСТАНА.....	105
ХУДЖАГЕЛДИЕВ Т. У., ГОФИЛАБАД – НОВОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ «ЛЁССОВОГО ПАЛЕОЛИТА» В ТАДЖИКИСТАНЕ	116
САФОЕВ Ч. Б. МАЪЛУМОТИ БОЗЁФТҲОИ БОСТОНШИНОСӢ ДАР БОРАИ ФАРҲАНГИ МОДДИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН	125
МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPHY	
ИБРОҲИМОВ М. Ф., ЁҒИБЕКОВА Б. Т. АСОЛАТИ МИЛЛӢ ВА РАМЗИ НАҚШ ДАР ТОҚИИ ВАХОНӢ	136
ДОВУТОВА М. З. ОСОБЕННОСТИ КОВРОТКАЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА ...	146
САИДШОЕВА М. Ф. АЗ ТАЪРИХИ ПАЙДО ШУДАНИ ТОПОНИМҲО ВА ОНОМАСТҲО ДАР МАЪРИФАТИ ЭЛДОРӢ	153
ДЖУРАЕВА Н. ВКЛАД Н. Н. ЕРШОВА В ИЗУЧЕНИЕ РЕМЕСЕЛ ТАДЖИКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ КАРАТАГА)	161
КОБИЛОВА М. П. ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОЙ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ ТАДЖИКОВ	168

УДК: 90 (092) (5)

**ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ НИҲОДҲОИ ОМУӢЗИШИИ
ВАРОРӢД ДАР ОСОРИ АКАДЕМИК В. В. БАРТОЛД****Насрулло УБАЙДУЛЛО,
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониш**

Академик В.В. Бартолд аз зумраи он олимони шинохтаи ҷаҳонист, ки умри хешро сарфи омузиши таъриху фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна намудааст. Аз 502 асару мақолаҳои рӯи ҷоп дидаи олим зиёда аз 480-тои он ба таърихи Осиёи Миёна бахшида шудааст. Омили асосии ба омузиши таърихи Осиёи Миёна машғул шудани худро В.Бартолд пеш аз ҳама аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва таърихӣ наздик будани минтақа ба Россия донистааст. Осиёи Миёна, ба ақидаи ӯ, барои шарқшинос-таърихчии рус бештар наздик аст ва дар ин ҷо зиёдтар маводу манбаъ пайдо мегардад, ки онҳо ба шарқшиносони аврупоӣ дастнорасанд [15,789-790].

Аз тарафи дигар, рӯ ба таърихи Шарқ овардани В.Бартолд натиҷаи ташаккули мактаби мустақили таъриху шарқшиносии рус дар нимаи дуюми қарни XIX низ мебошад. Зеро маҳз дар ҳамин давра, омузиш ва таҳлили як қатор осори хаттӣ форсию тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ, маводи сиккашиносӣ аз ҷониби олимони шинохтаи рус боиси таъсису ташаккули мактаби мустақили шарқшиносии рус гардид, ки дере нагузашта дар ҳоваршиносии ҷаҳонӣ мақоми хоса ва пешсафро касб намуд.

Академик В.В. Бартолд ҳамчун муҳаққиқи асил баробари пажӯҳиши дигар самтҳои таърихи Осиёи Миёна ба омузиши таърихи фарҳанги он низ тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намудааст. Дар маркази таҳлили илмӣ ин олими шинохта таъсири фарҳангҳо ҷой гирифтааст ва ӯ аз ин нигоҳ ба таҳқиқи таърихи ниҳодҳои омузишӣ, муассисаҳои динӣ – маърифатӣ ва ҷамъиятӣ, ки тавассути онҳо ташвику тарғиби фарҳанг, мазҳабу оин ва урфу одате, ки ба ҳукми анъана даромадааст, шуғл варзидааст.

Бартолд В.В. барои ҷун шӯхайи мустақили илми шарқшиносӣ ифтидои ҷуғрофияи осийемиёнашиносӣ, ё ба истилоҳ «туркистоншиносӣ» ибтидо гузошта, дар ташаккули он мақоми вижаро соҳиб аст. Истифодаи истилоҳи таърихӣ ҷуғрофии «Туркистон» ба ҷои «Осиёи Миёна» ё «Осиёи Марказӣ» маҳсули эҷодии В. Бартолд набуда, ба андешаи худӣ ӯ дар асри XIX бо ташаббуси муҳаққиқони англис ба ивази мафҳумҳои «Бухорои бузург» ва «Бухорои хурд» ба илм истилоҳи «Туркистони ғарбӣ» ва «Туркистони шарқӣ» ворид гардид [2,273], ки воқеан ба

фаҳмиши воқеии ҷуғрофӣ пурра мувофиқат намекунад. Бинобар ин ба андешаи инчониб ба ҷои «Туркистон» бештар истилоҳи «Осиёи Миёна»-ро мавриди истифода бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар тӯли фаъолияти босамари худ В.Бартолд паҳлӯҳои гуногуни таърихи халқу давлатҳои Осиёи Миёнаро ба риштаи таҳлилу таҳқиқ кашидааст. Аз ҷумла дар доираи таҳқиқи таърихи фарҳанги минтақа академик В.Бартолд ба таърихи ниҳодҳои омӯзишӣ, пеш аз ҳама мактабу мадраса диққати ҷиддӣ додааст. Яке аз асарҳои комил, ки бештар ба масоили умдаи таърих ва рушди фарҳанги Осиёи Миёна, ба вижа халқи тоҷик бахшидаи академик В.В. Бартолд «Таърихи ҳаёти фарҳангии Туркистон» мебошад. Асари мазкур бори нахуст соли 1927 [2,167-433] нашр гардида, давоми мантиқии «Таърихи Туркистон» [2,107-166] аст. Дар он олим масоили гуногуни таърих ва инкишофи фарҳанг, бахусус таърихи мактабҳои маҳаллӣ ва таълиму тадрис чӣ дар асрҳои миёна ва чӣ дар қарни XIX, масъалаҳои дин ва дигарро мавриди пажӯҳиши ҳаматарафа қарор додааст. Таҳқиқоти мазкур, дар қатори масоили умда, бештар ба таърихи пайдоишу шарҳи маҳфумҳо ва истилоҳҳои иҷтимоӣ хоҷагидорӣ ва ҳаёти маданияи Осиёи Миёна ва умуман шарҳи исломӣ бахшида шудааст, ки бисёре аз хулосаҳои олим имрӯз низ арзиши илмӣ худро гум накардаанд. Дар асари мазкур боби алоҳида (VII) [2,296-318] ба таърихи мактабҳои садаи XIX Осиёи Миёна бахшида шудааст. Ҳамчунон дар дигар асарҳои худ В.В. Бартолд оид ба масъалаҳои мактабу мадраса ва умуман маориф борҳо тавачҷуҳ зоҳир намуда, хосатан таърихи пайдоиш ва паҳншавии ин ниҳодҳои омӯзиширо мавриди таҳлил қарор додааст.

То паҳншавии ислом ва ҳатто муддати тӯлоние пас аз истилои араб низ дар Эрон ва Осиёи Миёна мактаби ибтидоӣ, саводомӯзиро дабиристон мегуфтанд. Ба ақидаи академик В.Бартолд ин мафҳум аз зардуштия ба Эрон мерос монда, баъдан дар Осиёи Миёна паҳн шудааст [2,222]. Ҳамчунон дар маърузаи худ «Вазифаҳои шарқшиносии рус дар Туркистон» низ В.Бартолд бори дигар қайд менамояд, ки калимаи “мактаб” шакли форсишудаи «дабиристон» буда, дар Эрони тоисломӣ истифода мешуд ва аз он ҷо ба Осиёи Миёна ворид гашт ва он ҳатто дар асри XII низ ҳанӯз мавриди истифода қарор дошт [14,532].

Азбаски академик В.Бартолд то охири умр тарафдори назарияи таъсири фарҳанг буд, далолат бар он дошт, ки мактаб маҳсули таъсири қисмати ғарбии олами Эрон ба қисмати шарқии он мебошад. Сабаби асосии дар давраи аввал пешрав будани Эрони ғарбиро дар наздик будани он ба маркази тамаддуни бобули медонад [9,417]. Дар бораи мадраса, илм ва санъат В. Бартолд дар аввал таъсири ҷиддӣ доштани Эрони Шарқиро ба Эрони Ғарбӣ таъкид менамояд. Вале ӯ сабаби пешқадам будани Эрони Шарқиро дар бархӯрди он аз анъанаҳои давлати Юнону Бохтар, оини буддой ва монӣ дидааст [2,222]. Дар ҳамин замина олим инчунин наздик будани Ҳиндустонро ба инобат гирифта, бартарии шахри Балхро ҳамчун

маркази фарҳангӣ дар ибтидои давраи исломӣ бо далелҳо собит месозад. Тибқи хулосаи ӯ нахустин намоёндагони хонадонҳои эронии Бармакиёну Сомониён чун эҳёгарони фарҳанги эронӣ на аз шахрҳои Форси Сосонӣ, балки аз Балх баромадаанд [2,222].

Мадраса низ ба ақидаи В. Бартолд ҳамчун мактаби олии исломӣ бори нахуст дар қисмати шарқии Эрон пайдо шудааст. «Таъсири буддоияро боз далели дигар метавонад тақвият диҳад, ки мактаби динии исломӣ (мадраса) бори нахуст дар Хуросон ёдовар мешавад ва танҳо баъдан ин мактаб ба қисмати Осиёи Пеш паҳн мегардад» [10,372].

Яке аз сабабҳои асосии паҳншавии мадраса ва умуман фарҳанги шарқӣ эрониро ба Ғарб В. Бартолд хизмати Салчукиён медонад. «Бо паҳншавии империяи Салчукиён паҳншавии таъсири фарҳанги шарқӣ эронӣ низ ба амал меояд» [11,286]. Маҳз бо васеъшавии ин империя мадраса тадричан ба Байнаннаҳрайн, Сурия, Миср ва Африқои Шимолӣ паҳн мегардад [11, 286;8]. Аммо дар маърузаи «Вазифаҳои шарқшиносии рус дар Туркистон» аз 29 декабри соли 1914 пешниҳод намудааст, ки шояд мадраса бо таъсири оини буддой аввал дар Туркистон пайдо шуда, сипас ба дигар вилоятҳои исломӣ паҳн гардидааст [14,532]. Барои тақвияти фикр В. Бартолд онро асос менамояд, ки дар Туркистон баробари тариқатҳои дарवेशии зерин таъсири ҳаракатҳои динии Осиёи Ғарбӣ дар Бухорою Хоразм пайдо шуда, замоне тариқати дарवेशони маҳаллӣ дар Тирмиз, ки пештар яке аз марказҳои оини буддой ба ҳисоб ме рафт, мавҷуд будааст [14,532].

Академик В.В. Бартолд пурра дар он ақида аст, ки яке аз сабабҳои асосии пешравии фарҳангии Эронии Шарқӣ паҳншавии оини буддой ва наздикии Ҳиндустон мебошад. Дар асоси таҳлилу омӯзиши сарчашмаҳои гуногун В.В. Бартолд собит менамояд, ки намунаи аслии барои пайдоиши мадрасаи мусулмонӣ виҳари буддой мебошад [4,432]. Мактабҳои насронӣ, ки ҳатто дар ибтидои давраи исломӣ дар шахрҳои мусулмонӣ кушода мешуданд, ба мактабҳои мусулмонӣ кам таъсир расонидаанд. Калимаи юнонии «школа», ки баъдан ба забони сурёни ва ҳам забонҳои Аврупои Ғарбӣ ворид шуда буд, аз тарафи арабҳои насронӣ дар шакли «искул» қабул гардид, вале арабҳои мусулмон онро қабул накарданд. Танҳо аз мафҳумҳои суриёнии насронӣ мафҳуми «макреян»- устои хониш дар арабӣ ба шакли «мукрӣ» ва дар Осиёи Миёна ба шакли «қорӣ» қабул гардид [2,224].

Дар мақолаи «Оид ба дафн кардани Темур» В.В. Бартолд нисбат ба мафҳуми «хонақо» ва «мадраса» менависад, ки ҳарчанд калимаи «хонақо» баромади ориёӣ дошта бошад ҳам, ба Осиёи мусулмонӣ аз Ғарб ба Шарқ паҳн шуд, вале мафҳуми мадраса баромадаш аз забони семитӣ буда, аз Шарқ ба Ғарб паҳн гаштааст [4,430].

Аз ин лиҳоз ақидаи академик В. Бартолд оид ба маҳсули шарқӣ эронӣ будани мадраса ҳамчун мактаби олии исломӣ чун ҳақиқати воқеӣ ба назар мерасад. Ҳарчанд маънии луғавии «мадраса» аз яҳудиёну суриёниҳо ва ё дарси арабҳо реша гирифта бошад ҳам, ҳамчун ифодакунандаи макони

дарсонӣ, тадрис дар шарқи Эрон пайдо шудааст. Инро таҳқиқотҳои охири ба кулӣ собит намудаанд. То истилои арабҳо зери таъсири оини буддой дар қисми шарқи Эрон чунин муассисаҳо вучуд доштанд ва ишораи В. Бартолд ба виҳараи буддой низ бесабаб нест. Дар шарҳи номи Бухоро муаллифони аксарияти фарҳангҳои адабиёти классикии тоҷику форс эътибор бар он до-ранд, ки як маънои «бухор» ва ё «бухар» дониш, илм, маҷмӯи илмӣ, шаҳри уламову фузало мебошад [18,77-84]. Ҳатто муаллифи «Бурҳони қотей» ме-ор-рад, ки номи Бухоро бо решаи «Бухар» аз калимаи санскритии «виҳара» - ба маънии дайр, маъбад бошад [16,156-157].

Кашфиётҳои бостоншиносии баъди солҳои 50-уми асри XX дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон ба даст омада, исбот намуданд, ки то паҳншавии ди-ни буддой дар ин ҳудуд муассисаҳои гуногуни шаҳрвандию мазҳабӣ вучуд до-штанд [20,17].

Барои ҳамин дар асоси таҳқиқотҳои охири метавон хулоса намуд, ки рӯҳониёни оини буддой тавонистанд маъбаду муассисаҳои динии Осиёи Мар-казиро моҳирона ба оини буддой мувофиқ созанд ва дар сохтмони кӯшку маъбадҳои нав аз санъати меъморӣ маҳаллӣ эҷодкору истифода баранд.

Академик Б.Фафуров менависад, ки «дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қарри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамадуни Бохтар бо маданияти бойи Ҳиндустон, бо маданияти юнониён ва бо маданияти шарқи эллини самарои бузург дошт». Инчунин илова менамояд, ки маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миё-на дини буддой паҳн шуд [17,121]. Аз рӯи хулосаи олим бо паҳншавии буд-доия оини зардуштӣ мавқеи ҳудуд аз даст надод ва маркази он шаҳри Бак-тура яке аз марказҳои асосии зардуштия ҳисоб меёфт ва аксари аҳолии маҳаллии бохтарӣ ба зардуштия эътиқод доштанд [17,123].

Масъалаи дигаре, ки диққати В.Бартодро ҷалб кардааст, замони пайдоиши мадрасаҳо мебошад. Тибқи шарҳи ӯ мафҳуми паҳншудаи мад-раса дар адабиёти то асри X умуман истифода нашудааст [2,225]. Мидрас, мидраш, мадраш дар забони арабию ивритӣ ва суриёни хеле пештар ба маънои макони таълими Қуръон, таълимот, шарҳи қонун ва ғайра, ҳатто пеш аз паҳншавии ислом мавриди истифода қарор доштанд. Мафҳуми «мадраса» бори нахуст дар «Таърихи Бухоро»-и А.Наршаҳӣ истифода шудааст. А.Наршаҳӣ ҳангоми тасвири сӯхтори соли 937 –и Бухоро дар бо-раи мадраси Форчек низ ёдовар мешавад. Ин маълумоти Наршаҳиро В.Бартолд асос намуда, менависад, ки шояд ин мафҳум дар қисмати шарқӣ то ин вақт истифода мешуд ва танҳо дар нимаи дуоми асри XI ба тарафи ғарб паҳн гардид [2,225].

Дар маркази хилофат шаҳри Бағдод аввалин мадраса бо ташаббуси вазири Салҷуқӣён Низомулмулк дар нимаи дуоми асри XI сохтаю фаъолият намудааст [4,431].

Диққати академик В.В.Бартодро заминаҳои таърихии пайдоиши мад-расаҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр низ ба худ ҷалб кардааст. Аз рӯи ақидаи

олим аввалин мадрасаҳоро на ҳақимону зимомдорони вақт, балки муҳолифони онҳо бино намудаанд [2,225]. Ин хулосаро шарқшиносони дигар аз қабилани Н.П.Остроумов [24,113-163], А.Метс [21,103] низ ҷонибдорӣ менамоянд. Ҳамин тариқ ташкилкунандагони аввалин мадрасаҳо шоҳаҳои гуногуни мазҳабии ислом буданд. Мақсади асосии ташкил намудани мадрасаҳо аз нав эҳё кардани анъанаҳои тоисломии дабиристонҳо, донишгоҳҳои Искандария, Хирон, Гунди Шопур ва амсоли онҳо, ки дар ибтидои давраи хилофати араб низ фаъолият доштанд [19,73] ҳисоб меёфт.

Аввалин маълумот оид ба мадрасаҳои алоҳидае, ки бевосита бо сурӯшҳои ҳоқимон бунёд шудаанд, ба ибтидои асри XI, ба давраи Ғазнавиён рост меояд. Вобаста ба ин академик В. Бартолд мадрасаҳоро ба ду гурӯҳ – мадрасаҳои хусусӣ ва давлатӣ ҷудо менамояд [2, 225].

Аз таҳқиқоти академик В.В.Бартолд оид ба маъноии луғавӣ, макон ва замони пайдоиши мадрасаҳо хулосае бармеояд, ки мадраса чун мактаби олии исломӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон пайдо шуда, баъдан ба қисмати ғарбии олами ислом паҳн гардидааст. Ба фикри мо академик В.Бартолд нисбат ба таъсири ҷиддии оини буддӣ ва маҳз зери таъсири ин оин пайдо шудани мадраса каме ба муҳолиға роҳ додааст ва шояд сабаби асосии он дар кам будани таҳқиқоти ҷиддии илмӣ оид ба масъалаи мазкур бошад. Чи тавре ки дар боло қайд намудем, то паҳншавии оини буддӣ аллақай дар ҳудуди эронзамин чунин муассисаҳои таълимӣ вучуд доштанд ва рӯҳониёни оини буддӣ танҳо онҳоро моҳирона ба манфиати мазҳабии хеш истифода намудаанд.

То паҳншавии дини ислом низ дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон муассисаҳои таълимӣ амал мекарданд. Мэри Бойс низ қайд менамояд, ки тибқи маълумоти сарчашмаи зардуштии асри VI «Дадестан-Меноги Храд» мактабҳои гуногун ба монанди Фрахангистон – мактаби умумӣ, Эрбадестан – мактаби махсус барои муъбадон, дабиристон – мактаби дабирон амал менамуданд [22,166].

Баъд аз паҳн шудани ислом дар Осиёи Миёна баробари мактабу мадрасаҳо дигар ниҳодҳои динии фарҳангӣ ва ҷамъиятӣ низ амал мекарданд, ки дар ташвиқу тарғиби донишҳои исломӣ ва илму адабиёт нақши муассир доштанд. Ба чунин ниҳодҳо хонаҳо, корвонсарой, далоилхона, қорихона, рабат, хон, суфа ва ҳоказо шомил мешуданд. Академик В.В.Бартолд ба таърихи пайдоиш ва вазифаҳои чунин муассисаҳо низ диққати ҷиддӣ додааст.

Таърихи пайдоиши мадрасаю хонақоро В.В.Бартолд бо таърихи ислом ва зоҳидии мусулмонӣ зич алоқаманд медонад. Вожаи “хонақо” ба андешаи В.В. Бартолд пайдоиши ориёӣ дошта, ба минтақаи Эрони Шарқӣ аз Ғарб омадааст. Ин муассиса мувофиқи асноди сарчашмаҳои исломӣ бо таъсири зоҳидии насронӣ ва монӣ пайдо шудааст. Барои тақвияти фикри худ В. Бартолд ҳикояи Абдурахмони Ҷомиро дар бораи сохтмони хонақо аз тарафи «амири торсой» дар шаҳри Рамли Фаластин оварда [4,430-431], ҳамза-

мон қайд кардааст, ки дар ягон маъхаз вожаи «хонақо» барои ифодаи дайри насронӣ истифода нашудааст. Баръакс вожаи «хонақои монӣ» борҳо қайд гардидааст [4,431]. Хонақо шакли суғдии калимаи форсии “хона” мебошад ва ин ибораро баъдан дарвешҳои исломӣ низ қабул намудаанд.

Бояд қайд кард, ки академик В. Бартолд оид ба пайдо шудани хонақо ва паҳн шудани он дар Осиёи Миёна маълумоти пурра надодааст. Ба ин масъала таърихшиноси ҳинд К.М.Паниккар бештар равшанӣ меандозад. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, то пайдоиши оини буддой чунин муассисаҳо вучуд надоштанд [25,38]. К.М.Паниккар дар барои пайдоиши дайрҳои мардонаю занонаи буддой муфассал маълумот дода, қайд намудааст, ки бошандагони аввалин дайрҳо, шахсони бехона ва ё хонаи худро тарк намуда буда, либосҳои ниҳоят одӣ доштанд. Чунин тарзи либоспӯшӣ дар бошандагони хонақо низ мушоҳида шудааст.

Академик Муҳаммад Осимӣ пажӯҳиши олимони Ҳиндустон С.Датт ва Р.К. Мукерчиро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки ин ду пажӯҳишгар оид ба дайрҳои Ҳиндустон ҳамчун марказҳои таълимӣ маводи фаровон ҷамъ овардаанд. Аз ин маълумот бармеояд, ки дар дайрҳо баробари диншиносӣ, илми тиб, имло, мусиқӣ, замину ситорашиносӣ низ таълим дода мешудаанд. Ба маълумоти ин олимони тақия карда, академик Муҳаммад Сайфиддинович Осимӣ ба хулосае омадааст, ки дар Осиёи Миёна низ дайрҳо бешубҳа чунин вазифаро иҷро мекарданд [23,22].

Ба паҳн шудани оини буддой дар Шарқ, махсусан дар Чин сокинони Осиёи Миёна, ба вижа суғдийён ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Ин хулосаро бостоншиноси машҳур В.А. Ранов низ дар пешгуфтори хеш ба рисолаи Ричард Фрай «Мероси Осиёи Марказӣ» таъкид намудааст [26,4]. Ричард Фрай муътақид бар он аст, ки буддоия ҳамчун аввалин оини нуфузманд дар Осиёи Марказӣ, бо мазҳабҳои оинҳои мавҷудаи маҳаллӣ муҳолифат накарда, баръакс ҳамчун як шоҳаи илми фалсафа ва ё як тарзи зиндагӣ дар баробари онҳо амал намуда, бо онҳо созиш кардааст [29,167]. Мувофиқи хулосаи олим пас аз паҳн шудани буддоия дар Осиёи Миёна муассисаҳои динии он «ступа» ва «вихара» низ паҳн гардидааст [29,170].

Масъалаи дигаре, ки таваҷҷуҳи академик В. Бартодро ба худ кашаидааст, ин омехташавии мафҳуми мадрасаю хонақо дар сарчашмаҳои хаттӣ мебошад. Ё қайд менамояд, ки дар асарҳои Муқаддасӣ (охири асри X), Ҷувайнӣ (асри XIII), Фосих ва дигарон як муассисаи гоҳ хонақо ва гоҳ мадраса номида шудааст. Аммо, муҳаққиқ ҳикояи Абдурахмони Ҷомиро нисбати имом Ғаззоли асос намуда, таъкид месозад, ки хонақо ва мадраса аз ҳам фарқи ҷиддӣ доранд ва дар алоҳидагӣ сохта мешуданд [4,430]. Шояд ин маҳлутшавӣ аз он решаи дошта бошад, ки бисёр вақт мадрасаю хонақо дар шафати ҳамдигар сохта мешуданд. Ин ду муассиса бештар дар назди мазорҳо, ибодатгоҳҳо, умуман маконҳои парастии бино меёфтанд. Масалан Низомулмулк мадрасаи худро дар назди мазори имом Абӯҳанифа бунёд намуда буд. Дар Самарқанд бошад дар назди мазори амакзодаи

пайгамбар Қусам ибни Аббос – машҳур бо номи Шоҳи Зинда ханӯз дар асри XII мадраса ва аз рӯи шаҳодати ибни Баттута хонақо ҳам вучуд дошт [4,432]. В. Бартолд ба «Асрор-ут-тавҳид»-и Ибни ал-Мунаввар тақя намуда, менависад, ки дар назди шаҳри Нисо қабристон буд, ки он мазори шайхон ва одамони бузург буд ва дар ҳамин қабристон хонақои Соравӣ вучуд дошт [5,128-129].

Дар тақризи худ ба асари Е. Блоше, ки ба Рашидаддин ва асари ӯ «Чомеъу-т-таворих» бахшида шудааст, менависад, ки Ғозонхон дар ғарби шаҳри Табрез барои худ мақбара бунёд мекунад ва баъдан дар атрофи он иншооти зиёде, аз чумла, масҷиди чомеъ, хонақоҳ барои дарвешон, ду мадраса-яке барои пайравони мазҳаби ҳанафӣ ва дигаре барои пайравони мазҳаби шофей, беморхона, китобхона, расадхона ва дар назди он мактаби таълими фанҳои дунявӣ (ҳукмият) бо мударрисону муаллимон, бойгонии қонунҳо (байт-ул-қонун), паноҳгоҳ барои сайидҳо, ҳавзи об, ҳаммом, мактаб барои бачаҳои бепарастор баҳри азхудкунии Қуръон бо панҷ муаллиму панҷ назоратчӣ ва панҷ хизматгорзан ва дигар муассисаҳо тадриҷан бунёд ёфтанд [13,294-295]. Дар қатори дигар муассисаҳо номбар шудани хонақоҳ бори дигар аз он шаҳодат медиҳад, ки ин муассиса аз аввал дар назди мазору парастигӯҳо сохта мешудааст. Пажӯҳишҳои баъдина низ ин ақидаро тақвият медиҳанд.

Бояд тазаккур дод, ки дар маҳалҳои кӯҳистони Тоҷикистон, ба вижа болооби водии Зарафшон дар назди аксарияти қабристонҳо хонақоҳҳо вучуд доранд ва ҳарчанд онҳо имрӯз мавриди истифода қарор надошта бошанд ҳам, биноҳои баъзе аз онҳо то ҳоло маҳфуз мондаанд.

Академик В.В.Бартолд ҳарчанд доир ба вазифаи хонақо ва бошандагони он маълумоти пурра надода бошад ҳам, хангоми тасвири хонақои Туманого сари ин масъала андеша ронда, ба фикри А.И. Веселовский ва В.Л. Вяткин оид ба он, ки хонақо дар ин давра аллақай аз ҷиҳати моҳият вазифаҳои аввалаи худро гум карда аст, муҳолиф мебарояд. В.Л.Вяткин менависад, ки дар ибтидо хонақо ҳамчун дайр истифода мешуд ва дар аҳди Темуру Темуриён он барои намозгузори табдил ёфта буд. В. Бартолд ин андешаро ба кулӣ рад намуда, менависад, ки дар асри XV низ хонақо чун пештара паноҳгоҳи суфиён (дарвешон) буд [4,433].

Академик В. В. Бартолд дар хонақо дафн намудани созандагони он, шайхон ва уламои машҳурро рад накардааст. Ӯ ба маълумоти В. Л. Вяткин тақя намуда, қайд мекунад, ки мазори Хоҷа Абди Дирун дар наздикии шаҳри бостонии Самарқанд, мазори Нуриддини Босира (қутби чаҳордахум) ҳама дар аввал хонақо буданд. Донишманди фақид дар рисолаи «Туркистон дар давраи ҳучуми муғулҳо» қайд менамояд, ки на танҳо дар хонақо, баъзан ҳатто шайхон ва бунёдгузори мадрасаҳоро низ дар мадориси сохтаи эшон дафн менамуданд. Аз чумла Арслонхони Қарахониро, ки дар Балх Ғавтида буд, ба Марв бурда, дар мадрасаи сохтааш дафн карданд [1,382-384].

Хонақо аз аввал то охир макони зоҳидони исломӣ, шайхҳои калон, сардорони тариқатҳои сӯфия маҳсуб меёфт. Дар ин муассиса суҳбатҳои илмӣ, баҳсу ривоятҳо аз таърихи тариқатҳо, мақсад ва мароми онҳо, тарҷумаи ҳоли шайхону сӯфиёни калон ба миён меомад. Умуман хонақо ҳамчун муассисаи динӣ – фарҳангӣ, ба сифати макон ва бошишгоҳи дарвешон хизмат менамуд ва дар тарғибу паҳншавии аҳкоми дини ислом, мақоми калон дошт. Пажӯҳишгари чараёни сӯфия Ч.С. Трилингем менависад, ки «Хонақо, ки дар он таълим дода намешуд, бошишгоҳи шакли форсӣ буда, ба шахрҳои олами араб оварда шуд ва сардори он аз тарафи ҳокимон таъйин мегардид» [28,29].

Академик В.В.Бартолд оид ба муассисаи дигари динию фарҳангӣ–корвонсаройҳо низ маълумоти фаровон додааст. Бояд қайд намуд, ки корвонсарой бо номҳои хон ва работ низ оварда мешавад. В.В. Бартолд дар мақолаи «Оид ба таърихи обёрии Туркистон» менависад, ки калимаи “рабад”-ро бо калимаи “работ” омехта намудан мумкин нест. Академик доир ба “работ” маълумот дода, қайд менамояд, ки ҳарчанд дар аввал работҳо иншооти мудофиавӣ буданд ва дар марзҳо бунёд мешуданд, тадричан вазифаи мудофиавии худро аз даст медиҳанд ва дар Осиёи Миёнаю Эрон ба макони зисти ғозӣну қорихо табдил меёбанд. Вале работҳои низ буданд, ки аз аввал бо мақсади иҷрои ягон маросими динӣ ва ё таҳсил бунёд мешуданд. Барои тақвият В.В.Бартолд таъкид менамояд, ки ҳанӯз дар асри VIII олими машҳури марвазӣ Абдуллоҳ ибни Муборак, ки дар фунуни ҳадис ва фикҳ уламои давр буд, дар Марв барои ҳарду шоҳаи улуми исломӣ работи алоҳида бунёд намудааст [2, 204]. Академик В. Бартолд гурӯҳи сеюми работҳоро низ чудо менамояд, ки онҳо асосан ба расму оини томусулмонӣ пайваست мешаванд ва номҳои бисёри онҳо ҳатто дар Қуръон оварда шудаанд [2,204].

Яке аз шахрҳои калонтарини онвақта, ки работи зиёд дошт, шаҳри Исфичоб буд. Дар ин шаҳр тибқи маълумоти Муқаддасӣ қариб 1700 работ (корвонсарой) мавҷуд буд [1,233]. Бештари работҳо ба номи шаҳрвандони шахрҳои калон, ба монанди работи нахшабиён, самарқандӣҳо, бухороӣҳо номгузорӣ мешуданд. Ин тарзи номгузорӣ ба работҳо то солҳои наздик, масалан дар шаҳри Самарқанд истифода мешуд.

Корвонсаройҳо (работҳо) ғайр аз марзи давлатҳо ва шахрҳои калон дар роҳҳои корвонгузар ва тиҷоратӣ низ сохта мешуданд [6,262]. В.В.Бартолд дар яке аз маърузаҳои хеш, ки ба тасвири роҳҳои корвонгузари байни Бистом ва Урганҷ бахшида шудааст, қайд менамояд, ки дар охири ҳар як фосилаи роҳи тиҷоратӣ работ-корвонсаройҳо мавҷуд буданд [6,262-263]. Ба масъалаи роҳҳои тиҷоратӣ ва корвонсаройҳо академик В. Бартолд дар асари бунёдии хеш «Туркистон дар давраи ҳучуми муғулҳо» низ бештар диққат додаст. Дар тақриз ба китоби «Қарорҳои чаласа ва гурӯҳҳои аъзои «Маҳфили туркистони дӯстдорони бостоншиносӣ», ки соли 1910 нашр шуда буд, маърузаи А.Д. Қалмиковро оид ба сохтмони муассисаҳои динӣ, ба вижа масҷид, мадраса ва мақбара мавриди омӯзиш қарор дода, андешаи муаллифро оид ба он ки то давраи Темурланг дар

мулкҳои паси Амударё хишти пухтаро истифода намекарданд, муқобил мебарояд. Барои исботи фикрҳои хеш далелу сарчашмаҳои зиёдеро пеш оварда, қайд менамояд, ки дар вилояти Бухоро ханӯз дар асри XI аз хишти пухта иморати боҳашмати Работи Малик сохта шуда буд [7,198-199]. Ҳарчанд баъдан академик А.А.Семёнов мушаххас намуд, ки маълумоти сарчашмаҳо оид ба ин сохтмони боҳашамат ба Работи Малик алоқае надоранд [27,21-27].

Сохтмони муассисаҳои динӣ, ба вижа хонақоҳ ва работ (корвонсарой) аз вазъи сиёсии ҷомеа, пойдорӣ ва мустаҳкамии ҳокимияти хонадонҳои ҳукмрон, муносибати эшон ба илму фарҳанг вобастагии зиёд дорад. Барои ҳамин миқдори чунин муассисаҳо дар давраи давлатдорӣ Сомониён ниҳоят зиёд буд, зеро муддати қариб як аср Мовароуннаҳру Хуросон дар ҳолати оромии сиёсӣ буданд. Ҳамчунон хонадони Сомониён низ барои пешрафти илму фарҳанг қорҳои зиёдеро ба анҷом расониданд. Аз тарафи дигар хонадонҳои эронии ба сари қудрат омада, ба вижа Тоҳириёну Сомониён тавонистанд фарҳанг ва русуми маҳаллиро аз нав эҳё намоянд. Ричард Фрай қайд менамояд, ки бо шарофати хонадони Сомониён «Ҷомеаи кӯҳна мавҷудияти хешро идома меод, вале бо хилъати мусулмонӣ» [29,264].

Академик В.В.Бартолд оид ба инкишофи минбаъдаи мактабу мадрасаҳо низ диққати махсус додааст. Олим то ҷое маъхазҳо имкон доданд, мадрасаҳои алоҳида, таърихи пайдоиш ва сохтмони онҳо, санъати меъморӣ биноҳои мадрасаҳоро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Аз таҳқиқоти қавӣ олим бармеояд, ки фарҳанги волои мардуми Мовароуннаҳру Хуросон дар тӯли таърих борҳо аҷнабиёни омадаро тасхиру тобеъ намудааст. Барои тақвияти фикри худ ӯ шаҳри Балхро чун мисол оварда менависад, ки баъди аз нав барқарор гаштани ин шаҳр ҳокими араб шаҳри арабии Боруқонро нест намуда, ҳама аҳолии онро ба Балх овард. Ин яке аз ҳодисаҳои нодир дар таърихи ислом аст, ки ғосибон ба хотири эҳёи шаҳри тоисломии Балх шаҳри худро вайрон намуданд [12,367].

Ҳамин тариқ, аз рӯи таҳлилу таҳқиқи таърихи ниҳодҳои омӯзишӣ ва динию мазҳабӣ, ҳулосаҳои илмӣ академик В.В. Бартолд то ба имрӯз қавияту намунавӣ будани худро нигоҳ доштаанд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия// Бартольд В.В. Соч. Т. I.-М. 1963.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана// Бартольд В.В. Соч. Том. II, ч. I.-М., 1963.
3. Бартольд В.В. История Туркестана//Бартольд В.В. Соч. Т.II, ч.I. -М.1963.
4. Бартольд В.В. О Погребении Тимура// Бартольд В.В. Соч. Т. II. ч. II. -М. 1964.
5. Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана// Бартольд В.В. Соч. Т. III. – М., 1965.
6. Бартолд В.В. Дорожник от Бистама до Куня – Ургенча// Бартольд В.В. Соч. Т. III. М., 1965.

7. Бартольд В.В. Протоколы ТКЛА, год XIV, 1910 // Бартольд В.В. Соч. Т. IV. – М., 1966.
8. Бартольд В.В. Ислам// Бартольд В.В. Соч. Т. VI.- М.1971.
9. Бартольд В.В. Восточноиранский вопрос // Бартольд В.В. Соч. Т.VII. -М., 1971.
10. Бартольд В. В. Рыцарство и городская жизнь в Персии при Саманидах и при исламе// Бартольд В.В. Соч. Т. VII. -М.1977.
11. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. – Соч. Т. VII.- М.1971.
12. Бартольд В.В. Персидская шуубийя и современная наука// Бартольд В.В. Соч. Том VII. – М., 1971.
13. Бартольд В.В. Рецензия на книгу Е.Блоше// Бартольд В.В. Соч. Т.VIII.
14. Бартольд В.В. Задачи русского востоковедения в Туркестане// Бартольд В.В. Соч.Т.IX. – М.1977
15. Бартольд В.В. Автобиография// Бартольд В.В. Соч. Т.IX.- М., 1977.
16. Бурхон Муҳаммадхусайн. Бурхони котеъ.-Душанбе, 1993.
17. Гафуров Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. – Душанбе: «Ирфон», 1998.
18. Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. – Душанбе: «Ирфон», 1989.
19. Мирбобоев А. Ученые и научные центры ближнего и среднего Востока в древности. – Душанбе, 1983.
20. Мирбобоев А. История мадраса Таджикистана (часть первая). – Душанбе, 1994.
21. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973.
22. Мэри Бойс. Зорастрийцы. Верования и обычаи. – М.1987.
23. Осимӣ Муҳаммад. Авроқи рангин. –Хучанд, 2005.
24. Остроумов Н.П. Мусульманская высшая школа (мадраса).ЖМНП, 1906 - №10,отд.3.
25. Паниккар К.М. Очерки истории Индии. – М.,1961.
26. Ранов В.А. Предисловие редактора в кн. Р. Фрайя. Наследия Центральной Азии от древности до тюркского нашествия. – Душанбе, 2000.
27. Семёнов А.А. К вопросу о датировке Рабат-и Малика в Бухаре.// Труды САГУ. Кн 4.- Ташкент, 1951.
28. Трилингем Дж.С. Суфийские ордены ислама. – М., 1989.
29. Фрай Ричард. Наследия Центральной Азии. От древности до тюркского нашествия. – Душанбе, 2000.

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ НИҲОДҲОИ ОМУЪЗИШИИ ВАРОРӮД ДАР ОСОРИ АКАДЕМИК В. В. БАРТОЛД

Мақола ба таҳлили инъикоси таърихи пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои омӯзишии Варорӯд (Осиёи Миёна) дар осори академик В.В.Бартолд бахшида шудааст. Академик В.В. Бартолд дар як қатор асарҳои доир ба таърихи пайдоиш ва ташаккули муассисаҳои таълимӣ омӯзишии Варорӯд, ба мисли дабистон, дабиристон, донишгоҳ (академия), мадраса, мактаб, работ, корвонсарой, хонақоҳ ва амсоли инҳо маълумот додааст. Аз ҷумла аз таҳқиқоти академик В.В.Бартолд оид ба маънои луғавӣ, макон ва замонҳои пайдоиши мадрасаҳо бармеояд, ки мадраса чун мактаби олии исломӣ дар Мовароуннахру Хуросон пайдо шуда, баъдан ба қисмати ғарбии олами ислом паҳн гардидааст.

***Калидвожаҳо:** Бартолд В.В., осор, таҳқиқот, таърих, таърихнигорӣ, инъикос, ниҳодҳои омӯзишӣ, дабистон, дабиристон, донишгоҳ, мадраса, мактаб, работ, корвонсарой, хонақоҳ, тадрис, школа, ишкул, макреян, муқрӣ.*

ОТРАЖЕНИЯ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ВАРОРУДА В ТРУДАХ АКАДЕМИКА В. В. БАРТОЛЬДА

Статья посвящена анализу отражения истории возникновения и развития образовательных учреждений Вароруда (Средней Азии) в трудах академика В.В. Бартольда. Академик В.В. Бартольд в некоторых своих работах подробно освещает историю возникновения и развития ряда образовательных учреждений Вароруда, как дабистана, дабиристана, академии, мадраса, мактаба, рабата, караван-сарая, хонака и т.д. В том числе на основе всестороннего анализа источников, место и время появления академик В.В.Бартольд утверждает, что мадраса как высшее мусульманское учебное заведение первоначально возникло в Мавераннахре Хорасане, а затем распотрилось на западную часть халифата.

Ключевые слова: *Бартольд В.В., труды, исследования, история, историография, отражения, образовательные институты, дабистан, дабиристан, академия, мадраса, мактаб, рабат, караван-сарай, хонака, школа, ишкул, макреян, мукри.*

REFLECTIONS OF THE HISTORY OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF VARORUD IN THE WORKS OF ACADEMICIAN V. V. BARTOLD

The article is devoted to the analysis of the reflection of the history of the emergence and development of educational institutions of Varoruda (Central Asia) in the works of academician V.V. Barthold. Academician V.V. Barthold, in some of his works, covers in detail the history of the emergence and development of a number of educational institutions of Varorud, such as Dabistan, Dabiristan, academy, madrasa, maktab, rabat, caravanserai, honak, etc. Including on the basis of a comprehensive analysis of sources, place and time of appearance, Academician V.V. Bartold argues that madrasa as a higher Muslim educational institution originally arose in Maverannahr and Khorasan, and then spread to the western part of the Caliphate.

Key words: *Bartold V.V., works, research, history, historiography, reflections, educational institutions, dabistan, dabiristan, academy, madrasa, maktab, rabat, caravanserai, honaka, school, ishkul, makreyan, mukri.*

Сведения об авторе: Убайдулло Насрулло Каримзода-доктор исторических наук, профессор. **Адрес:** Институт истории, археологии и этнографии им. А.Дониша Академии наук Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: (+992 37) 2213742, (+992) 938500010, E-mail: [nasrullokar-
imovich@mail.ru](mailto:nasrullokar-imovich@mail.ru)

Information about the author: Ubaydullo Nasrullo Karimzoda-Doctor of Historical Sciences, Professor, Address: Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Telephone: (+992 37) 2213742, (+992) 938500010. E-mail: nasrullokarimovich@mail.ru

УДК: 930.1(575)

ЗИКРИ ШАҲРҲОИ МАЪРУФИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР «САФАРНОМА»-И ИБНИ БАТТУТА (АСРИ XIV)

Ҳамза КАМОЛ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш

Сарзамини паҳновари сукунати тоҷикон-Хуросони Бузург, аз замоне ки инсоният шаҳришин шудааст, бо шаҳрҳои маъруфи худ дар пешрафти тамаддуни башарӣ нақши боризе дошта. Шаҳрҳо ҳамеша маҳалли таҷаммуи инсонҳои созанда, конуни ташаккули миллатҳо, макони рушди илму фарҳанг ва ҳунармандию кишоварзӣ буданд. Тоҷикон дар ин паҳнои бузурги сукунати худ шаҳрҳоеро мисли Балх, Марв, Нисо, Хирот, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Кеш, Нахшаб, Тирмиз, Чоч, Усрушан, Хучанд, Панҷакент ва ғайраҳо бино кардаанд, ки дар садаҳои гузашта мояи таҳайюри башарият будаанд. Саразм дар оғози ин раванди созандагии миллати тоҷик қарор дошт, ки 5500-сол аз бунёди он сипарӣ мешавад.

Дар иртиботи ин чашн танвири авзои шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар садаҳои миёна бар мабной ахбори «Сафарнома»-и Ибни Баттута, ки аз муҳимтарин манбаи таърихист, мубрам ба назар мерасад.

«Сафарнома»-и Шарафуддин Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Иброҳими Танҷӣ маъруф ба Ибни Баттута (703-770 ҳ.к. 1304-1377) дарбаргири воқеаҳо ва руҳдодҳои таърихист, ки авзои сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои сафаркардаашро дар фосилаи баъди ҳодисаи муғул ва лашкаркашиҳои Темурланг, яъне дар нимаи аввали садаи чаҳордах мунъакис месозад. «Сафарнома»-и Ибни Баттута аз ҷиҳати вуҷудати доманаи сафар аз дигар сафаргуфтаҳои ҳамсонаш фарқ мекунад. Муаллифи он дар бистуду солагиаш аз зодгоҳаш Танҷер (Марокаш) 2 моҳи раҷаб соли 725 ҳ.к./ 14 июни 1324 раҳти сафар мебандад [5,51] ва саёҳати ӯ то соли 754 ҳ.к./1353, тақрибан сӣ сол ба дарозо кашида, кишварҳо ва сарзаминҳои Макка, Миср, Шом, Ироқ, Яман Уммон, Рум, Қастантия, қисмати бузурги Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр, Чин, Дашти Қипчоқ, Синд, Ҳинд, қазираҳои чануби Ҳинд, Андалус ва ғайраро фаро мегирад. Тақрибан дар сартосари ин минтақаи паҳновар ин замон аносири турку муғул, ки лашкаркашӣ, харобкорӣ, хунрезӣ ва кинатузиҳои қабилавиро усули давлатдорӣ меҳисобиданд, ҳукумат мекарданд.

Хотироти мусофирати Ибни Баттута маҷмуаи зиндатарин тасовири кишварҳо ва сарзаминҳои он замон ва зиндагии сокинони он рӯзгорон аст, ки пойи ин сайёҳ ба он ҷойҳо расидааст. Сафаргуфтаҳои Ибни Баттута дар ҳақиқат ойинаи тамомнамоест, ки зиндагии муосиронашро аз қалби қораи Африқо то қаронаҳои дарёи Чин бо аҳволу атвор, ҳисоли неку бад, маро-

симу одот ва одоби маъмулии онон дар хеш мунъакис сохтааст. Ахбори «Сафарнома»-и Ибни Баттута, ба вижа рочъ ба Мовароуннахру Хуросон ва Ҳиндустон дар бисёре аз мавриди таърихӣ ягона манбаи мустанадӣ дасти аввал ва мунҳасир ба фард ба шумор меравад.

Бахше аз матолиби «Сафарнома»-и Баттута аз шаҳрҳои Мовароуннахру Хуросон ахборе мебошанд, ки бо ҳаводис ва руҳдодҳои таърихӣ, ки дигар манобеъ итилоъ додаанд, мутобиқат мекунад. Дар бархе аз мавридҳо ахбори Ибни Баттута дар такмил, тайид ва тавҷеҳи нигоштаҳои дигар муаррихон базли кӯмак менамояд.

Масири воридшавии Ибни Баттута ба Мовароуннахр аз тариқи Дашти Қипчоқ ба Хоразм аст. Хоразми он замон аз диди ин сайёҳ аз «зеботарин ва бузургтарин, муҳимтарину муътабартарин шаҳрҳо» буда, «бозорҳои хуб ва кӯчаҳои васеъ ва имороти бисёру маҳосини бешумор» дошта, «шаҳр аз касрати чамъият ба сони дарё мавҷ мезанад» [5, 434-435]. «Рӯзе, менависад, -Ибни Баттута, -савори асп шудаму ба бозори шаҳр рафтаам. Дар васати бозор дучори издиҳом шудам, зиёдии чамъият дар маҳалле бо номи Шӯр ба дараҷае расид, ки ман натавонистам рад бишавам, хостам баргардам, боз ҳам аз касрати издиҳом қодир нашудам ва ҳамон ҷо мутахайир мондам ва билохира бо заҳмати зиёд тавонистам худро берун кашонам» [5,435].

Ибни Баттута аз мадрасаи Хоразм, ки аз биноҳои амири он Қутлудемур буда, масҷиди онро ҳамсари ӯ Туробак сохтааст, зикр карда, аз бемористоне дар Хоразм ёд мекунад, ки табиби Шомӣ ба номи Саҳюний онро идора мекардааст [5,435].

Яке аз роҳҳои сафар ва воридоту содироти маҳсулоти хӯрокворӣ ва ғайри он ба Хоразм ва аз ин шаҳр, ки Ибни Баттута мутаваҷҷеҳи он шудааст, ин аз тариқи киштиҳо дар Амударё будааст: «Дар тобистонҳо ба василаи кишти аз роҳи Чайхун то шаҳри Тирмиз метавон рафт. Тирмиз дар фосилаи даҳ рӯз роҳ аз Хоразм воқеъ шудааст ва аз он ҷо гандуму чав ба ин шаҳр меоваранд» [5, 436]. Рочъ ба харбузҳои хушкідаи Хоразм, ки чун моли содиротӣ ба бозори дигар кишварҳо, аз ҷумла ба Ҳиндустону Чин интиқол меёбад, менависад: «Харбузҳои Хоразм дар шарқу ғарби олам назир надорад, ҷуз харбузҳои Бухоро ва пас аз он харбузҳои Исфаҳон аст. Пӯсти ин харбуза сабзу даруни он сурх ва бисёр ширину турд (нарм) аст. Аз аҷоиб он ки ин харбузаро дар офтоб хушк мекунад ва нигоҳ медоранд... Харбузҳои Хоразмро то ақсои нуқоти Ҳинду Чин мебаранд ва дар миёни меваҳои хушк беҳтар аз он нест» [5,440].

Ибни Баттута ба ҳар шаҳре, ки ворид мешуд, пеш аз ҳама бо қишри донишмандон, аҳли тариқату маърифат, қозихо ва шайхони он ошноӣ ҳосил мекард. Дар хилоли навиштаҳои номҳои зиёде аз чунин ашхосро метавон пайдо кард, ки мондагории асомии онҳо дар таърих маҷноси шиносӣ бо ин сайёҳи мағрибӣ мебошад. Аз ҷумла Ибни Баттута зикри шахсиятҳои маъруфи Хоразм, мисли Абуҳафс Умар ал-Бакрӣ, мавлоно

Хумомуддин, мавлоно Зайнуддини Муқаддасӣ, мавлоно Муҳиддини Яҳё, мавлоно Фазлуллоҳи Разавӣ, мавлоно Ҷалолуддини Умодӣ, мавлоно Шамсуддини Санҷарӣ (имомии амири Хоразм) ва мавлоно Ҳисомуддини Машшотиро карда, таъкид мекунад, ки ин «ҳама мардуми нек ва соҳибфазилат буданд... Ин гурӯҳ голибан мазҳаби муътазилӣ доранд, лекин тазоҳур ба ин мазҳаб намекунанд, зеро султони ўзбак ва амири шаҳр Қутлудемур аз аҳли суннат (ашъарӣ) мебошанд» [5, 436-437]. Роҷеъ ба мавлоно Ҳисомуддини Машшотӣ махсус таъкид карда, ўро суханвари чира тавсиф намуда, менависад, ки Ҳисомуддини Машшотӣ «яке аз чаҳор хатиби бузурги дунёст, ки ман болодасташон надидам» [5,437].

Ибни Баттута аз Хоразм ба шаҳри Кот - пойтахти қадими Хоразм дар соҳили рости Амударё меояд. «Ин шаҳр танҳо ободие ҳаст, ки байни Хоразму Бухоро воқеъ шуда ва шаҳрест кучак, вале неку...»-, менависад муаллиф [5, 442]. Дар Кот қозии шаҳрро садру-ш-шариат ном мебарданд ва шайхи шаҳр Маҳмуди Хевағӣ, бино ба ахбори ин сайёҳи мағрибӣ аз он ки ҳокими шаҳрро водор сохт, ки ба дидорбинии Ибни Баттута биёяд, эътибори бештаре дар ин шаҳр доштааст. Ибни Баттута мегӯяд: «Қозӣ пешниҳод кард, ки пеши амир биравем, лекин шайх Маҳмуд гуфт: «Эшон воридонанд ва агар мо ҳиммат дошта бошем, бояд амирро во дорем, ки ба зиёрати ў биёяд». Ҳамин тавр ҳам шуд ва амир пас аз соате бо асҳоб ва худдом ба дидани ман омад» [5,442].

Дар масири Бухоро Ибни Баттута ба шаҳраке дар сефарсаҳии Бухоро, ки онро Вабкана (ҳоло Вобканд) ном мебарад ва он дар «Нақшаи ҷуғрофиёии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» Байканд зикр шудааст [8], мерасад. «Вабкана, менависад ў,- шаҳре некуст, ки наҳрҳо ва полизҳо дорад. Дар ин шаҳр ангурро аз соли ба соли дигар нигоҳ медоранд ва як навъ мевае ҳам доранд, ки олу номида мешавад¹ ва онро хушк карда, ба Ҳиндустон ва Чин мебаранд ва рӯи он об мебаранд ва мехӯранд. Ин мева ҳангоме ки тару тоза ҳаст, ширин мебошад ва чун хушк шуд, каме туршӣ дар он пайдо мешавад ва бисёр гӯштолу аст, ки ман назирӣ онро дар Андалус ва Мағрибу Шом надидам» [5,443].

Ин замон ки Ибни Баттута аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр дидан мекард, аз ҳодисаи ғочабору ғамангези муғул як садаву бештаре гузашта буд. Аммо ҳанӯз ҳам осори харобкориҳои муғул ба чашм мерасид, ки он манозирӣ ҳавлноқ аз назари Ибни Баттута низ дур намондаанд. Аз ҷумла Ибни Баттута дар бораи яке аз марказҳои илму фарҳанг ва сиёсати аҳди Сомониён – шаҳри Бухоро баъд аз ҳодисаи муғул менависад: «Бухоро маркази билоди Мовароуннаҳр аст, ки ба дасти Тингизи тотори малъун, ҷадди подшоҳони Ироқ² вайрон гардид. Инак масочид ва бозорҳои он ҷуз қисмати кучаке махруба аст ва мардуми он дар зиллату хорӣ ба сар меба-

¹ Ин ҳамон олуест, ки ҳам акнун дар Эрону Афғонистон ва дигар кишварҳо бо номи олуи Бухоро шинохта мешавад.

² Манзури Ибни Баттута Ёлхониёни Эрон аст.

ранд. Акнун дар Бухоро касе, ки чизе аз илм бидонад ё инояте ба он дошта бошад, пайдо намешавад» [5,443].

Аз Бухоро ба мақсади дидор бо хони муғулии Мовароуннахр Тармаширин (726-734 х.к./1326-1334), ки баъди пазируфтани ислом номи Алоуддинро гирифта буд, Ибни Баттута ба пойтахти ӯ, шаҳри Нахшаб меравад. Бо вучуди панҷоҳу чаҳор рӯз таваккуф дар Нахшаб, Ибни Баттута аз тавсифи Нахшаб бо ин хабар иктифо мекунад: «Ин шаҳри кучакро боғҳо ва обҳо дар миён гирифтааст ва мо дар хоричи шаҳр, дар сарое, ки аз они амири шаҳр буд, манзил кардем» [5,446].

Ин мавзеъ аз асри VII пеш аз мелод маҳалли сукунати одамон қарор гирифта, он замон пиромуни ин шаҳри бостонӣ ба сохтани девори муҳофизатӣ оғоз карданд. Бақоёи вайронаҳои ин деворҳо соли 1999 бори нахуст аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ гардид. Шавоҳиде вучуд дорад, ки Нахшаб дар ин замон номи суғдии Навтак ва ё Навтакаро доштааст, ки маънии тахтуллафзии ин калима ба забони имрӯз «Бинои нав»-ро медиҳад. Чун ин шаҳр бахше аз қаламрави давлати Юнону Бохтар буд, ҳаде зада мешавад, ки он шояд номи Евкратидеяро дошт [9,260].

Ба гуфтаи муаррих ва шарқшиноси маъруф В.В. Бартолд хони муғули Мовароуннахр Кебек (1318-1326) баъди ба сақуи қудрат нишастан, ба қисмати ҷанубии Мовароуннахр нақли макон карда, дар дуюнимфарсаҳии Нахшаб, дар поёноби Қашқадарё барои худ кохе бино намуд [2, 75], ки дар Муғулистони он замон вожаи «коҳ» ба маънои «қаршӣ» ба кор мерафтааст [1, 161-162]. Ба ин сабаб шаҳри Нахшаб табдили ном ба Қаршӣ кард, ки то ҳанӯз ин шаҳри бостонии Варазрӯд бо ин номи бегона ёд мешавад, агарчи макони шаҳри Қаршии кунунӣ на ба Нахшаби то ҳодисаи муғул ва на ба шаҳри Нахшаби садаи чаҳордахум мутобиқат мекунад [1,162]. Дар идомаи баррасиҳояш оид ба вачҳи тасмияи вожаи «қаршӣ» В.В. Бартолд менависад, ки ин вожа дар гузашта дар осори нависандагони садаи XI Юсуфи Балосоғунӣ, муаллифи «Кутагу билик» ва Маҳмуди Кошғарӣ муаллифи «Девони луғот ат-турк» низ ба назар мерасад ва «туркҳо зоҳиран онро аз забони бумии Туркистони Чин (Ҷанубӣ) ба вади гирифтаанд» [1,161-162].

Дар «Бобурнома», ки дар аҳди Акбар (1556-1605), подшоҳи маъруфи Бобуриён аз ҷониби Байромхон ба форсӣ тарҷума шуда, онро мирзо Муҳаммади Шерозӣ дар Бомбай дар соли 1308 х.к./1890-91 ба зевари табъ даровард, роҷеъ ба Нахшаб омадааст: «Дигар вилоят Қаршист, ки Насаф ва Нахшаб ҳам мегӯянд. Қаршӣ номи муғулист, гӯрхонаро ба забони муғулон «қаршӣ» мегӯянд.Ғолибан ин ном баъд аз тасаллути Чингизхон шуда буд. Камобтар ҷоест, баҳори ӯ хуб мешавад, зироати ӯ, харбузаи ӯ хуб мешавад. Ба ҷониби ҷануби Самарқанд аст, андаке ба ғарб моил.Ҳаждах фарсанг роҳ аст» [3,33].Ин матни тарҷумаи форсӣ бо матни тарҷума ба забони русӣ муғойират надорад [4,64].

Ибни Баттута аз Нахшаб ба ҷониби Самарқанд меравад ва бардоштҳои ӯ аз ин шаҳри бостонии тоҷикон дар ниҳояти тавсифу тамҷид аст:

«Самарқанд яке аз бузургтарин ва беҳтарин ва зеботарин шахрҳои дунёст, ки бар канори рӯдхонае ба номи рӯдхонаи Гозирон бино шудааст. Боғҳои шахрро аз ин рӯдхона ба василаи дулобҳо (чархи об) обёрӣ мекунанд. Мардум баъд аз намози аср дар боғҳои пиромуни шахр гирд омада, ба тафреҳу таварруҷ (сайр) мепардозанд. Дар ин чоҳо мастабахое (нимкати чӯбин) барои нишастани мардумон таъбия карданд ва дуконҳои барои фурӯши мева ва хӯроқӣ ҳаст. Дар атрофии шахр кохҳои бузург ва биноҳои қобили тавачҷуҳе вучуд дорад, ки нишони улуви ҳиммати мардуми он мебошад, лекин голиби ин биноҳо хароб шуда ва низ бисёре аз қисматҳои дохили шахр ба ҳолати вайрона афтадааст. Шахр нуҳ бору дорад ва нуҳ дарвоза» [5,456]. Ба яқин ин харобаю вайронаҳои шахр аз замони ҳодисаи муғул «ба мерос» мондаанд.

Шаҳри дигари Мовароуннаҳр, ки сайёҳи мағрибӣ то замони убур аз Амударё дар он таваққуф кардааст, Тирмиз аст. «Шаҳри қадими Тирмиз, менависад ӯ, - бар канори Ҷайхун сохта шуда буд. Баъд аз харобии он шахр ба дасти Чингизхон шахри ҷадид дар думилии Ҷайхун бино шуд» [5,458]. Ибни Баттута дар зимни зикри харобаҳои Балх, ки ба дасти чингизийён сурат гирифта буд, аз вайронаҳои Тирмиз муқаррар ёд мекунад: «Ҷамин балоро (яъне вайрониро) бар сари Тирмиз низ овард, чунонки шахри мазбур аз он пас рӯи ободӣ надид ва Тирмизе, ки акнун ҳаст дар думилии Тирмизи собиқ бино шуда аст» [5,445].

Шаҳри Тирмизи тозабунёдро Ибни Баттута чунин дарёфтааст: «Тирмиз шахри бисёр бузург ва дорои абнияти хуб ва чанд бозор аст. Ин шахр боғҳои зиёд ва ангур ва беҳи (бихӣ) фаровон ва бисёр хушбӯ дорад ва нахрҳо аз васати он мегузаранд. Гӯшту шир дар он фаровон аст» [5,458]. Чун шахси мутавачҷеҳи ҳама қор ӯ аз расми қолиби мардуми ин шахр хабар медиҳад: «мардум дар гармобаҳо сари худро ба қои гили ҳаммом бо шир мешӯянд. Пеши ҳар гармобагон зуруфи бузурге мамлу аз шир вучуд дорад, ки ҳар кас воридаи ҳаммом шавад, зарфи кучаке аз он пур мекунад ва сари худро бад-он мешӯяд. Шир мӯи сарро нарму шаффоф мегардонад» [5,458].

Ибни Баттута баъди убури Амударё воридаи марзи Хуросон мешавад ва теъдоди шахрҳои ин сарзаминро ҷаҳор адад зикр кардааст: «Шаҳрҳои Хуросон ҷаҳор аст: ду ободон ва ду вайрон. Дутои ободон иборат аст аз Ҳирот ва Нишопур ва дутои вайрон иборат аст аз Балху Марв» [5,463]. Суоле матраҳ мешавад, ки чаро Ибни Баттута шахрҳои Хуросонро аз Ҳироту, Нишопур ва Балху Марв иборат донистааст, дар сурате ки аз шахрҳои дигари Хуросон, мисли Ҷом, Тус, Машҳад, Сараҳс, Зова (Турбатӣ Ҷайдария), Бастом, Кундуз, Андароб, Ҷазнин ва Қобул низ ахбор медиҳад? Ба назар мерасад, ки манзур аз ҷаҳор шахри номбарнамудаи Ибни Баттута ин марказҳои маъруфи Хуросонанд, ки бидуни зикри марказ будани онҳо ин шахрҳоро ном мебаранд. Ин маънӣ ба ҳангоми тавсифи шахри Нишопур, ки мегӯяд: «Нишопур яке аз шахрҳои ҷаҳоргонаест, ки марокизи Хуросон маҳсуб мешаванд» [5,471], ошкор мегардад.

Дар бораи шаҳри бостонӣ ва маъруфи Хуросон-Балх, ки дар манобеи таърихӣ бо номи уммулбилод – модари шаҳрҳо зикр шудааст, Ибни Баттута дар ду маврид аз харобии ин шаҳр ба дасти Чингиз ёд мекунад: «Балхро (Чингиз) ба шамшер бигирифт ва он шаҳро бо хок яксон кард» [5,445]. Дар ҷои дигар менависад: «Балх ба кулӣ вайрон шуда буд, лекин манзараи шаҳр чунон менамуд, ки гӯӣ ханӯз ободон аст, ҷӣ шаҳр бисёр васеъ ва пурчамъият ва биноҳои он мустаҳкам буда ва осори масочид ва мадориси он то кунун ҳам барҷост» [5,461].

Дар идома аз ҳунари озинзадани биноҳои шаҳри Балх бо лочувард ва ёқути Бадахшон менависад, ки дар пояҳо ва деворҳои имороти вайрона дида мешуд: «Нукуши пояҳои иморот омехта бо рангҳои лочувард мебошад ва мегӯянд лочувард моли Хуросон аст, ки аз кӯхистони Бадахшон ба даст меояд ва ёқути бадахшӣ ҳам аз ҳамон ҷост ва авом онро «балхаш» талаффуз мекунад» [5,461].

Ибни Баттута ривояти ҷолиберо аз қавли таърихдонони Балх пиромуни бино намудани масҷиди Балх меоварад, ки ба ибтиқори ҳамсари ҳокими Балхи замони Аббосиён, Довуд ибни Алӣ сохта шуда ва ба қавли ӯ «аз беҳтарин ва васеътарин масҷиди дунё буда ва агарчи масҷиди Работулфатҳи Мағрибро аз ҳайси бузургии сутунҳо метавон шабеҳи он донист, вале масҷиди Балх аз ҳама чанбаҳои дигар зеботар аст» [5, 461].

Ривояти ба харобӣ кашидани тақрибан як савуми ин масҷиди бузурги шаҳр аз ҷониби чингизӣ ба тамаъи ганчинае, ки гуфта мешуд дар зерӣ яке аз сутунҳои масҷид нуҳуфта аст, низ ҷолиб аст. Бино ба ахбори Ибни Баттута баъд аз он ки масҷид бино шуд, аз се як ҳиссаи маблағи ҷудошуда барои сохтмони он боқӣ монд ва ин маблағро зерӣ яке аз сутунҳои масҷид пинҳон карданд, то агар баъдҳо ба таъмиру тармими масҷид ниёз афтод, аз он истифода намоянд. Ин хабар чингизӣро водор сохт, то як савуми масҷидро вайрон кунанд ва чун чизе ба даст наоварданд, аз таҳриби боқимондаи масҷид худдорӣ намуданд [5,462].

Ибни Баттута аз Ҷирот чун бузургтарин шаҳри ободи Хуросон ёд мекунад ва менависад: «Ҷирот шаҳре бузург ва дорои абнияти бисёр аст. Мардуми ин шаҳр муттақӣ ва мутадайн ва покдоману ҳанафимазҳаб мебошанд ва шаҳри Ҷирот аз ҳар гуна фиску фасод мубарроост» [5,463]. Бо ин ахбор ба тавсифи шаҳри Ҷирот иктифо карда, дар бораи муборизаи султон Ҳусайни Курт алайҳи Сарбадорони Хуросон бо сарвари амир Масъуд ба иҷмол ахбор медиҳад. Шарҳи мухтасаре, ки Ибни Баттута дар ин бора овардааст, бо ин ки вай Сарбадоронро ба муносибати ташайноъ душман медонад, дар мақоми муқоиса бо навиштаҳои муарриҳини дигар ҳақоикеро равшан месозад. Шояд рубоии яке аз шоирон, ки дар бораи ҷанги амир Ҳусайни Курт ва амир Масъуд суруда аст, барои нишон додани ранги аслии қиёми Сарбадорон судманд бошад, ки гуфтааст:

*Гар Хусрави Курт бар далерон назадӣ
В-аз теги ялӣ гардани шерон назадӣ.*

*Аз бими синони Сарбадорон то ҳашир,
Як турк дигар хайма ба Эрон назадӣ.*

Аз Ҳирот Ибни Баттута ба шаҳри Турбати Шайхи Қоми кунунӣ, ки дар аҳди бостон ба номи Бузҷон ё Пушгон ёд шудааст ва ин сайёҳ онро Қом ном мебарад, сафар мекунад. «Қом шаҳри мутаваассит ва зебост, менависад ӯ. Боғҳо ва дарахтон ва нахрхову чашмаҳои фаровон дорад. Бештари дарахтони он тут аст. Абрешими зиёд ҳам дар он ба амал меояд... Шаҳри Қом ба дасти авлоди шайх Шихобуддин (аз авлоди шайхи Қом маъруф ба Зиндапил) ва аз молиёти девонӣ маоф аст» [5,468-469].

Ибни Баттута аз шаҳри Тус чун яке аз бузургтарин марокизи Хуросон ёд мекунад ва аз ин бештар иттилое намениҳад [5,469]. Роҷеъ ба шаҳри Машҳад низ ахбори кӯтоҳе дорад: «...шаҳри бузург ва пурчамъият аст ва меваҳо ва обҳо ва осиебҳои зиёде дорад». Аммо иттилои ӯ роҷеъ ба тавсифи қуббаҳо, сакф, деворҳои кошкоришудаи мақбараи имом Ризои Машҳад ва гилемҳои фаршшуда дар он қолиб аст. Дигар хабаре, ки дар «Сафарнома»-и Ибни Баттута дар Машҳад аз мулоқоташ бо тоҳир Муҳаммадшоҳ муҳим ба назар мерасад, ин тавзеҳи унвони «тоҳир» дар ин шаҳр аст: «Унвони «тоҳир», -тавзеҳ медиҳад ӯ, -ба истилоҳи мардуми он ҷо ҳамон аст, ки дар Мисру Шом ва Ироқ «накиб» ва дар Синду Ҳинд ва Туркистон «саид ачал» мегӯянд» [5,470].

Бояд зикр кард, ки унвони накиб дар Мовароуннаҳри асрҳои миёна баъд аз шайхулислом аз мақомҳои баланд дар силсилаи маротиби табақоти рӯҳонии ҳукуматгар махсуб шуда, меросӣ ва ба табақаи сайидҳо мансуб буд [6,148]. Онҳо дар лашкаркашиҳои хонҳои Мовароуннаҳр ҳамеша ширкат менамуданд. Дар вақти набудани ҳокими кишвар накибҳо баҳсу муноқишаҳои байни низомиёно баррасӣ мекарданд ва ҳуқуқи онҳо нисбат ба қозии ҳарбӣ бештар буд [7,190].

Роҷеъ ба шаҳрҳои Сараҳсу Зова (Турбати Ҳайдария), ки гузораш ба ин ҷойҳо низ будааст, Ибни Баттута чизе намегӯяд ва танҳо аз шайх Лукмони Сараҳсӣ ва силсилаи ҳайдария, ки аз чараёнҳои сӯфия буда, ба шайх Ҳайдар дар шаҳри Зова мансуб аст, зикре мекунад.

Нишопурро ба зебоӣ Ибни Баттута Димишқи кучак ном мебарад ва тавсифи меваҳо, боғҳо ва обҳои фаровони онро менамояд: «Чаҳор наҳр дар ин шаҳр ҷорист ва бозорҳои хубу васеъ ва масҷиди бисёр зебодорад, ки дар васати бозор воқеъ аст, бо чаҳор мадраса дар канори он, ки оби фаровоне дар онҳо ҷорист» [5,471]. Муаллифи «Сафарнома» инчунин аз бофташудани порчаҳои ҳариру кимҳо дар Нишопур, ки ба Ҳиндустон мебаранд, менависад [5,471].

Баъд аз Нишопур Ибни Баттута воридаи Бастом шуда, дар зовияи мазори Боязиди Бастомӣ манзил мекунад. Аммо аз ин шаҳр ахборе ба ҷуз ин ки мазори орифи шаҳир Боязиди Бастомӣ бо қабри яке аз авлоди имом Чаъфари Содик зери як қубба аст ва мақбараи шайх Абулҳасани Ҳараконӣ дар ин ҷост, чизе бештар намегӯяд [5,472].

Масри баъдии Ибни Баттута аз Бастом аз тариқи Ҳиндукуш ба Кундузу Бағлон будааст. Ин сайёҳ аз шаҳри Бағлон ҳарфе намезанад, вале роҷеъ ба Кундуз ахбори чолиб дорад. Бино ба хабари Ибни Баттута ин замон ҳокими Кундуз амир Бурунтия аз аҳли Мавсил буд ва дар боғи бузурге манзил дошт, ки аз Ибни Баттута ва ҳамроҳонаш дар он ҷо пазирой кард.

Ибни Баттута ҳудуди чихил рӯз дар хориҷи шаҳри Кундуз барои ҷаронидани шутурон ва асбони худ таваккуф кард, зеро ин маҳал ҷарогоҳҳои хуб ва алафи фаровон дошт ва бисёр амн буд. Амнияти ин мантақаро Ибни Баттута марҳуми аҳкоми шадиде медонад, ки аз ҷониби ҳокими Кундуз муқаррар шуда буд. «Агар касе аспе бидуздад, менависад Ибни Баттута, бояд он аспро ба изофаи нуҳ раъс аспи дигар, ки назари он бошад, пас бидиҳад ва агар надошт фарзандони ӯро мебаранд ва агар авлод ҳам надошт, мисли ғӯсфанд сарашро мебуранд. Аз баракати ин қонун мардум исми худро ба рони чорпо доғ мекунанд ва ӯро бе он ки ба шубон ниёз афтад, ба ҳоли худ мегузоранд. Мо низ чунин кардем» [5,472].

Сабаби дигари бештар иқомат гузидан дар Кундузро Ибни Баттута тарс аз барфҳои кӯҳи Ҳиндукуш гуфтааст. Ваҷҳи тасмийи вожаи «ҳиндукуш»-ро Ибни Баттута аз ин қарор тавсир мекунад: «Чун бардагон ва канизаконе, ки аз Ҳинд меоварданд, аглаб аз шиддати сармо ва яхбандон дар ин кӯҳҳо талаф мешаванд, номи онро Ҳиндукуш ниҳоданд» [5,473].

Баъди убури Ҳиндукуш Ибни Баттута ва ҳамроҳонаш ба Панҷшери имрӯзӣ мерасанд, ки онро Панҷхер ном мебаранд. Дар нақшаи ҷуғрофиёии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ ин мавзӯ бо номи Панҷхер зикр шудааст [8]. Ибни Баттута роҷеъ ба Панҷхер менависад: «Дар он ҷоҳо шаҳри кашангу ободоне дидем, ки рӯи наҳри бузурги кабудине, ки чун дарёе аз кӯҳистони Бадахш фуру мерезад, бино шудааст. Ёкути маъруфи Бадахш аз ҳамин кӯҳистон ба даст меояд. Ин шаҳрҳоро Чингизи малъун, подшоҳи тоторҳо хароб карда ва аз он пас рӯи ободонӣ надидаанд» [5,473].

Роҷеъ ба ваҷҳи тасмийи вожаи «панҷхер» низ назари муҳим дорад: «Ҳер» ба маънии кӯҳ аст ва Панҷхер, яъне Панҷкӯҳ» [5, 473]. Бояд гуфт, ки дар моҳияти амр «ҳер» вожаи санскрит буда, маънии «кӯҳ»-ро дорад.

Сафари Ибни Баттута аз шаҳрҳои Хуросон аз тариқи Парвону Чарх идома меёбад. Аз Парвон зикре дар «Сафарнома» нафафтааст, вале Чархро қарияи бузург зикр намуда, на шаҳр, ки ҳокими он Муҳаммади Чархӣ онҳоро меҳмондор будааст: «Аз он ҷо (Парвон) ба Чарх рафтем, ки қарияи бузургест ва боғҳои зиёд ва меваҳои хуб дорад» [5, 474].

Ибни Баттута аз Ғазнин чун шаҳри бузург ва пойтахти Маҳмуди Ғазнавӣ, ки борҳо аз ин ҷо ба Ҳинд лашкар кашида, шаҳрҳо ва қалъаҳоро кушудааст, ёд мекунад. Аммо дар замони вуруди Ибни Баттута ба ин шаҳр бештари он ба вайронӣ афтада ва танҳо бахши хурде аз он обод будааст. «Ҳавои Ғазна, менависад Баттута, бисёр сард аст ва саканаи он зимистонҳо ба Қандаҳор мераванд» [5,474].

Охирин шаҳри Хуросон, ки Ибни Баттута аз он дидан карда ва баъдан аз масири ин шаҳр ворида марзи Ҳинд мешавад, Кобул аст. Шаҳри Кобул, ки аз он Фирдавсӣ борҳо дар «Шоҳнома» тавсифашро намуда, гоҳе онро Кобулистон низ зикр карда ва дар гузаштаҳо шаҳри бузурге будааст, Ибни Баттута менависад, ки «акнун қарияе аз он боқӣ монда аст». Ин замоне буд, ки паштунҳо (афғонҳо) аз мавзёҳои сукунати худ дар силсилакӯҳҳои Сулаймон ворида шаҳрҳое мисли Кобул шуданд ва дар зимн Ибни Баттута менависад: «Тоифае аз Ачам, ки афғон номида мешаванд, дар он (Кобул) сукунат гузиданд. Афғонон кӯҳистонҳо ва гарданаҳои мустаҳкаме (дар кӯҳҳои Сулаймон) дар ихтиёр доранд. Мардуми бисёр қавӣ ҳастанд ва бештар ба роҳзанӣ мепардозанд»[5, 475].

12 сентябри 1333 Ибни Баттута ва ҳамроҳонаш аз хоки Хуросон ворида Панҷоб мешаванд, ки тавсифи иқомати ин сайёҳи мағрибӣ дар Ҳинд, ки ҳафт сол ба дарозо кашид, гузориши вижаеро тақозо мекунад.

Пажӯҳандагон ва аҳли таҳқиқ, ки ба дунболи чустучӯйҳо ва огоҳиҳои бештаре ҳастанд, бидуни шакк ахбори «Сафарнома»-и Ибни Баттутаро пиромуни шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон судманд хоҳанд ёфт ва аз онҳо ба масобеи калиди ниҳонхонаи асрори таърихи шаҳрҳои тоҷикон дар густурдаи Хуросони Бузург истифода хоҳанд кард.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. Т.V. М., 1968. С.19-192.
2. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения. Т.II. Ч.1. М., 1963. С.23-102.
3. Захируддин Муҳаммад Бобуршоҳ. Бобурнома мавсум ба «Тузуки Бобурӣ». Бомбай, 1308. -246 с.
4. Захириддин Муҳаммад Бабур. Бабур-наме. Записки Бабур. Перевод М.Салье. Ташкент, 1958. -528 с.
5. Ибни Баттута. Сафарнома. Ҷилди аввал. Тарҷумаи Муҳаммадалии Муваҳхид. Чопи шашум. Техрон. 1376. -639 с.
6. Камол Х. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Душанбе: Дониш, 2012. -408 с.
7. Ханьков. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843.
8. Хусайн Шаҳидии Мозандаронӣ. Накшаи ҷуғрофиёи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Техрон, 1371.
9. The Encyclopaedia Metropolitana: Or Universal Dictionary of Knowledge, Volume 23, edited by Edward Smedley, Hugh James Rose, Henry John Rose, 1923. P. 260.

ЗИКРИ ШАҲРҲОИ МАЪРУФИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР «САФАРНОМА»-И ИБНИ БАТТУТА (АСРИ XIV)

Дар ин мақола муаллиф дар асоси ахбори Ибни Баттута авзои шаҳрҳои маъруфи Мовароуннаҳру Хуросонро дар нимаи аввали асри XIV тавсиф мекунад.

Шарафуддин Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Иброҳим Танҷӣ, маъруф ба Ибни Баттута (1304-1377) - сайёҳи Мағрибӣ, муаллифи «Сафарнома», 14 июни соли 1325 аз Танҷер (Марокаш) барои адои маросими ҳаҷ

меравад ва ҳамин тавр сафари тӯлоии 30-солаи ӯ ба кишварҳои гуногуни ҷаҳон оғоз меёбад. Вай аз Миср, Сурия, Ироқ, Яман, Уммон, Осиёи Хурд, қисми зиёди Эрон дидан намуд; роҳи ӯ аз тариқи Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон мегузашт. Ибни Баттута дар Мовароуннаҳр ба шаҳрҳои бузурги машхур, мисли Хоразм (Урганҷ), Кот (пойтахти бостонии Хоразм), Бухоро, Самарқанд, Нахшаб, Кеш, Тирмиз ва дар Хуросон – ба Балх, Ҳирот, Нишопур, Машҳад, Бастом, Кундуз, Бағлон, Панҷшер, Парвон ва Кобул ташриф овард.

Кунҷковии ибни Баттута ҳайратангез аст. Вай аз ин ва ё он шаҳри Мовароуннаҳр ё Хуросон боздид намуда, онро аз доираи назари хеш хорич намекард. Аз ин рӯ, китоби ӯ ахбори муҳимеро дар бораи шаҳрҳои ин минтақа фаро мегирад.

Дар Хоразм (Урганҷ) Ибни Баттутаро Қутлуғтемур, ки чун намояндаи хони урдаи тиллоӣ Узбекхон дар ин ҷо ҳукумат мекард, ба ҳузур пазируфт. Ин замон Хоразм аз захмҳои вазнине, ки Ҳангоми ҳуҷуми Чингизхон ба он расонида шуда буд, шифо ёфта, шуҳрати пешини кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва тичоратро эҳё мекард.

Ибни Баттута, ки ба андозаи кофӣ роҷеъ ба истилои Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон аз ҷониби муғулҳо, ки тавассути таърихнависони араб ба таври муфассал гузориш шуда буд, иттилоъ дошт, аммо миқёси фоҷиа дар ин кишварҳоро чунин тасаввур намекард. Ибни Баттута ба Бухоро ва Балх омада, дарёфт, ки ин шаҳрҳои бостонӣ ҳанӯз аз оқибатҳои ҳуҷуми муғулҳо беҳбуд наёфтанд ва дар ҳолати ноҳуда гирифта ва харобӣ қарор доранд. Бино ба шаҳодати Ибни Баттута: «Акнун дар Бухоро қасе, ки чизе аз илм бидонад ё инояте ба он дошта бошад, пайдо намешавад». Ибни Баттута бо алам харобаҳои масҷидҳо, мадрасаҳо ва бозорҳоро тасвир карда, зикр мекунад, ки ин ҳама қори «Тингизи лаъин» аст.

Дар роҳи Бухоро ба Самарқанд ӯ ба шаҳри Нахшаб омад, ки дар он қароргоҳи ҳокими ҷағатоии Мовароуннаҳр Тармаширин ҷойгир буд ва аз ҷониби ӯ бо эҳтиром пазируфта шуд. Ибни Баттута дар бораи шаҳри машхури Самарқанд бисёр чизҳоро медонист. Бо вучуди он, ки лашкари Чингиз дар ин шаҳр на ба бузургсолу на ба хурдсол раҳм накард, ёдгориҳои меъмории қадимии Самарқанд фуру рехта, ба хоку хокистар табдил ёфтанд, аммо шаҳри харобшуда тадричан эҳё мешуд. Дар Самарқанд Ибни Баттутаро боғҳои ҳосилхез, гулгаштҳои зебо ва чархҳои фавқуллодаи обкаш-дӯлобҳо, ки аз дарёи Гозирон об мебароварданд, ба ваҷд оварда буд.

«Шаҳрҳои Хуросон, -менависад Ибни Баттута, -ҷаҳор аст: ду ободон ва ду вайрон. Дутои ободон иборат аст аз Ҳирот ва Нишопур ва дутои вайрон иборат аст аз Балху Марв».

Иттилооти Ибни Баттута дар «Сафарнома» пиромуни Мовароуннаҳру Хуросон, ба вижа дар бораи шаҳрҳои онҳо дар бештари мавриди таърихӣ маъқул ва мунҳасир ба фард аст.

Калидвожаҳо: *Ибни Баттута, «Сафарнома», Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Кот, Бухоро, Самарқанд, Нахшаб, Кеш, Тирмиз, Балх, Ҳирот, Нишопур, Машҳад, Бастом, Кундуз, Бағлон. Панҷшер, Парвон, Кобул.*

УПОМИНАНИЕ ИЗВЕСТНЫХ ГОРОДОВ МАВЕРАННАХРА И ХОРАСАНА В «САФАР-НАМЕ» ИБН БАТТУТЫ (XIV В.)

В данной статье автор на основе сведений Ибн Баттуты описывает положения известных городов Мавераннахра и Хорасана в первой половине XIV в.

Шарафуддин Абуабдуллах Мухаммад ибн Абдуллах Мухаммад ибн Иброхим Танджи известный как Ибн Баттута (1304-1377) - магрибский путешественник, автор «Сафар-наме», 14 июня 1325 г. выехал из Танджера (Марокко), чтобы совершить паломничество (хадж), и таким образом начинается его долгое 30-летнее путешествие по разным странам мира. Он посетил Египет, Сирию, Ирак, Йемен, Оман, Малую Азию, большую часть Ирана; его путь пролегал через Дашт-и Кипчак в Мавераннахр, Хорасан и Индию. В Мавераннахре Ибн Баттута посетил известные крупные города Хорезм (Ургенч), Кат (древняя столица Хорезма), Бухару, Самарканд, Нахшаб, Кеш, Термез; в Хорасане - Балх, Герат, Нишапур, Мешхед, Бастам, Кундуз, Баглан. Панджшер, Парван и Кабул.

Любознательность Ибн Баттуты поразительна. Побывав в каком-либо городе Мавераннахра или Хорасана, он не выпускал его из своего кругозора. Поэтому его книга содержит важные сведения о городах этого региона.

В Хорезме (Ургенче) Ибн Баттута был принят заместителем золотоордынского хана Узбек-хана – Кутлугтемуrom. В это время Хорезм оправился от тяжелых ран, нанесенных ему во время нашествия Чингис-хана, возродил былую славу земледелия, ремесел и торговли.

Достаточно осведомленный о монгольских завоеваниях в Мавераннахре, Хорасане и Иране, о которых подробно сообщали арабские хроники, Ибн Баттута совершенно не представлял себе масштабы трагедии, случившейся в этих странах. Ибн Баттута посетив Бухару и Балх обнаружил, что эти древние города еще не оправились от последствий монгольского нашествия и находятся в запущенном и полуразрушенном состоянии. По свидетельству Ибни Баттуты, «В Бухаре нет людей, смыслящих в науке, и о науке здесь не радеют». С горечью описывая развалины мечетей, медресе и рынков, Ибн Баттута отмечает, что все это дело рук «проклятого Тингиса».

По пути из Бухары в Самарканд он посетил город Нахшаб, где находилась ставка чагатайского хана Тармаширина и с почестью был принят им. Многие Ибн Баттута знал о прославленном городе Самарканд. Несмотря на то что, чингисовы орды не пожалели ни старого, ни малого в этом городе, рушились, превращаясь в пыль и тлен древние самаркандские архитектурные памятники, разрушенный город однако постепенно возродился. В Самарканде Ибн Баттута, особенно поразили плодородные сады, красивые парки и чудесные водоподъемные колеса – дулобхо, поднимавшие воду из реки Гозирон.

«В Хорасане четыре города, – пишет Ибн Баттута, – два из них благоустроены, и это Герат и Нишапур. Два других разрушены до основания, и это Балх и Мерв».

Сведения Ибн Баттуты в «Сафар-наме» о Мавераннахре и Хорасане, особенно об их городах, в большинстве исторических случаев являются обоснованными и уникальными.

Ключевые слова: *Ибн Баттута, «Сафар-наме», Мавераннахр, Хорасан, Хорезм, Кат, Бухара, Самарканд, Накшшаб, Кеш, Термез, Балх, Герат, Нишапур, Мешхед, Бастам, Кундуз, Баглан. Панджшер, Парван, Кабул.*

MENTION OF THE FAMOUS CITIES OF TRANSOXIANA AND KHORASAN IN "SAFAR-NAME" by IBN BATTUTA (14th C.)

In this article, the author describes the famous cities of Transoxiana and Khorasan in the first half of the 14th century based on the information of Ibn Battuta.

Sharafuddin Abuabdullah Muhammad Ibn Abdullah Muhammad Ibn Ibrohim Tanji known as Ibn Battuta (1304-1377), Maghreb traveler and author of "Safar-name" in June 14, 1325 left Tangier (Morocco) to make a pilgrimage (Hajj), and thus begins his long 30-year journey to different countries of the world. He visited Egypt, Syria, Iraq, Yemen, Oman, Asia Minor, and most of Iran; his route took him through Dasht-i Kipchak to Transoxiana, Khorasan, and India. In Transoxiana, Ibn Battuta visited the famous major cities of Khorezm (Urgench), Kat (the ancient capital of Khorezm), Bukhara, Samarkand, Nakhshab, Kesh, Termez; in Khorasan - Balkh, Herat, Nishapur, Mashhad, Bastam, Kunduz, Baghlan. Panjshir, Parwan and Kabul.

Ibn Battuta's curiosity is astounding. Having visited any city of Transoxiana or Khorasan, he did not let it out of his mind. Therefore, his book contains important information about the cities of this region.

In Khorezm (Urgench) Ibn Battuta was received by Cutlugtemur, the Governor of the Khan of the Golden Horde Uzbek Khan. At this time, Khorezm recovered from the severe wounds inflicted on it during the invasion of Genghis Khan, revived the former glory of agriculture, crafts and trade.

Well-informed about the Mongol conquests in Transoxiana, Khorasan, and Iran, which were reported in detail in the Arab Chronicles, Ibn Battuta had no idea of the scale of the tragedy that occurred in these countries. Ibn Battuta visited Bukhara and Balkh and found that these ancient cities had not yet recovered from the effects of the Mongol invasion and they were in a dilapidated state. According to Ibn Battuta, "there are no people in Bukhara who understand science, and they do not care about science here". Describing with bitterness the ruins of mosques, madrassas and markets, Ibn Battuta notes that all this is the work of "the cursed Tingis".

On the way from Bukhara to Samarkand, he visited the city of Nakhshab, where the headquarters of the Chagatai Khan Tarmashirin was located, and was received with honor by him. Ibn Battuta knew a lot about the famous city of Samarkand. Despite the fact that the Genghis hordes did not spare either the old or the small in this city, the ancient Samarkand architectural monuments collapsed, turning into dust and decay, the destroyed city, however, gradually revived. In Samarqand, Ibn Battuta was particularly impressed by the fertile gardens, beautiful parks and wonderful water – lifting wheels-dulobho, which raised water from the Goziron river.

Ibn Battuta writes that "there are four large cities in Khorasan," two of them are inhabited by people, and these are Herat and Nishapur. The other two are destroyed to the ground, and these are Balkh and Merv."

Ibn Battuta's information in Safar-Name about Transoxiana and Khorasan, especially about their cities, is in most historical cases well-founded and unique.

Key words: *Ibn Batuta, Safar-nameh, Transoxiana, Khorasan, Khorezm, Kat, Bukhara, Samarqand, Nakhshab, Kesh, Termez, Balkh, Herat, Nishapur, Mashhad, Bastam, Kunduz, Baghlan. Panjshir, Parwan, Kabul.*

Сведения об авторе: Хамза Камол (Камолов Хамзахон Шарифович) – Институт истории, археологии и этнографии имени А.Дониш НАНТ, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом древней, средневековой и новой истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

About the author: Hamza Kamol (Kamolov Hamzakhon Sharifovich) – A.Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Science of the Republic of Tajikistan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of Ancient, Medieval and New History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Telephone: (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

УДК: 9(575.3)

ТАВСИФИ БАЪЗЕ АЗ ШАҲРҲОИ МОВАРОУННАҲР ДАР «МУЛҲАҚОТУ-С-СУРОҲ»-И ҶАМОЛ ҚАРШӢ (ИБТИДОИ АСРИ XIV)

САИДОВ АБДУҚАҲҲОР,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш

Муаллифи охири асри XIII-ибтидои асри XIV Абулфазл ибни Муҳаммад Ҷамолиддини Қаршӣ, ки бештар бо номи Ҷамол Қаршӣ маъруф аст, асареро бо номи «Мулҳақоту-с-Суроҳ» таълиф намудааст. Ин ягона асари таърихиест, ки замони истилои муғулҳо дар Мовароуннаҳр бо забони арабӣ навишта шудааст.

Ҷамол Қаршӣ дар китобхонаи мадрасаи Масъудияи шаҳри Қошғар нусхаи қомуси арабии Абӯнаصري Ҷавҳариро, ки аз чор ҷилд иборат буда, бо номи «ас-Сихоҳ» маъруф аст, дарёфт кард ва онро соли 1282 ба забони тоҷикӣ тарҷума намуда, ба он «ас-Сулоҳ мин ас-Сихоҳ» ном гузошт. То имрӯз нусхаҳои зиёди ин асар мавҷуданд (дастнависи ин асар, ки аз рӯи нусхаи аслии он 23 зулқайдаи соли 900х.к. /15 сентябри соли 1495 рӯйнавис шудааст, дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ зери рақами 83 маҳфуз аст).

Баъдтар Ҷамол Қаршӣ ба ин тарҷумаи худ шарҳу эзоҳ илова намуд, ки он баъдтар чун асари мустақиле бо номи «Мулҳақоти Сулоҳ» («Ило-ваҳо ба «ас-Сулоҳ») маъруф гашт.

Дар ганҷинаи дастхатҳои шаҳри Санкт-Петербург ду нусхаи дастнависи «Мулҳақоту-с-Сулоҳ», яке зери рақами В-514 ва дигаре С 286

махфуз аст. Дастхати аввал соли 1656 дар шаҳри Хучанд рӯйнавис шудааст.

Нухаи дастнависи сеюми ин асар дар солҳои охир аз шаҳри Косонсои вилояти Намангони Ҷумҳурии Ўзбекистон дарёфт гардидааст.

Дар «Мулҳақоту-с-Суроҳ» илова ба инъикоси воқеаҳои таърихӣ, маълумоти ҷуғрофӣ зиёде мавҷуд аст, ки аз арзиши муҳими илмӣ бархӯрдоранд, зеро муаллиф ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Туркистони Шарқӣ сафар намуда, мушоҳидаву дидаҳои худро оид ба мавзӯҳои рӯи коғаз дарҷ карда, инчунин ӯ бо ашхоси маъруфи ин шаҳрҳо шинос шуда, таассуроти худро дар бораи онҳо баён намудааст. Муаллиф дар бораи зиндагӣ, урфу одат ва машғулияти аҳолии шаҳрҳо маълумоти фаровон меорад. Маълумоти ӯ барои омӯзиши таърих ва маданияти халқҳои сокини ин минтақа аҳамияти муфид дошта, оид ба шаҳрҳои Мовароуннаҳр хеле қолибанд.

Яке аз шаҳрҳои, ки Ҷамол Қаршӣ ба онҳо сафар карда, тавсифи онро дар асараш ҷой додааст, ин шаҳри бостонии Хучанд аст. Муаллиф менависад, ки Хучанд ба шарофати фаровонии меваҳои хушбӯиаш ҷаннати рӯи замин аст. Он макон бо растаниҳо ва гулҳои хушбӯӣ ихота гардидааст. Дар Сайхун (дарёи Сир) киштиҳои зиёд шино менамоянд. Чуноне ки осмонро ситораҳои ихота карда зеб додаанд, Хучандро ситораҳои илм ва олимони маъруфи миллаташ оро медиҳанд [7, 58а].

Хучанди асримиёнагӣ яке аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт ва диққати муаррихон, сайёҳон, ҷуғрофидонон ва олимони дигарро ба худ ҷалб намуда буд. Мувофиқи навиштаи муаллиф асри Х Ибни Ҳавқал Хучанд аз ҷиҳати зебоӣ дар байни шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр ҷои аввалро ишғол менамуд [11, 391].

Истахрӣ, муаллифи дигари асри Х дар бораи Хучанд менависад, ки Хучанд яке аз шаҳрҳои сараҳолии Мовароуннаҳр ба шумор мерафт ва дорои шаҳристон, куҳандиз ва работ буд [6, 264]. Тибқи ахбори Муқаддасӣ Хучанд шаҳрест ҳаловатбахш ва дар он ҷойҳо аз ин шаҳри гуворотаре нест [10, 272].

Дар бораи пуршукуҳии Хучанд, иқлими муътадилу дилкаш ва фаровонии меваҳои он дар маъхазҳои хаттии дигари асримиёнагӣ низ ҷунин маълумот оварда шудааст. Муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин Аҳмади Розӣ қайд кардааст, ки дар Хучанд меваҳои зиёди гуногун парвариш карда мешаванд. Махсусан анорҳои он баландсифатанд [2, 532].

Муқоисаи маълумоти “Мулҳақоту-с-Суроҳ” дар бораи Хучанд бо навиштаҳои маъхазҳои хаттии дигари асримиёнагӣ аз дурустии маълумоти муаллифи он шаҳодат медиҳанд.

Аз ашхоси маъруфи Хучанд Ҷамол Қаршӣ арбоби маъруфи сиёсӣ Ҷамоли Содотро ном бурда, қайд менамояд, ки ӯ ҳокими Хучанд ва навоҳии атрофӣ он будааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ӯ бо Ҷамоли Содот ду маротиба ҳамсуҳбат гаштааст [7, 53а]. Ҷамол Қаршӣ менависад,

ки падари Ҷамоли Содот Бурҳониддини Хучандӣ ном дошт. Хангоми сафари Ҷамол Қаршӣ дар соли 1270 ба Хучанд Бурҳониддини Хучандӣ оламро тарк намуда буд. Муаллиф мегӯяд, ки мақбараи Бурҳониддини Хучандӣ дар соҳили дарёи Сир, аз ҷониби кӯҳи Мевагул воқеъ аст [7, 58а].

Шахси маъруфи дигари Хучанд, ки Ҷамол Қаршӣ онро ном мебарад, ин мавлоно Начмиддин Садри Соҳибӣ мебошад. Муаллиф соли 1270 хангоми дар Хучанд буданаш дар васфи ин шахс бо забони арабӣ рубоие навиштааст [7, 58а-58б]. Аз ишораҳои муаллиф бармеояд, ки мавлоно Начмиддин яке аз ашхоси бонуфузи Хучанд ва дар он замон соҳиби эътибори бузург будааст.

Ҷамол Қаршӣ дар асари худ номи шахси дигари маъруфи Хучанд Маҷдиддини Хучандиро зикр намуда, ӯро чун амир ва вазир, тақягоҳи дин ва шахси бохирад ном мебарад ва мегӯяд, ки дар суҳбати ӯ ҳузур доштааст [7, 58б]. Аз маълумоти муаллиф бармеояд, ки Маҷдиддин дар идоракунии шаҳри Хучанд фаъолона иштирок менамудааст.

Аз ашхоси маъруфи дигари Хучанд Ҷамол Қаршӣ Бурҳониддини Алоӣ [7, 58а], Бурҳониддин Тавили Хучандӣ [7, 58а], Бурҳониддин Муқрии Хучандӣ [7, 53а] ва шайх Фаҳриддини Ҷаволиқӣ [7, 58б] ном мебарад, ки ӯ бо онҳо шиносӣ дошта, борҳо ҳамсуҳбат шудааст.

Гуфтаҳои ғавқуззикр гувоҳӣ онанд, ки Хучанд дар охири асри XIII – ибтидои асри XIV яке аз шаҳрҳои шуқуфон ва тараққикарда буда, ашхоси маъруфу донишманд дар он ҷо умр ба сар мебардаанд. Маълумоти муаллифи «Мулҳақоту-с-Суруҳ» барои муҳаққикон аз аҳамияти илмӣ бархӯрдор буда, дар бораи вазъи Хучанди он замон маводи арзишманде медиҳад.

Ҷамол Қаршӣ ба водии Фарғона низ сафар карда буд. Ӯ менависад, ки Фарғона макони серҳосил, сабзу хуррам ва ободон буда, он дорои боғҳои зебову дилкаш ва мазраҳои беканор аст. Фарғона боду ҳавои хуб дошта, оби нӯшокияш аз ҳама беҳтарин аст ва меваҳо дар он ҷо зуд пухта мерасанд [7, 57б]. Дар «Худуду-л-олам» омадааст, ки Фарғона вилояти бузург ва хуррам буда, неъматҳои фаровон дорад. Дар он ҷо кӯҳҳо, даштҳо, шаҳрҳо ва обҳои чорӣ зиёданд [8, 71]. Истаҳрӣ менависад, ки Фарғона иқлими фароҳ ва бонеъмат буда, русто ва аҳолии бисёр дорад [6, 265]. Тибқи ахбори муаллифи «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» Закариё ал-Қазвинӣ Фарғона макони ғалла ва мева аст [4, 235].

Аз муқоисаи маълумоти Ҷамол Қаршӣ бо ахбори муаллифони дигари асримиёнагӣ бармеояд, ки гуфтаҳои Ҷамол Қаршӣ оид ба Фарғона саҳеҳанд.

Ҷамол Қаршӣ баъзе шаҳрҳои Фарғонаро, ки ба он ҷойҳо сафар карда буд, зикр менамояд. Аз ҷумла, дар бораи шаҳри Ош маълумот дода, қайд менамояд, ки дар он ҷо ду кӯҳи на он қадар бузург мавҷуд аст, ки яке Барокӯҳ ва дигаре Ҳанаф ном доранд [7, 58б]. Ӯ менависад, ки қабри Қутайба ибни Муслим дар деҳаи Кулич воқеъ аст. Дар атрофи кӯҳи Барокӯҳ бошад, қабри ашхоси муқаддас ва тақводорон, аз ҷумла Осаф ибни Барҳия, вазири Сулаймон ибни Довуд мавҷуд аст. Сокинони ин

маҳал ҳоло ҳам мегӯянд, ки мазори Сулаймон дар ин ҷост ва ин кӯхро «Тахти Сулаймон» меноманд.

Тибқи ахбори Ҷамол Қаршӣ дар мавзеи Испид-Булон (ҳозира деҳаи Мазори вилояти Оши Ҷумҳурии Қирғизистон) 2700 нафар ҳамсафарон ва пайравони пайгамбар (яъне Муҳаммад), ки онҳоро халифа Усмон ибни Аффон (644-656) бо сардории Муҳаммад ибни Ҷарир ба ҷанг фиристода буд, дафн шудаанд [7, 59а].

Аз ашхоси маъруфи Фарғона муаллиф шайх Бурҳониддин Қилич ва писари ӯ Нусратуддинро ном мебарад ва мегӯяд, ки Бурҳониддин Қилич шайхи донишманд буда, мударриси мадрасаи масҷиди Узганд буд. Пас аз вафоташ ӯро дар он ҷо дафн намуданд [7, 59 а,б]. Тибқи ахбори муаллифи «Ҷомеъу-л-мақомот» Абулбақо, падари Бурҳониддин Қилич шайхи маъруфи Фарғона султон Саид ва модараш духтари Илак ал-Мозии Қарахонӣ (Наср ибни Алӣ) будааст [1, 5а].

Ҷамол Қаршӣ дар асари худ номи як қатор ашхоси маъруфи Фарғонаро, аз қабили ҳокими шаҳри Ош, шайх Мунир ибни Абулқосими Ошӣ [7, 59а], шайхон ва донишмандони маъруф Шамсиддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Қубовӣ [7, 59а], Тоҷиддини Шахристонӣ [7, 60а] ва дигаронро, ки аз ҳамасрони худи ӯ буданд, зикр менамояд.

Шаҳри дигаре, ки Ҷамол Қаршӣ ду маротиба ба он ҷо сафар карда, тавсифи онро меорад, ин шаҳри Шош аст. Муаллиф қайд менамояд, ки боду ҳавои он ҷо муътадил буда, оби нӯшокии ширин дорад. Он диёри сербориш буда, заминҳояш серҳосиланд [7, 60б]. Муаллифони «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» [4, 538] ва «Ҳафт иқлим» [2, 527б] низ гуфтаҳои Ҷамол Қарширо тасдиқ менамоянд.

Ҷамол Қаршӣ қайд менамояд, ки аҳолии Шош ҷонибдори мазҳаби шофеиянд ва дар он ҷо чор ҳазор масҷид вучуд дорад. Ҳар як маҳалла аз шаст ё ҳафтод масҷид иборат буд [7, 60б]. Албатта дар ин ҷо хангоми зикри адади шумораи масҷидҳо сахв ҷой дорад ва шояд ин хатои нусхабардор бошад.

Муаллиф аз ашхоси муътабари Шош Абубакр Қаффоли Шоширо ном бурда, менависад, ки ӯ шайхи маъруф ва муфассири Қуръон буда, тафсири ӯ бист чилдро ташкил мекард [7, 60б]. Ёқути Ҳамавӣ [5, 333] ва Хайриддини Зираклӣ [9, 159] хабар медиҳанд, ки Қаффоли Шошӣ дар шаҳри Шош таваллуд шуда, дар он ҷо мазҳаби шофеиро паҳн кард ва дар ҳамон ҷо фавтида, дафн гардидааст.

Ҷамол Қаршӣ хангоми ба шаҳри Шош омадан мақбари Қаффоли Шоширо зиёрат карда, дар девори он ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ порчаҳои шеърӣ навиштааст [7, 61а].

Ҷамол Қаршӣ хангоми бори аввал ба Шош омадан бо шайхи машҳури он Ҷалолиддин ҳамсухбат мешавад. Шайх Ҷалолиддин ду писар дошт: яке Алоуддин ва дигаре Авфак. Ҳар дуи онҳо ба доираи ашхоси ҳукмрони шаҳр наздикӣ доштанд. Бори дувум ба Шош омадани Ҷамол

Қаршӣ бо ишғоли он аз ҷониби писари Алоуддин Паҳлавон Маҳмуд мувофиқ омад.

Паҳлавон Маҳмуд бо хоҳари Ҷамол Қаршӣ издивоҷ намуда, бо ӯ пайванди хешу таборӣ дошт. Онҳо писаре доштанд, ки Носир ном дошт. Ҷамол Қаршӣ дар бораи Паҳлавон Маҳмуд ва писари ӯ Носир бо забони тоҷикӣ порчаҳои шеърӣ навиштааст, ки онҳо дар “Мулҳақоту-с-Суроҳ” оварда шудаанд [7, 61а,б].

Шаҳри дигаре, ки Ҷамол Қаршӣ дар бораи он маълумот медиҳад, ин Борчканд аст. Дар маъхазҳои асримиёнагӣ он бо номҳои мухталиф чун Борчканд, Борчинликанд, Борчликанд ва Борчин зикр гардидааст. Шаҳри асримиёнагии Борчканд дар байни Ҷанд ва Сигноқ дар ҳавзаи дарёи Сир воқеъ буд. Дар охири асри XIV он хароб гашта буд. То замони мо сиккаҳои мисине расидаанд, ки онҳо дар Борчин (Борчканд) зарб зада шудаанд [3, 230].

Ҷамол Қаршӣ менависад, ки ӯ соли 672х.к./1273-74 ба ин шаҳр омада буд. Дар он ҷо туркманҳо мезистанд. Дар назди шаҳр теппаҳо ва кумзорҳои зиёд вучуд доштанд ва зимистони он ҷо сербарф буд.

Аз ҷумлаи ашхоси маъруфи ин диёр муаллиф олим ва шоир Ҳисомиддин Ҳомид ибни Осими Борчкандлигино ном мебарад ва менависад, ки шайхи фақеҳ буда, илмҳои замонро аз худ карда, муфассири Қуръон буд ва дар назму наср таъбозмӯй мекард. Илова бар ин Ҳисомиддин хаттоти моҳир буда, хатти ниҳоят зебо дошт. Ҷамол Қаршӣ дар назди ӯ дарс хонд ва пас аз хатми тадрис Ҳисомиддин санади хатми ӯро бо дасти худаш навишт.

Ба қавли Ҷамол Қаршӣ Ҳисомиддин олими тавоно буда, дар соҳаҳои мухталифи илм қуввасанҷӣ намудааст. Ӯ дар соҳаи наср бо забони арабӣ якҷанд асарҳо офарида, асари Ҷоруллоҳ “ал-Муфассал”-ро ба таври мухтасар шарҳ дода, ба он “ал-Мучмал” ном гузошт. Асари Бурҳониддини Марғинонӣ “ал-Ҳидоят фӣ фикҳ”-ро низ мухтасар намуда, онро “Ҳидоят ал-Мухдӣ мин хидоят ал-Мухтадӣ” номид. Ҳисомиддин ин асарро дар муддати ду моҳ таълиф намудааст [7, 61б].

Аз гуфтаҳои Ҷамол Қаршӣ бармеояд, ки Борчканд дар охири асри XIII яке аз марказҳои фарҳангӣ дар ҳавзаи дарёи Сир ба шумор рафта, дар он ҷо олимону шоирон ва мутафаккирони барҷаста умр ба сар мебардаанд. Дар он ҷо инчунин таълимгоҳҳои вучуд доштаанд, ки донишомӯзон аз шаҳрҳои дигар таҳсил намуда, санадҳои лозимаро соҳиб мегаштаанд. Пас аз истилои муғулҳо ин шаҳр тадричан рӯ ба таназзул оварда, дар охири асри XIV ба харобазор табдил гашт.

Шаҳри дигаре, ки Ҷамол Қаршӣ тавсифи онро меорад, Ҷанд аст. Шаҳри Ҷанд дар поёноби дарёи Сир воқеъ буда, ба қавли Ёкути Ҳамавӣ аҳолии он пайрави мазҳаби ҳанафианд [5, 137]. Ҷамол Қаршӣ менависад, ки Ҷанд шаҳри калон ва серғавғову сераҳолии буда, дар он ҷо бозори

калони сарсавдо амал мекард. Ба он чо аз шаҳру мамолики мухталиф тоҷирони зиёде меомаданд.

Тибқи ахбори Ҷамол Қаршӣ дар Ҷанд намояндагони зиёди илму фарҳанг умр ба сар мебарданд. Яке аз чунин ашхоси маъруфи Ҷанд Камоллидини Хоразмӣ ё Сигноқӣ буд. Муаллиф бо ин шахс шиносоии хуб дошта, муддате дар хизмати ӯ будааст. Туркманҳо ӯро Шайх Бобо ном мебарданд. Ӯ устои олими маъруфи он давр ал-Камолӣ ал-Музаффарӣ буд. Камоллидин яке аз дӯстони наздики шайхи маъруф Начмиддини Кубро буд. Шайх Камоллидин моҳи ноябри соли 1273 дар синни 85-солагӣ оламро тарк намуд [7, 61б].

Ҳамин тарик, аз маълумоти Ҷамол Қаршӣ дар бораи баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки шаҳрҳои ин минтақа то замони ҳучуми муғулҳо ободу зебо буда, марказҳои илму фарҳанг ба шумор мерафтанд. Пас аз тасхири онҳо аз ҷониби муғулҳо баъзе шаҳрҳо, монанди Борҷанд ва Ҷанд рӯ ба харобӣ оварда, аз байн рафтанд.

АДАБИЁТ

1. Абулбақо ибни Хоҷа Баҳоддин Маҳмуди Аъзам. Ҷомеъу-л-мақомот. Дастхати Китобхонаи миллии Тоҷикистон № 904.
2. Амин Аҳмади Розӣ. Ҳафт иқлим. Дастхати рақами 62 Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ.
3. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. Т. III. Москва, 1965.
4. Закарийе ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ал-Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Бейрут, 1960.
5. Ёқути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди III. Ба ҷоп ҳозиркунанда Вюстенфелд. Т. I-VI. Лейпциг, 1866 – 1873.
6. Истаҳрӣ Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Техрон, 1340.
7. Ҷамол Қаршӣ. Мулҳақоту-с-Сурух. Дастхати ганҷинаи шаҳри Санкт-Петербург, рақами В-514.
8. Худуду-л-олам. Таҳияи Н. Қосимов. Душанбе: Дониш, 1983.
9. Хайридин аз-Зирақлӣ. Ал-Аълом. Ҷилди VII. Бейрут, 1969.
10. Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al—Banna al-Basschari al-Mokaddasi . Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2; 1906 (BGA, III).
11. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'I – Kasim ibn Naukal. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II).

ТАВСИФИ БАЪЗЕ АЗ ШАҲРҲОИ МОВАРОУННАҲР ДАР «МУЛҲАҚОТУ-С-СУРОҲ»-И ҶАМОЛ ҚАРШӢ (ИБТИДОИ АСРИ XIV)

Дар мақола дар бораи маълумоти муаллифи ибтидои асри XIV Ҷамол Қаршӣ оид ба баъзе аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр сухан меравад. Ҷамол Қаршӣ дар асараш «Мулҳақоту-с-Сурух» шаҳрҳоеро, ки худ ба он ҷойҳо сафар карда буд, тавсиф намуда, дар бораи мавзӯҳои ҷолиб ва машғулияти аҳолии он диққати хос

медихад ва баробари он ашхоси маъруфи шаҳрҳои зикргардидаро ном мебарад. Аз ҷумла ҳангоми тавсифи шаҳри Хучанд муаллиф қайд менамояд, ки он замон идораи Хучандро Ҷамоли Содот ном шахс ба уҳда дошт ва ӯ бо ин шахс ду маротиба ҳамсухбат гашта буд. Дар “Мулҳақоту-с-Сурах” дар бораи баъзе шаҳрҳои Фарғона, Шош, Борчканд ва Ҷанд маълумоти нодир оварда шудааст. Тибқи ахбори муаллиф замони ба шаҳри Шош омадани ӯ идораи онро Пахлавон Маҳмуд ном шахс ба зимма дошт, ки ӯ бо хоҳари Ҷамол Қаршӣ издивоч намуда, бо ӯ пайванди хешу таборӣ барқарор кардааст. Ҷамол Қаршӣ менависад, ки он замон дар ҳавзаи дарёи Сир шаҳрҳои Борчканд ва Ҷанд арзи ҳастӣ доштанд, ки дар он ҷойҳо олимону шоирон ва мутафаккирони барҷаста умр ба сар мебуданд. Дар ин шаҳрҳо таълимгоҳҳои вучуд доштаанд, ки донишомӯзон аз шаҳрҳои дигар таҳсил намуда, санадҳои лозимаро соҳиб мегаштаанд. Пас аз ишғоли муғулҳои истилогар ин шаҳрҳо тадричан рӯ ба таназзул оварда, дар охири асри XIV ба харобазор табдил гаштанд.

Калидвожаҳо: *Ҷамол Қаршӣ, Мовароуннаҳр, Мулҳақоту-с-Сурах, шаҳр, Хучанд, Фарғона, Шош, Борчканд, Ҷанд.*

ОПИСАНИЕ НЕКОТОРЫХ ГОРОДОВ МАВЕРАННАХРА

В “МУЛХАКАТ АС-СУРАХ” ДЖАМАЛЯ КАРШИ (НАЧАЛА XIV в.)

В статье приводятся сведения автора начала XIV в. Джамал Карши о некоторых городах Мавераннахра. Автор в своём труде “Мулхакат ас-Сурах” описывает города Мавераннахра, в которых он побывал лично и обратил внимание на их достопримечательности и приводит имена знаменитостей этих местностей. Так, во время описания города Ходжента автор отмечает, что в то время Ходжентом управлял некий Джамал Содот, с которым он встречался два раза. В “Мулхакат ас-Сурах” приводятся сведения о некоторых городах Ферганы, Шаша, Барчкента и Дженда. По словам автора во время его пребывания в Шаше городом управлял Пахлавон Махмуд, который был женат на сестре Джамал Карши и имел с ним родственные отношения. Джамал Карши пишет, что в те времена в бассейне Сирдарьи существовали города Барчкент и Дженд в которых жили и творили ученые, поэты и известные мыслители. В этих городах существовали учебные заведения в которых обучалась молодёжь из других городов и областей и после их окончания получали соответствующие документы. После прихода монгольских завоевателей эти города постепенно пришли в упадок и в конце XIV в. перестали существовать.

Ключевые слова: *Джамал Карши, Мавераннахр, Мулхакат ас-Сурах, город, Ходжент, Фергана, Шаш, Барчкент, Дженд.*

DESCRIPTION OF SOME CITIES OF MAVERANNAHR IN "MULHAKAT AS-SURAH" BY JAMAL KARSHI (BEGINNING OF THE 14TH CENTURY)

The article provides information from the author of the early 14th century Jamal Karshi about some cities of Maverannahr. The author in his work "Mulhakat al-Surah" describes the cities he personally visited and mentions sights and celebrities of these areas. Thus, during the description of the city of Khujand, the author notes that at that time Khujand was ruled by a certain Jamal Sodot, whom he met twice. The Mulhakat al-Surah contains information about some cities of Fergana, Shash, Bar-

chkent and Jenda. According to the author, during his stay in Shash, the city was ruled by Pahlavon Mahmud, who was married to Jamal Karshi's sister and had a family relationship with him. Jamal Karshi writes that in those times there were two cities on the bank of Sirdarya, Barchkent and Jenda where scientists, poets and famous thinkers lived. There were educational institutions in these cities who attracted young students from other cities who after graduation would receive graduate papers. After the arrival of the Mongol conquerors, these cities gradually fell into decay and at the end of the fourteenth century ceased to exist.

Key words: *Jamal Karshi, Maverannahr, Mulhakat al-Surakh, city, Khujand, Fergana, Shash, Barchkent, Jend.*

Сведения об авторе: Саидов Абдукаххор-Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ, главный научный сотрудник. Адрес: 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 919 13 41 84. E-mail: saidov.45@mail.ru

Information about the author: Saidov Abdukahhor-Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish NAST, Chief Researcher. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. Telefon: (+992) 919 13 41 84. E-mail: saidov.45@mail.ru

УДК: 342.3(575.3)(09)+9(575.3)

ИНЪИКОСИ МАСОИЛИ СУЛӢУ ВАӢДАТИ ТОЧИКОН ВА ФАӢОЛИЯТИ КОМИССИЯИ ОШТИИ МИЛӢИ ДАР ТАӢРИХНИГОРИИ ВАТАНИӢ ВА ХОРИӢИ

МИРЗОЕВ Ӣ. А.,

**Институти таӢрих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи
Аҳмади Дониш**

Яке аз масъалаҳои муҳим, ки дар солҳои 90-уми асри ХХ диққати муаррихон ва умуман аҳли ҷомеаи ҷаҳониро ба худ ҷалб карда буд, раванди гуфтушуниди миёни тоҷикон дар солҳои 1994-1997 ба ҳисоб меравад. Ин раванд пеш аз ҳама аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки нахустин таҷрибаест дар таърихи ҷаҳонӣ, ки бо миёнаравии созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ ва ширкати давлатҳои кафили минтақа муваффақона анҷом пазируфт.

Дар давоми солҳои 1994-1997 байни ҳукумати расмӣ Тоҷикистон ва иттиҳоди муҳолифин 8 даври мулоқот ва якчанд вохӯрӣ дар сатҳи олимӣ миёни Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Эмомалӣ Раҳмонов ва роҳбари иттиҳоди муҳолифин С.А.Нурӣ баргузор шуданд. Ин гуфтушунидҳо таҳти назари СММ ва бо ширкати давлатҳои кафил – Россия, Эрон, Қазоқистон, Қирғизистон, Покистон, Туркменистон ва Ёзбекистон сурат гирифта, натиҷаи мусбат доданд.

Раванди ноил гардидан ба истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон, таҳкими истиқлолияти давлатӣ, хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ ва бунёди шароитҳои мусоид баҳри муътадил гардонидани авзои сиёсии ҷомеа, аз ҷумлаи мавзӯоте буданд, ки таваҷҷуҳи олимони ҷабҳаҳои гуногуни илмҳои ҷомеашиносӣ ва соири муаллифонеро, ки дар таҳқиқи масоили ризоияти миллӣ ва сулҳ-ҳамчун падидаи демократикунонии ҷомеа сахм гирифтаанд, ба худ ҷалб кард. Мавзӯоти мухталифи масоили мазкур дар асарҳои маҷмӯӣ ва баромадҳои Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон [21] ва раиси Комиссияи оштии миллӣ С.А. Нурӣ [17] таҷассум ёфтаанд. Маҳз Президенти кишвар ба ҳайси ташаббускори асосии роҳандозии Консепсияи ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон баромад карда, тамоми неруо заковат ва ҳадафи хешро баҳри истиқрори сулҳи комил равона сохт.

Масоили марбут ба гуфтушуниди миёни тоҷикон, Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ва фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ, пеш аз ҳама дар асари бунёдии «История таджикского народа» [12] ва асарҳои дастаҷамъии «Бунёди давлатдорӣ навин» [6], «Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол» [19] таҳқиқу баррасӣ гардидаанд.

Бояд тазаққур дод, ки асарҳои хусусияти илмӣ ва публитсистӣ дошта, ки ба раванди гуфтушуниди миёни тоҷикон баҳри истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар ҷумҳурӣ рабт доранд, хеле муҳим ва ҷолибанд. Дар байни онҳо бахусус асарҳои В. Бушков ва Д. Микулский [7], Р. Масов [13], Е. Белов [5], С. Махонина [15], Р. Абулҳаев [3] А. Достиев [11], И. Усмонов [31], К. Абдулов [2], Ш.С. Саъдиев [26] ва дигарон арзиши баланди илмӣ дошта, лаҳзаҳои муҳимми раванди гуфтушуниди миёни тоҷикон ва истиқрори сулҳи деринтизорро васеъ инъикос кардаанд.

Роҷеъ ба масоили истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ ҳам дар ҳудуди ҷумҳурӣ ва ҳам берун аз он таълифоти зиёде рӯи қор омаданд. Махсусан ба ин масъала муаррихон диққати ҷиддӣ зоҳир намудаанд. Боиси қайд аст, ки дар рисолаи номзадӣ собиқ сафири Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Е.В. Белов [5], мақолаи Р. Абулҳаев [3] масъалаҳои раванди гуфтушунидҳои байни тоҷикон, хусусияти ин гуфтушунидҳо, ширкати давлатҳои кафил-Эрон, Афғонистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Қазоқистон ва Покистон дар ин раванд, ҳадафу мароми онҳо ва махсусан нақши СММ ва Россия дар раванди баҳамоии тоҷикон хеле дақиқназарона таҳқиқ гардидаанд.

Бояд тазаққур дод, ки гуфтушунидҳои миёни тоҷикон, ки бо ибтикори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва бо миёнаравии созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ ва давлатҳои кафили минтақа дар тӯли солҳои 1994-1997 сурат гирифта будаанд, натиҷаи дилхоҳ ба бор оварданд. 27 июни соли 1997 дар шаҳри Москва Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расид. Ҷанги хонумонсӯзи шаҳрвандӣ, ки ҷони ҳазорҳо тоҷик ва тоҷикистониро ба гирдо-

би фано кашида буд, хотима ёфт. Дар асоси ин созишнома 4 июли соли 1997 Комиссияи Оштии Миллӣ дар ҳайати 26 нафар олимони шинохтаи Тоҷикистон ва таҳти сарвари Саид Абдуллои Нурӣ созмон дода шуд. Комиссияи оштии миллӣ 15 сентябри соли 1997 дар шаҳри Душанбе ба кор оғоз кард. Мақсаду мароми Комиссияи мазкур амалигардонии шартҳои созишнома ва таҳкими сулҳи деринтизор буд. Комиссия дар тӯли қариб се сол вазифаҳои дар наздаш истодаро муваффақона ба сомон расонида, 1 апрели соли 2000 фаъолиятро қатъ кард. Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки дар Тоҷикистон сулҳи комил пойдор гардид.

Ҳамаи ин масъалаҳои зикршуда дар як қатор таҳқиқот, аз қабили «Роҳи сулҳ (Ҳуччатҳои гуфтушуниди байни тоҷикон)» [22], асарҳои Иброҳим Усмонов [32], Муҳаммадҷон Тоштемиров ва Зафар Саидов [28] ботафсил дарҷ гардидаанд. «Роҳи сулҳ» характери таърихшиносӣ ва манбаъшиносӣ дошта, дар он ҳуччатҳои муҳим оид ба раванди гуфтушунидҳои миёни тоҷикон гирд оварда шудааст. Таҳқиқоти И.Усмонов, М.Тоштемиров ва З. Саидов асосан ба муноқишаи байни тоҷикон, раванди гуфтушунидҳо, истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, инчунин нақши созмонҳои байналхалқӣ ва давлатҳои ИДМ дар ба даст омадани ин сулҳ бахшида шудаанд.

Бояд зикр кард, ки дар байни адабиёти нашршуда махсусан китоби И.Усмонов «Сулҳнома» [31], ки дар он масоили гуфтушуниди миёни тоҷикон ва фаъолияти КОМ дар солҳои 1997-2000 инъикос гардидаанд, мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Асари мазкур, пеш аз ҳама аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки дар он чанбаҳои сиёсии фаъолияти КОМ дақиқназарона таҳлил гардидаанд.

Осори таҳлилӣ ва таҳқиқотии иштирокчиёни бевоситаи ҳамаи даврҳои гуфтушуниди миёни тоҷикон ва Комиссияи Оштии Миллӣ-ҷонишини Раиси КО Абдумачид Достиев [11], Атобек Амирбеков [4] (раиси Созмони «Лаъли Бадахшон», намояндаи ИМТ), раиси зеркомиссияи ҳуқуқи КОМ Маҳмадшариф Ҳимматзода [18] ҷиҳати омӯзиши масоили марбут ба истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, фаъолияти пурсамари КОМ хеле муҳиманд. Муаллифони мазкур дар раванди истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ саҳми бориз дошта, аз он дар ёддоштҳои хеш ёдрас шудаанд.

Бояд тазаккур дод, ки масъалаи дигаре, ки таваҷҷуҳи муҳаққиқон ва коршиносонро ба худ ҷалб кардааст, инъикоси сабақҳои таърихӣ ва аҳамияти байналмилалӣ сулҳи тоҷикон аст. Дар ин чода низ асару мақолоти зиёд рӯи кор омадаанд. Аз ҷумла, мақолаи муштараки муҳаққиқи муносибатҳои байналхалқӣ Х.Самиев ва Ф.Мудатова фарогири ин масоил буда, ба омӯзиш ва таҳлили сабақҳои таърихӣ ва байналмилалӣ сулҳи тоҷикон бахшида шудааст. Муаллифон кӯшиш кардаанд, ки дар асоси истифодаи манобеи расмиву давлатӣ, хотираҳо, ёддоштҳои иштирокчиёни гуфтушуниди байни тоҷикон ва таҳлили протоколу созишномаҳои имзошуда, сабабҳо ва омилҳои хотимаи оташбас ва муқовимати байни гурӯҳҳои даргир, оғози гуфтушунидҳоро ошкор ва таҳлил намоянд. Бахусус, дар мақола

махсусият ва нишонаҳои фарқкунандаи раванди гуфтушунид, методика ва 120 механизми дастбӣ ба сулҳ ва ризоияти миллӣ, инчунин вижагиҳои тарҳи сулҳ дар Тоҷикистон, ки метавон онро дар ҳалли низоҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ истифода кард, инъикоси худро ёфтаанд. Ба ақидаи муҳаққиқон ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон аҳаммияти бузурги байналхалқӣ дорад. Онҳо аҳаммияти байналмилалии сулҳи тоҷиконро, пеш аз ҳама, дар нуктаҳои зайл мебинанд: «а) эътимоди қавии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба Тоҷикистон чун ба давлате, ки бунёди ҷомеаи демократиро ихтиёр кардааст ва дар ин азм устувор аст, пазироии он ба анҷумани хеш ва ниҳодҳо ва созмонҳои бузурги сиёсӣ, молиявӣ ва иқтисодӣ; б) эътирофи Тоҷикистон ҳамчун кишвари воқеан ҳам тарафдори таҳким ва тавсеаи арзишҳо ва муқаррароти байналмилалӣ ва ҷаҳонӣ дар ҳалли мушкилоти минтақавӣ ва глобалӣ; в) эътирофи Сарвари давлати Тоҷикистон ҳамчун шахсият ва сиёсатмадори сатҳи ҷаҳонӣ, ки андеша, рафтор ва равиши давлатдорӣ ӯ метавонад чун намунаи давлатмардони замони нав хидмат намояд» [25].

Ҳамчунин сиёсатшиносони тоҷик ба масъалаи оштии миллии тоҷикон тавачҷуҳ зоҳир намуда, дар доираи китобу рисолаҳои илмӣ паҳлӯҳои гуногуни воқеаҳои солҳои 90-умро таҳқиқ намудаанд.

Аз ҷумла, профессор А.Н.Маҳмадов дар китоби «Тоҷикистон дар масири истиқлолият» масъалаҳои умдатарини идеологияи раванди музокирот, вазъи нави геополитикӣ дар Осиёи Миёна ва Консепсияи амнияти миллиро ҳамчун ҳуҷҷати муттаҳидсози неруи миллат мавриди таҳлил қарор додаст. Мавсуф қайд менамояд, ки «Дар натиҷаи кӯшишҳои зиёди Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ва гуфтушунидҳои сиёсӣ бо Иттиҳоди муҳолифини тоҷик Ҳукумати Тоҷикистон тавонист Созишномаи сулҳи асоснокро ба имзо расонад, ки он тағйироти сохтори конститусионӣ, ҳалли масъалаҳои низомӣ, ҳуқуқӣ ва мушкилоти гурезагонро пешбинӣ намуда буд. Баробари ба ҷаҳонӣ шурӯъ намудани Комиссияи Оштии Миллӣ (КОМ), татбиқи созишномаҳои имзогардида ва ҳамкориҳои мунтазами он бо Ҳукумати ҷумҳури боиси қатъи амалиётҳои низомии доманадор ва ба эътидол омадани вазъи ҷамъиятию сиёсӣ гардид [14, с. 4].

Дар асари дастаҷамъии «Межтаджикский конфликт: путь к миру» («Муноқишаи байни тоҷикон: роҳ ба сӯи сулҳ»)[16], ки дар заминаи натиҷаҳои конфронси байналхалқӣ ба таърифи расидааст, баромади муҳаққиқони тоҷик низ роҷеъ ба масоили алоҳидаи муноқишаи байни тоҷикон гирд оварда шудааст. Монографияи дастаҷамъии «Таджикистан: испытание независимостью» («Тоҷикистон: озмоиши истиқлолият») – ро, ки дар он ҷанбаҳои таърихӣ, сиёсӣ ва ҳарбии таърихи муосири Тоҷикистон таҷассум ёфтаанд, ҳамчун кӯшиши босамари таҳлили ҳамаҷонибаи муноқишаи байни тоҷикон унвон додан мумкин аст [34]. Дар таҳияи монография 11 нафар таҳлилгарони соҳаҳои гуногуни илм ширкат варзида, дар таҳқиқот пайдарҳамии мантиқии мавзӯи амиқ мушоҳида мегардад. Ҳар як

қисмати китоб ба мавзӯоти алоҳида, ба амсоли масоили худогоҳӣ ва худмуайянқунии миллӣ ва андозаҳои гуманитарии муноқиша бахшида шудааст. Ҳар як боби дохили фаслҳои монография яке аз ҷанбаҳои масоили тадқиқшавандаро рӯшан месозад.

Масоили марбут ба гуфтушуниди байни тоҷикон, истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, фаъолияти КОМ дар таҳқиқоти Н.Салимов [24], М.Тоштемиров ва З.Саидов [29], С.Фаттоев [33] низ инъикос гардидаанд. Муҳаққиқони мазкур ҳаводиси сиёсии солҳои 90-уми асри XX Тоҷикистонро мавриди таҳлили амиқ қарор дода, саҳми созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ – СММ, САҲА ва давлатҳои кафили мнтақаро дар танзими муноқишаи байни тоҷикон нишон додаанд. Гузашта аз ин, дар таҳқиқоти муҳаққиқони мазкур нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ва роҳбари ИМТ- раиси КОМ С.А.Нурӣ дар ба даст омадани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар мамлакат равшан таҷассум ёфтааст.

Бояд тазаққур дод, ки ҷиҳати таҳлилу баррасии воқеии раванди ба даст омадани сулҳи тоҷикон ҳуҷҷатҳои созмонҳои байналхалқӣ, ки дар ҷараёни танзими муноқиша дар Тоҷикистон ширкати фаъол доштанд, манбаи арзишманд ва беназир маҳсуб меёбанд. Дар ин раванд, алалхусус, намоёндаи маҳсуси Котиби генералии СММ, ки вазъиятро дар Тоҷикистон амиқ пайгирӣ намуда, бо усули «дипломатияи мусолиҳатомез» дар байни ҷонибҳои даргир, инчунин кишварҳои ҳамҷавор амал мекард ва дар бораи вазъи сиёсии Тоҷикистон пайваста маъруза пешниҳод менамуд, нақши бориз дошт [10].

Бояд зикр кард, ки дар танзими муноқишаи байни тоҷикон кишварҳои узви ИДМ, бахусус Россия нақши муҳим доштанд. Аз ин лиҳоз, ҳуҷҷатҳои, ки ба вазъияти Тоҷикистон рабт дошта, дар зимни вохӯриҳои сарони давлатҳои ИДМ ба тасвир расидаанд, низ манбаи нодир маҳсуб меёбанд.

Ҳуҷҷатҳои мувофиқавӣ, ки дар рафти гуфтушуниди байни тоҷикон ба имзо расидаанд, барои муҳаққиқон аҳаммияти илмӣ доранд. Гуфтушунидҳо дар марҳилаи аввал бо душворӣ сурат мегирифтанд, бо вучуди ин баъд аз ҷамъбасти ҳар давр Коммунистии муштаракӣ гуфтушуниди байни тоҷикон оид ба оштии миллӣ ба таъби мерасид, ки дар онҳо масоили муҳокимашуда ва дар ҳолати муваффақ шудан, шартномаҳои ба имзо расида сабт мегардиданд [20].

Фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи хеле мураккаб, ҳассос ва тақдирсози таърихи муосири кишвари мо сурат гирифт. Аз натиҷаҳои фаъолияти ин комиссия на танҳо рушди минбаъдаи давлати тозаистиклоли Тоҷикистон, балки ояндаи миллат вобаста буд. Комиссияи оштии миллӣ тавонист, ки ҳамаи вазифаҳои дар наздаш гузошташударо ба иҷро расонад ва рушди босуботи кишварро дар самти демократикунонии ҷомеа таъмин намояд.

Бояд тазаққур дод, ки оид ба масоили гуфтушуниди байни тоҷикон, истиқрори сулҳ ва фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ ҳанӯз дар нимаи дуюми солҳои 90-уми асри XX рисолаҳои номзадӣ дифоъ гардиданд, ки

дар онҳо паҳлӯҳои гуногуни масоили мазкур таҷассум ёфтаанд. Дар таҳқиқоти диссертатсионии А.А. Абдуқодиров [1] ва Д.А. Урунова [30] масоили барқароршавии низоми сиёсии Тоҷикистон баъд аз ба даст омадани истиқлолият таҳқиқ гардида, мутаносибан сабабҳои ҷанги шаҳрвандӣ, ҷанбаҳои мусбат ва манфии ҳизбҳои амалкунандаи муҳолифин, раванди баҳамории Ҳукумат ва ИМТ нишон дода шудаанд.

Баъди солҳои 2000-ум олимону муҳаққиқони мамлакат паҳлӯҳои гуногуни ҷанги шаҳрвандӣ ва заминаҳои асосии сулҳи тоҷиконро мавриди таҳқиқ қарор дода, дар доираи таҳқиқоти илмӣ рисолаҳои алоҳида омода намудаанд. Пеш аз ҳама, дар самти омӯзиши масъалаҳои мазкур нақши муаррихон ва сиёсатшиносон хеле қалон аст. Аз ҷумла, муаррихи тоҷик И.И. Саъдуллоев [27] дар таҳқиқоти худ фаъолияти Комиссияи оштии миллиро мавриди омӯзиш қарор дода, нақши онро дар таҳкими сулҳ ва ризоияти миллии тоҷикон нишон додааст. Ғайр аз ин, муҳаққиқи дигар М.Г. Ганчакова [9] дар рисолаи илмиаш таърихи сиёсии солҳои 90-умро таҳқиқ намуда, дар доираи таҳқиқоти худ паҳлӯҳои гуногуни ҷанги шаҳрвандӣ ва раванди баргузории гуфтушунидҳои ҷонибҳои даргирро баррасӣ кардааст. Муҳаққиқи дигар Ш. Саймуддинов [23] дар рисолаи илмии худ раванди ба вуқӯъ омадани оштии миллии дар Тоҷикистон ва аҳамияти онро таҳлил намуда, бештар ба омилҳои дохилии ҳалли низоъҳои сиёсии Тоҷикистон тавачҷуҳ зоҳир намудааст. Ғайр аз ин, ҷанбаҳои сиёсии оштии миллии ва ваҳдати миллии дар рисолаи илмии Ф.Қ. Восиев [8] таҳлил гардидааст. Дар рисолаи илмии мазкур ҳарчанд масъалаҳои оштии миллии ва раванди ҳалли низоъҳои сиёсии байни тоҷикон таҳқиқ гардида бошанд ҳам, онҳо дар доираи масъалагузории илмҳои сиёсӣ сурат гирифтаанд, ки барои соҳаи таърих норасогҳои методологӣ ва хронологӣ дорад.

Ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллии ва фаъолияти Комиссияи оштии миллии ба марҳилаи нав дар давлатдорӣ Тоҷикистон ибтидо гузоштанд. Ин марҳила дар таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлол бо хусусият ва фаровонии ҳаводисе, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат ба вуқӯъ пайваست, аз бисёр ҷиҳат аз даврони қаблӣ таърихи Тоҷикистон фарқ мекунад. Ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллии дар Тоҷикистон, татбиқи амалии шартномаҳои ба имзо расида тавассути Комиссияи оштии миллии, бахусус ворид кардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, интихоботи алтернативии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба фаъолияти озоди ҳизбҳои муҳолифин тақроран иҷозат додан, дар ҷумҳурӣ таъсис додани парламенти дупалатагӣ аз ҷумлаи ҳаводисе таърихӣ маҳсуб меёбанд, ки ба ин давра марбутанд.

Ин ҳодисаҳои таърихӣ, ки дар муддати нисбатан кӯтоҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯъ омаданд, ба марҳилаи ниҳоят душвор мувофиқ меоянд. Бо дарназардошти шароитҳои баамалода, эҳтимоли ҳар лаҳза

зери хатар қарор гирифтани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ ба миён омада буд. Гузашта аз ин, ба сахнаи муқобилияти гурӯҳҳои даргир табдил ёфтани пойтахти ҷумҳурӣ низ яке аз масъалаҳои асосии дар солҳои фаъолияти КОМ ба вучуд омада маҳсуб меёфт. Ҳамаи нерӯҳои солими мамлакат-Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Иттиҳоди Мухолифини Тоҷик (ИМТ), ҷамоаи ҷаҳонӣ ва баҳусус СММ, инчунин давлатҳои кафили сулҳи тоҷикон ҷиҳати ҳифзи идеяи сулҳ ва ваҳдат матонат ва масъулият зоҳир намуда, ба аз нав аланга гирифтани оташи ҷанги шаҳрвандӣ имкон надоданд.

Хусусияти дигари марҳилаи мазкур ба фаъолияти озод иҷозат додани ҳизбҳо ва ҳаракатҳои манъшудаи ИМТ, ба амсоли Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон, Ҳизби демократии Тоҷикистон, Созмони мардумии «Растохез» ва ташкилоти «Лаъли Бадахшон» маҳсуб меёбад. Баъд аз изҳороти роҳбарияти Иттиҳоди мухолифини тоҷик (3 августи соли 1999) дар хусуси пароканда кардани гурӯҳҳои ҳарбии худ имконият баҳри муборизаи озоди сиёсӣ, голибан бо нигоҳ доштани роҳи осоиштаи танзими муноқиша фароҳам омад.

Бояд тазаққур дод, ки бо дарназардошти масоили зикршуда, муҳаққиқи тоҷик И. И. Саъдуллоев дар таҳқиқоти диссертатсионии ҳеш таҳти унвони «Роль комиссии по национальному примирению в установлении мира и национального согласия в Таджикистане (1997-2000 гг.)» («Нақши Комиссияи оштии миллӣ дар барқароршавии сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон (с. 1997-2000)») [26] тамоми ҷузъиёту ҷанбаҳои фаъолияти ҳамаи чор зеркомиссияи КОМ, гурӯҳҳои кориро омӯхта, ҳуҷҷатҳои гуфтушуниди байни тоҷикон ва ҷараёни татбиқи онҳоро таҳлил намуда, раванди парокандашавии гурӯҳҳои силоҳбадаст ва бозгашти фирориёнро ба ватан хеле дақиқназарона таҳқиқ кардааст.

Ба ақидаи ӯ, ҳуҷҷатҳои чор зеркомиссияи КОМ ниҳоят беназир буда, ҷанбаҳои ҳам мусбат ва ҳам манфии онҳо таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Воқеияти ҷолиб он аст, ки институтҳои ҷаҳонӣ оид ба таҳқиқи муноқишаҳо, маҳсусан дар Аврупо, солҳост, ки таҷрибаи барқароршавии сулҳи тоҷиконро омӯхта истодаанд, ки ин ҳолат аз бузургии арзиш ва аҳаммияти таҷрибаи сулҳи тоҷикон ва фаъолияти КОМ дарак медиҳад.

Бояд қайд кард, ки новобаста ба таваҷҷуҳи зиёди муҳаққиқон ба мавзӯи мазкур, дар инъикоси фаъолияти КОМ масоили ҷиддии ҳалталаб мавҷуданд. Яке аз ҷунин масъалаҳо, ба назари мо, то кунун ба гардиши илмӣ ворид нагардидани ҳуҷҷатҳои зиёд аз бойгонии КОМ маҳсуб меёбад.

Ҳамин тавр, раванди ба даст овардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ва марҳилаи хотимавии он-амалигардонии шартномаҳои ноилгардида, дар ҷаҳони муосир намунаи беназири баҳамоии ҷонибҳои даргир маҳсуб меёбад, ки назирашро таҷрибаи ҷаҳонӣ ёд надорад. Аз ин

лихоз, ин раванд ба марчаи таҳқиқоти муаррихон, сиёсатшиносон, ҳуқуқшиносон ва мутахассисони ватанӣ ва хориҷӣ тақдир ёфтааст.

АДАБИЁТ

1. Абдукадыров А.А. Освещение общеполитической жизни Таджикистана на страницах русскоязычной прессы (1990-1995 гг.): автореферат диссертации кандидата исторических наук: 07.00.02 / А.А.Абдукадыров. - Душанбе, 1997. - 24 с.
2. Абдулов К. Роҳи беҳбуд / К. Абдулов. - Душанбе, 1995. - 175 с.; Абдулов К. Бахти таърихӣ. Эҳдо ба 10-солагии Истиқлолияти Тоҷикистон / К. Абдулов. - Душанбе, 2001. - 40 с.; Абдулов К. Дар ин дунё. Давлат ва давлатдорӣ / К. Абдулов. - Хучанд: Раҳим Чалил, 2000. - Ҷ. 5. - 425 с.; Абдулов К. Дар ин дунё. Иҷлосияи сарнавиштсоз / К.Абдулов.- Хучанд: Ношир, 2002. - Ҷ.6. - 438 с.
3. Абулхаев Р. Давраҳои гуфтушуниди байни тоҷикон оид ба оштии миллӣ / Р.Абулхаев // Вопросы новейшей истории Таджикиского народа (Сборник избранных статей и публикаций). Часть 2. - Душанбе, 2016. - С.47-110.
4. Амирбеков А. Первый главный инструмент восстановления мира в Таджикистане / А. Амирбеков. - Душанбе, 2002. - 137 с.
5. Белов Е.В. Исторический опыт переговорного процесса по урегулированию межтаджикского конфликта (1993 – 1997гг.) / Е.В.Белов. - Душанбе: Шарқи озод, 1998. - 156 с.
6. Бунёди давлатдорӣ навин. Монография. - М., 2002. - 416 с.
7. Бушков В. «Таджикская революция» и гражданская война (1989-1994гг.) / В.Бушков, Д. Микульский. - М., 1994. - 310 с.
8. Восиев Ф. К. Национальное примирение и национальное единство: проблемы становления и развития (Опыт Таджикистана): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Ф. К.Восиев. - Душанбе, 2010. - 165 с.
9. Ганджакова М.Г. Политическая история Таджикистана 90-х годов XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / М.Г.Ганджакова. - Душанбе, 2015. - 213 с.
10. Доклад Генерального Секретаря ООН о положении в Таджикистане, ноября 1993 г. [манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/633/81/PDF/N9363381> (санаи мурочиат: 09.10.2019); Доклад Генерального Секретаря ООН о положении в Таджикистане, 16 августа 1993 г. [манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/453/73/IMG/N9345373> (санаи мурочиат: 09.10.2019); Учредительный договор о создании Фонда помощи Республике Таджикистан, Москва, 15 апреля 1994 г. [манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/194/82/PDF/N9419482> (санаи мурочиат: 10.10.2019); Совместное коммюнике по итогам третьего раунда межтаджикских переговоров по национальному примирению 31 октября 1994 г.[манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/433/70/PDF/N9443370> (санаи мурочиат: 10.10.2019); Решение о сроке пребывания, составе и задачах Коллективных миротворческих сил в Республике Таджикистан [манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/194/82/PDF/N9419482> (санаи мурочиат: 10.10.2019).
11. Достиев А. Аз худ натвон гурехтан. Маҷмӯи мақолаҳо, сӯҳбатҳо, баромадҳо ва ёдномаҳо / А. Достиев. - Душанбе: Адиб, 2001. - 204 с.; Достиев А. Тоҷикистон – шикантанҳо ва бастанҳо / А. Достиев. - Душанбе: Ирфон, 2003. - 224 с.; Достиев А. Мавқеъ / А.Достиев. - Душанбе: Шарқи озод, 1999.- 294 с.; Достиев А. Ситораи голиб / А. Достиев. - Душанбе: Матбуот, 2006. - 159 с.
12. История таджикского народа / под общей редакции Масова Р.М. - Душанбе, 2011. - Т.6. - С. 457-487.

13. Масов Р. Евразия – наш общий дом в СНГ / Р. Масов // Актуальные проблемы историографии и истории таджикского народа (Статьи и выступления). – Душанбе: Пайванд, 2005. – С. 244-250.
14. Махмадов А.Н. Тоҷикистон дар масири истиқлолият (таҷрибаи таҳлили низоъ ва раванди иҷтимоӣ сиёсӣ) / А.Н.Махмадов.–Душанбе, 2009.–с. 4.
15. Махонина С.В. Военно – политическое сотрудничество Таджикистана и России (1994-1997гг.) / С.В.Махонина. - Душанбе, 1998. – 168 с.
16. Межтаджикский конфликт: путь к миру. – М., 1998. – 144 с.
17. Нурӣ С.А. Оштинома / С.А. Нурӣ. – Душанбе, 2001. – 360 с.
18. Ҳимматзода М. Дар қустуҷӯи ҳақиқат / М. Ҳимматзода. - Душанбе, 2001. - 60 с.
19. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол / зери таҳрири Акрамӣ З.И.-Душанбе: Дониш, 2016. – С. 48-126.
20. Протокол об основных принципах установления мира и национального согласия в Таджикистане, августа 1995 г. [манбаъи интернетӣ]. URL: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/245/72/PDF/N_9524572 (санаи мурочиат: 12.10.2019); Протокол по политическим вопросам, Бишкек, 18 мая 1997г.[манбаъи интернетӣ]. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/132/49/PDF/N9713249> (санаи мурочиат: 12.10.2019).
21. Раҳмон Э. Ш. Тоҷики в зеркале истории / Э. Раҳмон.-Душанбе: Ирфон, 2006; Раҳмонов Э. Ш. Наша цель – национальное единство / Э. Ш. Раҳмонов.-Душанбе, 1997; Раҳмонов Э. Ш. Тоҷикистан на пороге будущего / Э. Ш. Раҳмонов // Сборник выступлений Президента РТ в СМИ России.-М., 1997; Раҳмонов Э. Ш. Независимость Таджикистана и возрождение нации (в 8 т.) / Э. Ш. Раҳмонов.-Душанбе, 1998; Раҳмонов Э. Ш. Юбилей независимости и второй форум таджиков / Э. Ш. Раҳмонов.-Душанбе, 1993;
22. Роҳи сулҳ (Хуччатҳои гуфтушуниди байни тоҷикон).-Душанбе, 1997.-236 с.
23. Саймудинов Ш. Национальное примирение в Таджикистане и его современное значение: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Ш.Саймудинов. –Душанбе, 2002.–152 с.
24. Салимов Н. Фалсафаи давлати миллӣ / Н.Салимов. - Душанбе, 2000. – 135 с.
25. Самиев Х. Сабакҳои таърихӣ ва байналмилалӣ сулҳи тоҷикон / Х.Самиев, Ф.Мудатова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. - №3/6. С.116-120.
26. Саъдиев Ш.С. Аз таҷрибаи таърихӣ музокироти тоҷикон оид ба сулҳсозӣ дар Тоҷикистон / Ш.С.Саъдиев // Осор. Чилди 4. – Душанбе, 2017. – с. 419-475; Саъдиев Ш.С. Достижение мира и согласия в Республике Таджикистан – уникальный опыт для межкультурного диалога / Ш.С.Саъдиев // Материалы Международной конференции «Межкультурное взаимодействие на евроазиатском пространстве: история, современные тенденции и перспективы» (г. Душанбе,13 февраля 2015г.РТСУ). – Душанбе, 2015, –С. 236-241; Саъдиев Ш.С. О некоторых особенностях «таджикской» модели урегулирования внутренних конфликтов. Таджикистан и современный мир / Ш.С.Саъдиев // Вестник Центра стратег. исслед. при Президенте РТ. - 2004. - № 1(4). – С.37-38; Саъдиев Ш.С. Тоҷикистан: путь к миру и согласию / Ш.С.Саъдиев. - Душанбе, 2002. – 28 с.
27. Саъдуллоев И.И. Роль комиссии по национальному примирению в установлении мира и национального согласия в Таджикистане (1997-2000 гг.): дис. .. канд. ист. наук: 07.00.02 / И.И.Саъдуллоев. –Душанбе, 2006. – 159 с.
28. Тоштемиров М. Дорогой мира и согласия / М. Тоштемиров, З. Саидов. – Душанбе, 1997. – 152 с.
29. Тоштемиров М. Президент Раҳмонов: человек и политик / М.Тоштемиров, З.Саидов. - Алма-Аты, 1997. - 79 с.
30. Урунова Д.А. Становление новой политической структуры в Республике Таджикистан, 1991-1997гг.: автореферат диссертации кандидата исторических наук: 07.00.02 / Д.А. Урунова. – Душанбе, 1998. – 26 с.

31. Усмонов И. Сулҳнома / И. Усмонов. – Душанбе: Матбуот, 2001. - 552 с.; Усмонов И. Соли Набиев / И. Усмонов. – Душанбе, 1995. – 114 с.; Усмонов И. Чор рӯз ва рӯзҳои дигар / И. Усмонов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 336 с.; Усмонов И. Лахзаҳои сулҳи ботадбир / И. Усмонов. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 106 с.
32. Усмонов И. К. Роль международных организации в развитии мирного процесса в Таджикистане / И. К. Усмонов // Материалы 3-ой международной научно-практической конференции «Интеграция Таджикистана в мировое сообщество». – Душанбе, 1997.
33. Фаттоев С. Социально-политические конфликты в современном обществе (Опыт Таджикистана) / С. Фаттоев. - Душанбе, 2001. - 127 с.
34. Tajikistan: The Trials of Independence / Ed. By Mohammad-Reza Djalili et al. – Richmond: Curzon, 1998. – p.

ИНЪИКОСИ МАСОИЛИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ ТОЧИКОН ВА ФАЪОЛИЯТИ КОМИССИЯИ ОШТИИ МИЛЛӢ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ВАТАНӢ ВА ХОРИЧӢ

Дар мақола масоили раванди гуфтушуниди байни тоҷикон, истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ дар осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар он муаллиф раванди ноил гардидан ба истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон, таҳкими истиқлолияти давлатӣ, хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ ва бунёди шароити мусоид баҳри муътадил гардонидани авзои сиёсии ҷомеа, нақши Президенти кишвар ҳамчун ташаббускори асосии роҳандозии Консепсияи ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон, ки тамоми неруи заковат ва сабру суботи ҳешро баҳри истиқрори сулҳи комил равона сохта буд, инчунин нақши созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ ва давлатҳои қафилӣ минтақаро, ки аз ҷониби муҳаққиқони зиёд инъикос гардидаанд, баррасӣ намудааст.

Муаллиф, баҳусус ба инъикоси сабақҳои таърихӣ ва аҳамияти байналмилалӣ сулҳи тоҷикон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, онро дар ҷаҳони муосир намунаи беназири баҳамии ҷонибҳои даргир маҳсуб медонад, ки назирашро таҷрибаи ҷаҳонӣ ёд надорад. Илова бар ин, дар мақола фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи хеле мураккаб, ҳассос ва тақдирсози таърихи муосири кишвари мо сурат гирифта буд ва аз натиҷаҳои фаъолияти ин комиссия на танҳо рушди минбаъдаи давлати тозаистиқлоли Тоҷикистон, балки ояндаи миллат вобастагӣ дошт, дар асоси адабиёти илмӣ таҳлил гардидааст.

Калидвожаҳо: соҳибихтиёрӣ, истиқлолияти давлатӣ, раванди гуфтушуниди байни тоҷикон, истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, истиқлолияти комил, таърихнигории ватанӣ, Комиссияи оштии миллӣ.

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ МИРА И ЕДИНСТВА ТАДЖИКОВ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИССИИ ПО НАЦИОНАЛЬНОМУ ПРИМИРЕНИЮ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассматривается процесс переговоров между таджиками, установление мира и национального согласия, а также деятельности Комиссии по национальному примирению, которые освещались в трудах отечественных и зарубеж-

ных исследователей. Автор рассматривает процесс достижения мира и национального согласия в Таджикистане, укрепления государственной независимости, прекращения гражданской войны и создания благоприятных условий для стабилизации политической ситуации в обществе, роли Президента как основного инициатора Концепции национального согласия, а также роль влиятельных международных организаций и стран-гарантов в регионе, которые отражены многими исследователями.

Автор уделяет особое внимание отражению исторических уроков и международному значению таджикского мира и считает его уникальным примером взаимодействия враждующих сторон в современном мире, который не существовал в мировом историческом опыте. Кроме того, в статье на основе научной литературы проанализирована деятельность Комиссии по национальному примирению в Республике Таджикистан, которая прошла на очень сложном, деликатном и критическом этапе в современной истории нашей страны и от её результатов зависело не только дальнейшее развитие нового независимого государства Таджикистан, но и будущее нации.

Ключевые слова: *суверенитет, государственная независимость, процесс переговоров между таджиками, установление мира и национального согласия, полная независимость, отечественная историография, Комиссия по национальному примирению.*

COVERAGE OF ISSUES OF PEACE AND UNITY OF TAJIKS AND THE ACTIVITIES OF THE COMMISSION ON NATIONAL RECONCILIATION IN DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article discusses the process of negotiations between Tajiks, the establishment of peace and national harmony, as well as the activities of the National Reconciliation Commission, which were covered in the study of domestic and foreign researchers. The author describes the process of achieving peace and national harmony in Tajikistan, strengthening state independence, ending the civil war and creating favorable conditions for stabilizing the political situation in society, the role of the President as the main initiator of the Concept of National Consent, and the role of influential international organizations and guarantor countries in the region that are reflected by many researchers.

The author pays special attention to the reflection of historical lessons and the international significance of the Tajik peace and considers it an unique example of the interaction of the warring parties in the modern world, which did not exist in world experience. In addition, the article on the basis of scientific literature analyzes the activities of the National Reconciliation Commission in the Republic of Tajikistan, which took place at a very difficult, delicate and critical stage in the modern history of our country and not only the further development of the new independent state of Tajikistan depended on its results, but also future of nation.

Key words: *sovereignty, state independence, the process of negotiations between Tajiks, the establishment of peace and national harmony, full independence, domestic historiography, the Commission on national reconciliation.*

Сведения об авторе: Мирзоев Дж. А. - научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. Телефон: 2217210. E-mail: mirzoev-dzhurabek@mail.ru

Information about the author: Mirzoev J. A.-Researcher, Department of Contemporary History, A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography Tajik National Academy of Sciences. Phone: 2217210. E-mail: mirzoev-dzhurabek@mail.ru

УДК: 9(5)

«СИЁСАТНОМА»-ДАСТУРИ ИДОРИИ ДАВЛАТДОРИЙ, САРЧАШМАИ МУҲИММИ ТАЪРИХИ ВА АДАБИ

Садриддини АЙНИДДИН,
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исоҳи Тӯсӣ, маъруф ба Ҳоҷа Низомулмулк Тӯсӣ (1017–14.10.1092) ба ҳайси яке аз донишмандон ва сиёсатмадорони бузурги замони худ эътироф шудааст. Низомулмулк бо истеъдоди ғавқулодае, ки дошт, аз вазифаи дабири то мақоми вазорат дар давлати Салҷуқиён расид ва бо ғазилату хирад тавонист низоми давлатдорӣ ниёгонаш-Сосониён ва Сомониёнро дар замони вазорати худ дар давлати туркони Салҷуқӣ татбиқ намояд ва дастуруламале чун «Сиёсатнома» барои идораи давлат нависад.

Низомулмулк «Сиёсатнома»-ро дар 39 ғасл бо забони модариаш, яъне забони тоҷикӣ-форсӣ таълиф намудааст. Пас аз 13 соли қатли Низомулмулк «Сиёсатнома» бо афзудани 11 ғасли нав бо дасти котибе пурра гардида, ки ин нусхаи комил то ба рӯзгори мо расидааст. Бино ба назари Б.Н.Заходер-мутарҷими «Сиёсатнома» ба забони русӣ бобҳои 2-39, 42-43, 48-50 мансуб ба қалами Низомулмулк буда, аммо муқаддима, бобҳои 1, 40, 41, 44, 45, 46 ва 47 ба қалами дигар муаллифон марбут аст [1,311].

Б.Н. Заходер «Сиёсатнома»-ро чун санади тезу тунди сиёсӣ мепиндорад, ки матолиби он алайҳи рушди низоми иқтисодӣ ва тамаркузузудӣ аз қудрати давлат равона шудааст. Дар «Сиёсатнома» Низомулмулк ба тамаркузи дастгоҳи идорӣ давлат, лашкар ва хадамоти гуногуни давлатӣ даъват мекунад [1,242]. Ин муҳаққиқ аз арзиши «Сиёсатнома» чун сарчашмаи бисёр муҳимми аҳди салтанати Салҷуқиёни нимаи дувуми асри XI ва аввалҳои асри XII таъкид карда, менависад, ки «дар пояи ин асар як санади сиёсии воқеӣ, ки аз ҷониби вазир навишта шудааст, қарор дорад» [1, 311].

Таҳқиқи мо дар ин мақола дар асоси «Сиёсатнома»-и таҳия намудаи Муҳаммади Қазвинӣ ва А. Ҳочиев анҷом ёфтааст [2;3]. Бо вучуди ин ки бори нахуст «Сиёсатнома» дар Тоҷикистон бо ташаббуси Алиқул

Девонакулов соли 1989 ба чоп расидааст, аммо А. Девонакулов хангоми таҳияи матни «Сиёсатнома» 17 фаслро ихтисор карда, фаслҳои 27 («Андар захмат накардани бандагон чуз вақти хидмат ва тартиби кори эшон») ва 28 («Андар тартиби ғуломони сарой»)-ро зери унвони «Андар захмат накардани бандагон чуз вақти хидмат ва тартиби кори инон дар парвариш» [4,83] дохили ҳам овардааст. Иловатан, таҳиякунанда ба иштибоҳхое хангоми баргардонии матн аз хати форсӣ ба кириллии тоҷикӣ роҳ додааст. Масалан, дар боби севум «Андар мазолим нишастани подшоҳ ва адлу сирати неку варзидан» Низомулмулк аз муносиботи Яъқуби Лайси Саффорӣ бо халифаи Аббосӣ ва номаҳои онҳо ба ҳамдигар ёд карда, аз қавли Яъқуб ба халифа менависад, ки «Аз пой нанишинам, то сари ту ба Маҳдия нафиристам ва хонадони туро вайрон накунам» [5,49-50; 1,20; 3,27]. Аммо Алиқул Девонакулов вожаи «Маҳдия»-ро «ҳадя» хондааст, ки иштибоҳ аст. Маҳдия шахрест дар шимоли Африқо, дар сарзамини имрӯзи Тунис, ки пойтахти Фотимиён буд ва рақиби хулафои Бағдод ба шумор мерафт. А.Девонакулов боби чихилуми «Сиёсатнома»-ро «Андар амири ҷарас ва ҷӯбдорони даргоҳ» [4. 105] баргардон кардааст, дар сурате ки он «Дар амири ҷарас ва ҷӯбдорон ва асбоби сиёсат» [1,143; 3,125] унвон дорад.

Муҳаққиқони «Сиёсатнома» чунин мешуморанд, ки ин асар дастурамали сиёсии хонадони Салҷуқиён мебошад. Дар воқеъ, Низомулмулки зираку ботадбир мефаҳмид, ки худсарӣ, беадолатӣ ва зулму ситами ҳокимони азхудрафтаи Салҷуқиён пояи ҳукмронии онҳоро суст менамуд. Бинобар ҳамин вай чунин дастурамалеро пешниҳод мекунад, ки ғояи асосии он иборат аз барқарор намудани адолат, ҷорӣ кардани тарзи оқилонаи давлатдорӣ, поквичдону порсо будани арбобони давлатӣ, аз пайи ободонии кишвару осоиштагии раият шудани шахсони масъул мебошад.

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» доир ба низоми давлатдорӣ, тарзи рафтори кормандони давлат, муомилаю муносибат ва сиёсату раёсати кормандони давлатӣ: подшоҳон, вазирон, дабирон, ходимони сатҳи гуногуни давлат, аз қабилҳои шахрдорон, қозиён, посбонон, намояндагони ҳукумати марказӣ дар вилояти кишвар, лашкардорӣю хазинадорӣ ва ғайра андешаҳои хешро баён намудааст. «Сиёсатнома» як навъ бардошти муаллифи он аз таҷрибаи беш аз сисолаи хидмат дар умури давлатӣ ва вазириаш мебошад.

Яке аз масъалаҳои, ки дар «Сиёсатнома» Низомулмулк ба он таваҷҷуҳ кардааст, ин масъалаи иқтоъ мебошад. Дар натиҷаи забткориҳои густурда дар асри XI ашрофи ҳокими қабिलाи Салҷуқӣ соҳиби шахру вилоятҳо ба сифати иқтоъ ё милк шуданд. Бояд зикр кард, ки тақсим кардани замин чун иқтоъ ба низомиён барои хидмат дар лашкари Салҷуқиён дар миёнаҳои асри XI, баъд аз ишғоли кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна оғоз шуд. Баъдан ба иқтоъ чун институти муҳимми асримиёнагӣ дар нимаи дуюми асри XI аз ҷониби Низомулмулк дар замони Алпарслон ва

Маликшоҳ ислоҳот ворид гардид. Зеро ашрофи низомии кӯчии турк, ки бештари сарзаминҳои ишғолии Салчуқиёнро чун иқтоъ зери даст оварда буданд, ба давлати мутамарказ ниёз надоштанд ва дар зимн талошҳои таъзияталабӣ ва марказгурезӣ менамуданд. Низомулмулк ба манзури гирифтани пеши роҳи чунин равандҳои хатарнок ба низомиён заминҳоеро аз қаронаҳои кишварҳои дури ишғолии Салчуқиён чун иқтоъ меод. Яъне иқтоъҳои низомиён пароканда дар вилоятҳои мухталифи ишғолии Салчуқиён ҷойгир буданд ва низомиён наметавонишанд дар кишварҳое, ки ба онҳо иқтоъ дода шуда буд, ба таври доимӣ зиндагӣ кунанд.

«Сиёсатнома» дар баробари асари дастурӣ дар қорҳои идораи давлат будан, инчунин яке аз сарчашмаҳои арзишманди таърихӣ низ ба ҳисоб меравад. Низомулмулк дар ин асари ҷовидонаи худ кӯшиш кардааст, рӯйдодҳои муҳими таърихӣ руҳдода дар қаламрави Хуросон, Эрон ва Мовароуннаҳрро, инчунин наҳзатҳои фикрӣ ва ақидаҳои он рӯзгорон, мисли наҳзати хуррамдинӣ, монавӣ, маздакиён, қарматиён, ботинӣ ва ғайраҳо баъд аз пирӯзии аъроб ба риштаи таҳрир кашад. Дар бораи наҳзати Синбоди Муғ, ки нимаи аввали моҳи апрели соли 755 ба баҳонаи хунбаҳои Абӯмуслими Хуросонӣ оғоз шуд ва шаҳрҳои Нишопур, Қумис ва Райро ба даст оварда, беш аз ҳафта рӯз бо арабҳо мубориза кард [6,76-83], Низомулмулк ахбори муҳимме медиҳад. Аз ҷумла, дар бораи Синбоди Муғ менависад «нахуст Убайдаи Ҷанафиро, ки аз қabilaи Мансур ҳокими Рай буда, бикӯшт ва хизонаҳо, ки Бӯмуслим ба Рай ниҳода буд, бардошт. Чун қавихол гашт, талаби хуни Абӯмуслим кард ва даъвӣ кард, ки ӯ расули Бӯмуслим аст ва мардумони Ироқу Хуросонро гуфт, ки «Бӯмуслимро накуштаанд, валекин қасд кард Мансур ба куштани ӯ ва ӯ номи меҳини худро таоло бихонд, кабу́таре гашт сафед ва аз миёни ҳар ду дасти ӯ бипарид ва акнун дар ҳисоре аст аз мис карда ва бо Маҳдӣ ва Маздак нишаста аст ва инак ҳар се берун меоянд ва муқаддам Бӯмуслим хоҳад буд ва Маздак вазираш ва номаи Бӯмуслим ба ман омадааст» [3,190] ва дар идома чунин зикр мекунад, ки Синбод «ҳар гоҳ бо габрон хилват кардӣ, гуфтӣ, ки «давлат араб шуд, ки дар китобе хондаам аз кутуби Сосониён ба ман расида буд ва ман боз нагардам то Каъбаро вайрон накунам, ки ӯро бадали офтоб бар пой кардаанд ва мо ҳамчунон қиблаи хеш офтоб кунем, чунон ки дар қадим будааст» [3.190].

Бо вучуди ин ки Низомулмулк чун як пешвои мазҳаби шофеии замони хеш ба ин наҳзатҳои мазҳабӣ бо дидаи хусумат менигарад, аммо баёни ҳодисаҳои иртиботдошта ба ин наҳзатҳо дар амри омӯзиши сабабҳои вуқӯи онҳо ба муҳаққиқон кӯмак менамояд.

Дар ин китоб бисёре аз ахбори муҳими таърихӣ дар бораи масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони Саффорӣ, Сомониён, Ғазнавиён ва Салчуқиён гирд оварда шудааст. Аз ҷумла, Низомулмулк дар рисолаи хеш ахбори бисёр арзишманди таърихиро роҷеъ ба муборизаҳои Яъқуби Лайси Саффорӣ бар зидди хилофати Бағдод баён мекунад. Соли

873 Яъкуби Лайси Саффорӣ сулолаи Тоҳириёнро дар Нишопур сукут дода, ба қудрат расид ва давлати Саффорӣро дар Хуросон таъсис кард. Яъкуби Лайс баҳори соли 876 ба ҷониби Бағдод лашкар кашид, аммо ба шикаст дучор шуд. Яъкуби Лайс аз ин ноумед нашуда, бори дигар лашкар гирд оварда, хост ба Бағдод бори дуюм ҳучум кунад. Халифаи Аббосӣ аз ин хабар ёфта, ба назди Яъкуби Лайс, ки дар Хузистон буд, сафире мефиристад. Дар ин бора Низомулмулк менависад: «Чун Яъқуб номаи халифа бархонд, ҳеч гуна дилаш нарм нашуд ва бар он карда пушаймон нахӯрд ва бифармуд то тара ва моҳӣ ва пиёзе чанд бар табақе ҷӯбин ниҳода, пеши вай оварданд. Он гаҳ бифармуд то расули халифаро дароваранд ва биншонанд. Пас рӯй сӯи расул карду гуфт: «Бираву халифаро бигӯй, ман марди рӯйгарзодам ва аз падар рӯйгарӣ омӯхтаам ва хӯрдани ман нони чавин ва моҳӣ ва тараву пиёз будааст ва ин подшоҳиву ганҷу хоста аз сари айёри ва шермардӣ ба даст овардам, на аз падар мерос ёфтаам ва на аз ту дорам. Аз пой наншинам, то сари ту ба Маҳдия нафаристам ва хонадони туро вайрон накунам. Ё он чи гуфтаам ба ҷой оварам ё ҳам ба сари нони чавину моҳиву пиёз ва тара шавам. Инак, ганҷхоро дар боз кардам ва лашкархоро боз хондам» [3,27]. Низомулмулк дар идома менависад, ки баъд аз ин Яъкуби Лайс дигар фиристодагони халифаро қабул накард ва «рӯй сӯи Бағдод ниҳод. Чун се манзил бирафт ва ўро иллоти қуланҷ буд, қуланҷаш биғирифт ва ҳолаш ба ҷое расид, ки донист аз он дард нараҳад, бародари хеш Амри Лайсро валиаҳд кард ва ганҷномаҳо ба вай дод ва бимурд» [3,28]. Ин ҳодиса дар моҳи июни соли 879 рух дода буд.

Бо тавачҷуҳ ва некназарие, ки Низомулмулк ба Сомониён дошт, дар асараш аз ҳодисоти таърихии аҳди давлатдорӣ ин хонадон матолиби зиёд овардааст. Низомулмулк дар фасли «Дар хурӯчи ботиниён дар замини Шом ва Мағриб» аз хурӯчи қарматиён ва ботиниён дар Ҷироту Ғур дар соли 295 ҳ.к./907 хабар медиҳад ва менависад, ки «волии Ҷирот Муҳаммади Ҷарсама хабар кард амири Одили Сомониро, ки марде дар кӯҳпояи Ғур ва Ғарҷистон хурӯҷ кардааст ва ўро Бубилол мегӯянд... Ва мардуми беҳад аз рустои Ҷирот ва навоҳӣ рӯй ба вай ниҳодаанд ва байъат мекунанд» [3, 201]. Дар идома Низомулмулк зикр мекунад, ки Исмоили Сомонӣ ба кӯмаки волии Ҷирот лашкаре фиристод ва дар натиҷа «Бубилол ва даҳ тани дигарро аз раисони эшон биғирифтанд ва сари ҳафтод рӯз аз он ҷо бозомаданд» [3,201].

Дигар аз ҳодисаҳои таърихии зикрнамудаи Низомулмулк роҷеъ ба Сомониён ба солҳои охири ҳукумати Насри II Сомонӣ иртибот дорад, ки назирашро то кунун дар ҳеҷ сарчашмаи таърихӣ муҳаққиқон пайдо нанамудаанд. Тибқи ахбори Низомулмулк дар аҳди ҳукумати Насри II доиёни исмоилӣ, аз ҷумла Муҳаммади Нахшабӣ бо таблиғи мазҳаби хеш дар қаламрави давлати Сомониён на танҳо мардумони одӣ, инчунин мақомдорону дарбориён, аз ҷумла Насри II-ро низ ба сӯи хеш кашиданд

[3,194-195]. Ҷ менависад: «Чун табаи ӯ бисёр шуданд, оҳанги подшоҳ кард ва хавосси подшоҳро бар он дошт, то сухани ӯро бо мастиву хушёрӣ пеши Наср ибни Аҳмад ёд мекарданд. Чандон гуфтанд дар мастиву хушёрӣ, ки Наср ибни Аҳмад ба дини ӯ рағбат кард... Ва кори Нахшабӣ бад-ин ҷой расид, ки даъват ошкоро кард ва ҳар ки аз наздикони подшоҳ буданд, нусрати ӯ карданд. Ва мазҳаб ошкоро шуд ва подшоҳ ҳампуштии шиаён мекард. Туркон ва сарони лашкарро нохуш омад, ки подшоҳ қарматӣ шуд. Ва он рӯзгор ҳар ки дар ин мазҳаб шудӣ, ӯро қарматӣ хонданд» [3,195-196].

Ин буд, ки туркон ва сарони лашкар, ки бо онҳо ҳамфикр буданд, дар андешаи табаддулоти давлатӣ афтоданд, то Насри II-ро ба қатл расонанд ва ҳокимиятро ба даст гиранд. Аммо ин табаддулоти давлатӣ нофарҷом монд. Зеро писари Насри II – Нӯҳ ибни Наср аз ин хабар ёфт ва падарашро дар ҷараёни ҳодиса гузошт. Пеш аз он ки туркон даст ба табаддулоти давлатӣ зананд, Насри II омилини он, аз ҷумла Тулунукоро, ки дар меҳвари табаддулот қарор дошт, ба қатл расонида, писарашро ба тахт шинонд. Низомулмулк аз қавли Насри II менависад: «Бидонед, ки он чи шумо дар ҳаққи ман андешидаед, маро хабар шуд, ки қасди ман хостед кардан. Дили шумо бар ман бад шуд ва дили ман бар шумо. Дар миёни мо рӯи эминӣ дигар намондааст. Агар ман аз роҳи суннат биафтодам ва мазҳаби бад гирифтам, дилҳои шумо аз ин сабаб бад шуд... Нӯҳро, ки писари ман аст, дар ӯ ҳеч айбе ҳаст?» Гуфтанд: «На». Гуфт: «Ҷро валиаҳди хеш кардам, подшоҳи шумо акнун ӯст. Агар хато кардам ва агар савоб, баъд аз ин ба узру тавба машғул шавам ва мағфират аз Худои таоло мехоҳам, ки магар Худои таоло тавбаи маро қабул кунад. Ва он қас, ки шуморо бар ин дошт, ҷазои хеш ёфт». Фармуд то он сар (-и Тулунуко) аз турба бароварданд ва пеши эшон андохтанд. Ва худ аз тахт фуруд омаду бар мусаллии намоз биншаст ва Нӯҳ бар тахт шуду ба ҷои падар бинишаст... Пас банд хост, то бар пой падар ниҳоданд ва дарҳол ба куҳандиз бурданд ва маҳбус карданд» [3,198-199].

Аз ин ахбори Низомулмулк ду хулоса метавон ҳосил кард. Нахуст ин ки дар аҳди Сомониён, ба хусус Насри II таблиғи дигар мазҳабҳо мамнӯъ набудааст ва бо истифода аз ин доиёни исмоилӣ бо таблиғи мазҳаби хеш то ба дарбори Сомониён расиданд. Дувум ин ки Насри II ба хангоми дар қайди ҳаёт будан, аз мақоми амири Сомониён канор рафта ва тибқи ахбори Низомулмулк маҳбус шуда, баъди чанде вафот кардааст. Бо вучуди ин ки то кунун аз манобеи дигари таърихӣ ин хабар тасдиқи худро наёфтааст, ин маълумоти Низомулмулкро наметавон нодида гирифт.

«Сиёсатнома» аз мероси бузурги фарҳангии асримиёнагии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Мутмаинан метавон гуфт, ки чун Низомулмулк «Сиёсатнома»-ро ба забони тоҷикӣ-форсӣ навишта, ба Маликшоҳи Салҷуқӣ пешниҳод кард, бинобар ин метавон хулоса кард, ки: нахуст Маликшоҳи Салҷуқӣ бо забони тоҷикӣ-форсӣ ошноии комил доштааст ва дувум забони муоширати дарбори Салҷуқӣён тоҷикӣ-форсӣ будааст. Бояд

гуфт, ки мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ-форсӣ аз аҳди Тоҳириён оғоз шуд, Сафғориён онро бештар тақвият доданд ва Сомониён ин забонро то мақоми давлатӣ баланд бардоштанд. Дар зимн дабири маъруфи дарбори султон Санҷари Салҷуқӣ, муаллифи рисолаи «Атабат ал-катаба» Мунтаҷабуддин Бадеъ Атобак ал-Ҷувайнӣ менависад: «...мукотибот ва муросилот ба луғати тозӣ соир ва содир буд то бад-ин айёми мамлакати Сомониён ва Дайламиён ва Сафғориён, ки ба тадриҷ порсӣ навиштан гирифтанд ва бар даргоҳи мулук бозори забони дарӣ нафок ёфт ва муношир ва уҳуд ва рисолот бад-ин иборат равон гашт» [7,2].

Насри китоб равону сода ва дилкаш ва ҳолӣ аз печидагӣ буда, бо забони фасеҳ ва насри шево нигошта шудааст.«Сиёсатнома» ба қавли ховаршиноси машҳури фаронсавӣ Ш.Шеффер «иншоаш мушобихати тамом дорад бо тарзи баёне, ки феълан дар мамолики Эрон мутадовил аст» [8,11]. Дар зимн муҳаққиқи эронӣ Забеуллоҳ Сафо менависад, ки «каломи нависанда ба дараҷае аз равонӣ аст, ки ҳанӯз баъд аз гузашти садҳо сол тароват ва тозагии ҳудро аз даст навода» [9, 906].

Калимаҳо ва таркибҳои зебо, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ аз он фаровон истифода мешаванд, аз қабилӣ «кордор», «миёнаҳол», «нонпора», «арзонӣ доштан», «устувор доштан», «барнишастан», «баркашидан», «фармон ёфтан», «қисса пардохтан» ва ғайра дар насри равони «Сиёсатнома» борҳо ба мушоҳида мерасанд.

Услуби нигориши «Сиёсатнома» чунон аст, ки агар хонанда ба сабки насри гузашта одат накарда бошад ҳам, ба осонӣ мафҳуми матолибро дар ин китоб дарк мекунад.

«Сиёсатнома» шомилӣ ҳикоят ва ривоёти марғуб ва дилнишин аст ва ин шоистагӣ буд, ки нависандагон ва донишмандони баъдӣ матолиби онро мавриди истифодаи фаровон қарор додаанд.

Хулоса, Хоча Низомулмулк чун сиёсатмадори барҷаста ва олими нуктасанҷ бо таълифи рисолаи «Сиёсатнома» тавонист барои насли баъдӣ як ёдгории ҷовидонаро ба мерос гузорад. «Сиёсатнома» китобест, ки ҳадафи аслии онро тарғиби давлати ягонаи мутамарказ бо сарвари шоҳи одил ва вазири ботадбир ташкил медиҳад. Вай бо овардани ҳикояти пандомӯз аз ҳаёти подшоҳону вазирони бузурги Сосониёну Сомониён ҳокимони асри хешро ҳидоят менамуд, ки дар ҳукумат қардан ва давлатдорӣ аз таҷрибаи гузаштагони мардумони муқимии ин сарзаминҳо, аз хирад ва тадбири оқилона қор гиранд. Тадбирҳо ва талошҳои Низомулмулк намунаи ибрате буд дар амалӣ шудани ин қори басо мушқил

АДАБИЁТ

1. Низам ал-мулк. Сиасет-намэ – книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Перевод, введение и примечания профессора Б.Н. Заходера. М.-Л. 1949. -379 с.
2. Низомулмулк. Сиёсатнома. Бо ҳавошӣ ва ёддоштҳо ва ишорот ва тасхеҳи Муҳаммади Қазвинӣ. Чопи дувум. Техрон, 1344. -295 с.

3. Низомулмулк. Сиёсатнома. Таҳияи матн, пешгуфтор, тавзеҳот ва луғат аз А. Ҳочиев. Душанбе, 1998.-246 с.
4. Низомулмулк.Сиёсатнома. Ба ҷоп тайёркунанда А. Девонакулов. Душанбе: Адиб, 1989. -200 с.
5. Хоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома.Бозшиносӣ, нақду таҳлил ва вероиши матн, тавзеҳот ва феҳрастҳо М.Истеълومӣ. Техрон, 1390.
6. Камол Ҳ. Инъикоси хурӯчи Синбоди Муғ дар манобеи таърихии асрҳои IX-XIII // Муаррих №1 (17) 2019.
7. Мунтаҷабуддин Бадеъ Атобак ал-Чувайнӣ.Атабату-л-катаба.Ба тасеҳ ва эҳтимоми аллома Муҳаммади Қазвинӣ ва Аббоси Иқбол. Техрон: Ширкати саҳомии ҷоп, 1329. - 170 с.
8. Муқаддимаи Шеффер // Низомулмулк.Сиёсатнома.Бо ҳавошӣ ва ёддоштҳо ва ишорот ва тасеҳи Муҳаммади Қазвинӣ. Ҷопи дувум. Техрон, 1344.
9. Сафо Забеуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 2. Техрон, 2000.

«СИЁСАТНОМА»-ДАСТУРИ ИДОРИИ ДАВЛАТДОРИЙ, САРЧАШМАИ МУҲИММИ ТАЪРИХИ ВА АДАБИ

Барои фаҳмиши моҳияти давраи марбут ба ҳокимони Салҷуқӣ дар Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳри нимаи дуюми асри XI «Сиёсатнома» ҳамчун рисолаи сиёсӣ, ки аз ҷониби Низомулмулк, ходими барҷастаи давлатӣ, вазири султонҳои Салҷуқӣ-Алпраслон ва Маликшоҳи I навишта шудааст, аз арзиши муҳим бархурдор аст. «Сиёсатнома»- яке аз манобеи ниҳоят муфиди таърихии Шарқи асримиёнагист, ки иттилооти зиёдеро дар мавриди зиндагии сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳри нимаи дууми асри ёздаҳум дар худ ғунҷонидааст.

Рисолаи «Сиёсатнома», ки қабл аз марги вазир навишта шуд, ба нахве васиятномаи ӯ буд ва барои чандин насли Салҷуқӣён ва дигар ҳокимони ин минтақа чун роҳнамо хидмат кард.

«Сиёсатнома» дар қолаби омӯзишию тарбиятӣ ва бо мисолҳо аз дostonҳои мухталиф ганоманд навишта шуда, ба унвони як санади сиёсӣ то ҳадди зиёде бар зидди рушди низоми иқтисодӣ ва ғайримарказӣ қардани қудрати давлатӣ равона гардидааст. Низомулмулк дар рисолаи худ хостори эҷоди дастгоҳи давлатии мутамарказ, лашкар ва хадамоти иттилоотии густурда аст.

«Сиёсатнома» аз мероси бузурги адабии асримиёнагии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар ҳикоеҳои худ «Сиёсатнома» анъанаҳои адабиёти тоҷикӣ-форсиро нишон дода, аз ин нуқтаи назар яке аз намунаҳои насри марғуби адабиёти тоҷикӣ-форсии асрҳои миёна махсуб мешавад.

Калидвожаҳо: *Низомулмулк, «Сиёсатнома», Хуросон, Эрон, Мовароуннаҳр, Исмоили Сомонӣ, Насри II, Нӯҳ ибни Наср, Яъқуби Лайс, Бағдод, Маҳдия, Нахшабӣ.*

«СИЯСАТ-НАМЕ» – ПРЕДПИСАНИЕ УПРАВЛЕНИЮ ГОСУДАРСТВОМ, ВАЖНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ИСТОЧНИК

Для понимания сущности периода, связанного с сельджукскими правителями в Иране, Хорасане и Мавераннахре во второй половине XI в., весьма важно «Сиясат-наме» («Книга о правлении»), представляющее собой политический

трактат, составленный выдающимся государственным деятелем Низам ал-Мульком, везиром сельджукидских султанов Алпарслана и Маликшаха I. «Сиясат-наме»-один из важных исторических источников восточного средневековья, содержащим большое количество сведений о политической, социально-экономической и культурной жизни Ирана, Хорасана и Мавераннахра во второй половине XI в.

Трактат «Сиясат-наме» написанный везиром до своей гибели, стал как бы его завещанием и явился путеводителем для нескольких поколений сельджукских и других правителей этого региона.

Написанный в форме поучения, богато иллюстрированный различными примерами-рассказами, «Сиясат-наме» является политическим документом, в значительной мере направленным против развития системы икта' и децентрализации государственной власти. Низам ал-Мульк в своём трактате призывает к созданию централизованного государственного аппарата, армии и широкой осведомительной службы.

«Сиясат-наме» является ценным средневековым литературным наследием таджикского народа. Представляя в своих рассказах таджикско-персидскую литературную традицию, «Сиясет-наме» с этой точки зрения является одним из образцов прозаических произведений средневековой таджикско-персидской литературы.

Ключевые слова: *Низам ал-Мульк, «Сиясат-наме», Хурасан, Иран, Мавераннахр, Исмаил Самани, Наср II, Нух ибн Наср, Яъкуб Лайс, Багдад, Махдия, Нахшаби.*

THE SIYĀSATNĀMEH – A RULE BOOK OF GOVERNANCE, AN IMPORTANT HISTORICAL SOURCE AND A TREASURED LITERARY HERITAGE

The *Siyāsatnāmeḥ* (The Book of Government) by Nizam al-Mulk, a notable scholar and *vazier* of the Seljuq sultans Alp Arslan and Malik Shah, illustrates the essence of Seljuk rule in Iran, Khorasan and Mawarannahr during the second half of the 11th century. This political treatise is one of the most important sources for the history of the middle ages in the east and a treasure trove of political, socio-economic and cultural life of Iran, Khorasan and Mawarannahr in the second half of the 11th century.

Written by Nizam al-Mulk shortly before his death almost like a will, the *Siyāsatnāmeḥ* was a rulebook for generations of Seljuk and other rulers of the region. It contains a multitude of illustrative anecdotes and was as a political document primarily directed against the further development of the *iqta* (fiefdom) system and the decentralisation of the state. In this vein, Nizam al-Mulk calls for the creation of a centralised government administration, army and intelligence service.

The *Siyāsatnāmeḥ* is also a part of the mediaeval literary heritage of the Tajik people. Given its narrative and artistic character, the work represents a prominent example of the Tajik literary tradition and is one of the specimen mediaeval Tajik-Persian literary prose.

Key words: *Nizam al-Mulk, «Siyāsatnāmeḥ», Khorasan, Iran, Mawarannahr, Ismail Samani, Nasr II, Nuh ibn Nasr, Y'kub Lays, Bagdad, Mahdiy, Nakhshabi.*

Сведения об авторе: Садриддини Айниддин-Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, преподаватель кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Аини 67. Тел:(+992) 988-64-76-76. E-mail: ayni.91@mail.ru

Information about the author: Bokhtar State University Nosir Khusrav. Lecturer of the Department of the Tajik people. **Address:** 735140. Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini 67 street. Tel:(+992) 988-64-76-76. E-mail: ayni.91@mail.ru

УДК: 9(575.3)

МАҚОМИ РОҲҶОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ЗАМОНИ ҲАХОМАНИШИҶО

МИРЗОЕВ Ф., НАҶМУДДИНОВ Т.,

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Роҳи бузурги шоҳӣ 25 аср пеш яке аз ифтихороти эронинаводҳо ба шумор мерафт. Дар воқеъ ҳамин роҳи бузурги шоҳӣ тибқи асноди бозмондаи таърихӣ баъдтар бо номи «Роҳи бузурги абрешим» машҳур гардид, ки он аз асри II пеш аз милод то асри XVI-и милодӣ арзи вучуд дошт.

Муаррихон доир ба роҳи шоҳӣ қайд намудаанд, ки дар қаламрави Ҳахоманишиҳо якҷанд роҳҳои қорвонӣ мавҷуд буданд, ки онҳо ноҳияву минтақаҳои дурдасти империяро бо ҳам пайваस्त менамуданд. Аз Тарса ба Осиёи Хурд ду роҳҳои тиҷоратӣ мебаромад: яке аз дарвозаи Киликия гузашта ба самти шимол то Баҳри Сиёҳ мерасид, дуюмин ба самти ғарб бо соҳилҳои баҳр то ба Кармания рафта мерасид. Аз қисмати Шимолии назди Баҳри Сиёҳ бо даштҳои чанубии Русия инчунин Уралро убур намуда ба Сибир роҳ кушода шуда буд, ки бо воситаи он ба давлатҳои Ғарб тилло оварда мешуд [2,216].

Роҳи қалонтарин дар давлати Ҳахоманишиҳо ин роҳи шоҳӣ буд, ки дар асрҳои VI-IV-и пеш аз милод ҳамчун роҳи давлатӣ хидмат менамуд ва дарозии он ба 2400 км тӯл кашида буд. Ин роҳ аз шаҳри Эфес оғоз гардида бо соҳилҳои ғарбии Осиёи Хурд то шаҳри Сард расида ва аз он ҷо Байнаннаҳрайнро убур карда, қад-қади дарёи Дачла то Персеполис ва Пасаргад ва баъд аз он то ба шаҳри Суз рафта мерасид [2,217].

Дар ҳар як 25-30 км роҳ як истгоҳи (қорвонсарой) почта бо аспон ва ходимони давлатӣ мавҷуд буд [4,28].

Хизмати почта ҳанӯз аз давраи Ҳахоманишиҳо ташкил гардида буд, ки он дар Суғд низ дар асрҳои V-VIII вучуд дошта, онҳоро бодпо меномиданд [1,42].

Амалдорони воломақом ва қосидон шояд бо аспҳои почта, ки дар истгоҳҳои роҳҳо мавҷуд буд ҳаракат менамуданд. Ҳеродот чунин қайд намудааст, ки асп бо саворагон тамоми рӯз ҳаракат менамуд. Бино ба ақидаи Халлок аспҳоро дар ҳар як истгоҳҳо иваз менамуданд. Яъне тақрибан баъд аз ҳар 30 км [3,24].

Дар ин истгоҳҳо ғайр аз аспҳо, ки бо хаткашон хизмат менамуданд, инчунин захираҳои озуқа низ нигоҳ дошта мешуд, ки ба сайёҳон, сафирон, хаткашон ва тоҷирон барои як шабонарӯз тақсим карда мешуд. Аз ин ҷо

Халлок ба чунин хулоса омадааст, ки истгоҳҳо бо захираҳои озуқа дар роҳҳои асосӣ дар масофаи якрӯза роҳ ҷойгир шудаанд. Маҳз дар ҳамин гуна истгоҳҳо тартиб додани озуқаи роҳ ва овардани ҳисобот ба Персепол ва ба амалдорон супоридани ҳуҷҷатҳо барои тақсими озуқа ба сайёҳон амалӣ мегардид [3,25].

Тибки маълумоти муҳаққиқон теъдоди чунин корвонсаройҳо дар аҳди Сафавӣ ба 800 адад расида буд. Ҳуҷҷатҳои девори қалъа маълумоти бисёр муҳимро дар бораи овардани почтаи давлатӣ аз вилоятҳои гуногуни империяи Ҳахоманишиҳо, аз Миср сар карда то Ҳиндустонро дар бар мегирифт. Ин хатҳо хусусияти хидматӣ ва маълумот оид ба амалдоронро бо ҳамдигар, инчунин дастурҳои охириро шоҳро доштанд. Маълумотномаҳои ба номи шоҳ мавҷудбуда, бештар ба шаҳри Суз аз афташ дар бисёр мавридҳо асосан барои канселарияи шоҳ равона мегаштанд. Аз шаҳри Суз бо фармони шоҳ саворагон қариб, ки ба тамоми сатрапҳо фиристода мешуданд. Албатта, барои мунтазам расонидани амрҳои давлатӣ аскарони зиёди саворагон доштан лозим буд, ки доимо дар таъминоти давлатӣ бошанд [3,23].

Давлатҳои бостонӣ роҳҳоеро, ки аз тариқи мулкҳои онҳо мегузаштанд, мунтазам назорат мекарданд ва ба корвонҳо ёрӣ мерасонданд [8,165].

Як қисми ин роҳ ҳамвор шуда бошад ҳам, вале дар баъзе ҷойҳо нишонаҳои сангҳои он то имрӯз боқӣ мондааст ва дар яке мавзеи Эрон боқимондаҳои дӯконеро бо анбори сутунҳо дарёфт намудаанд, ки дар онҳо сутунҳо бо гулҳои нилуфар оро дода шуда буд ва он усули давраи Ҳахоманишиҳо ба ҳисоб мерафт. Ин дӯкон дар он қисми роҳи шоҳӣ ҷойгир шуда буд, ки шаҳри Сузро бо Персепол мепайваст [2,217].

Пас ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар он давра ин империяи бузург бо ҳамаи сатрапҳои ва давлатҳои ҳамсоя муносибатҳои тичоратии худро ба роҳ монда будааст. Дар рушди муносибатҳои тичоратии империяи Ҳахоманишиниҳо аҳамияти калонро ҳамон мустамликаҳои доштанд, ки мавқеи ҷуғрофияшон хеле қулай буд.

Муносибатҳои тичоратӣ дар байни Бохтар ва кишварҳои дар зерин иттифоқи форсҳо будаи Шарқ то Бобулу Миср ривҷи тамоми дошт. Савдогарони бохтарӣ дар бозорҳои кишварҳои мазкур бо фурӯши лочуварду ақиқ ва сангҳои дигари қиматбаҳо тичорат мекарданд. Муаррих Ктесий аз як тоҷири бохтарӣ ёд кардааст, ки ба тичорат машғул буд ва садҳо хел сангҳои қиматбаҳо дошт. Ктесий дар асари худ инчунин аз вучуд доштани қонҳои нуқра дар Бохтар ёд кардааст [4,27].

Масалан, дар катибаи форсии ғури Дориюш нисбати тичорат бо роҳи шоҳӣ ва сатрапҳои зердасти империяи Ҳахоманишиҳо чунин оварда шудааст: “Ман дар Шуш коҳе сохтам, тазайюноти онро аз ҷойҳои дур овардам, заминро қандам..., қолиб задани хиштро мардуми Бобул анҷом доданд, ҷӯбҳои садр аз қӯҳистони Лубнон омад..., ҷӯбҳои балут аз

Ҳиндустону Арманистон..., тилло, ки дар ин ҷо ба кор рафта аз Содару Бохтар (Осиёи Хурд ва Осиёи Марказӣ), лочувард аз Бадахшон ва сангҳои сарзамини Суғд, сангу оҳаки гаронбаҳо аз Хоразм, нукра аз сарзамини Миср, тазайиҳои очури нақши барҷастаи деворҳои ин қох аз сарзамини ионӣ оварда шудааст»[9].

Дандамаев М. А. чунин қайд намудааст, ки аз Ҳиндустон тилло, устухони фил ва хӯшбӯиҳо оварда мешуд. Суғду Бохтар ба давлатҳои Осиёи Пеш лочувард ва ақиқа дохил менамуданд. Ва аз Хоразм фирӯза ва аз Бохтар ба давлатҳои дар зери таъсири империяи Ҳахоманишиҳо буда, тиллои Сибир ворид мегардид. Аммо дар асри V–и пеш аз милод бо сабабҳои номаълум ворид гардидани ин маъдан қатъ гардидааст. Дар ҳудуди Осиёи Миёна ҳатто маснуоти тайёркардаи Юнонӣ ва инчунин шаҳри Навкратиси резишгоҳи дарёи Нил ёфт шудааст [6,22].

Инчунин, аз харобаҳои Панҷакенти қадим порчаи хуми суғдӣ ёфт шуд, ки дар рӯи он якчанд ҳарфҳои хуруфоти суриягӣ сабт шудааст. Дар назди деҳаи Мучуни ноҳияи Гонҷӣ (ҳоло ноҳияи Деваштич) хазинае ёфт шуд, ки он аз 37 тангаҳои нукрагини румӣ иборат буд [5].

Маҳсулоти мисрӣ бо ҳамин роҳ ба Эрон паҳн гаштааст ва он ҷо ба Осиёи Миёна, дар ҷое, ки маълумоти тасодуфӣ бозубандҳои мисрӣ ёфт шудааст (майдашудаи нақшҳои боша дар тоҷ дар наздикии шаҳри Самарқанд) [6,22].

Академик Бобочон Ғафуров дар асоси маълумоти муаллифони сарчашмаҳо ба хулосае меояд, ки робитаҳои тиҷоратии мардуми ин сарзаминҳо ҳанӯз дар замони ҳукмронии давлати Ҳахоманишиҳо (асрҳои VI–IV пеш аз милод) барқарор будааст [7,8], ки ҳамаи ин нишонаҳои савдои байналхалқӣ дар давраи ҳукмронии Ҳахоманишиҳо мебошад.

Роҳи мазкур танҳо як роҳи одии бозаргониву тиҷоратӣ набуда, балки он роҳи табодулотӣ афкори ақидаҳо ва интиқолу бархурди фарҳангҳо низ буд. Дар назди бузургони андеша «Роҳи шоҳӣ» он пули мустақкам барои табодулотӣ фарҳангӣ низ маҳсуб меёфт, ки на фақат дастовардҳои модии касбу ҳунарро аз маконе ба макони дигар интиқол меод, балки фарҳангу маънавияти халқҳоро тавассути қорвонҳои худ паҳн менамуд.

Ҳамин тавр, финикиҳо зимни фаъолияти бозаргонияшон илму ҳунари Мисру Крит ва Шарқи Наздикро ба Юнону Африка ва Италияву Испаниё пароканда намуданд. Дар баробари ин динҳо урфу одатҳо низ аз Шарқ ба Ғарб ва аз Ғарб ба Шарқ паҳн гардиданд.

Бо қушодашавии роҳи тиҷоратии Чин ва ба таври васеъ паҳн гардидани тиҷорати абрешим дар асри XIX аз тарафи ҷуғрофидони олмонӣ Фон Рихтгофен ин роҳ «Роҳи бузурги абрешим» номгузорӣ карда шуд. Ба таври дигар қайд намоем, тавре, ки Муҳаммадқул Ҳазратқулов-доктори илмҳои фалсафа дар мақолаи худ «Роҳи шоҳӣ ва роҳи абрешим» дар нашрияи «Омӯзгор» қайд намудааст: Истилоҳи роҳи абрешим вучуд

надорад ва шояд ин истилоҳ зехни ғарбиён бошад. Ин ҳамон роҳи шоҳӣ мебошад, ки баъдан дар навиштаҷоти ғарб «Ҷодаи Шарку Ғарб» ва сипас бо номи «Ҷодаи абрешим» ба қалам дода шудааст.

АДАБИЁТ

1. Абдусаттор Мухторов. «Таърихи халқи тоҷик». Ҷилди 1.-М., 2002.
2. Дандамаев М. А., Луконин В.Г. «Культура и экономика древнего Ирана» М., 1980.
3. Дандамаев В. Г. В.Д.И. 1972 № 1.
4. Ғолиб Ғолибов. «Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз»./Ғолибов Ғолиб.- Душанбе, 2000.
5. Раҳимов Н. Суғдиён дар «Роҳи абрешим». Комсомоли Тоҷикистон.13 ноябри соли 1988.
6. Советская археология. 1958г. № 1.
7. Усмон Карим. «Роҳи бузурги абрешим»./Карим Усмон.-Душанбе, 2003.
8. Фрай Р.Н. «Мероси Осиёи Марказӣ». Тарҷумаи Б. Ализода./Р.Н.Фрай.-Душанбе, 2000.
9. Ҳазраткулов М. «Омӯзгор» № 6, 3-юми февралӣ соли 2006.

МАҚОМИ РОҲҶОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ЗАМОНИ ҲАХОМАНИШИҲО

Дар ин мақола муаллифон таърихи хатсайрҳои қорвони давраи Ҳахоманишиҳо баррасӣ мекунанд. Роҳи асосӣ аз масири Бухоро ба самти Шарк ба Чин рафт. Роҳ байни ин минтақаҳо дар замонҳои қадим “Роҳи шоҳӣ” номида мешуд, ки ифтихори эронӣ буд. Муаллифон дар асоси маводи боэътимод ошкор кардаанд, ки ин ягона роҳ дар империяи Ҳахоманишӣ нест, роҳҳои дигаре низ буданд, ки минтақаҳои дурдасти кишварро бо минтақаҳои Хитой, Ҳиндустон ва ғайра пайваст мекарданд. Ин роҳ на танҳо барои тиҷорат истифода мешуд, балки халқҳо ва фарҳангҳои гуногунро пайваст мекард.

Калидвожаҳо: *роҳ, Ҳахоманишиҳо, тиҷорат, империя, Бухоро, Мовароуннаҳр, Хитой, мардум, тоҷирон, санҷҳои қиматбаҳо, Ҳеродот, Бактрия.*

РОЛЬ ТОРГОВЫХ ДОРОГ ВО ВРЕМЕНА АХЕМЕНИДОВ

В данной статье авторы рассматривают историю караванных путей периода Ахеменидов. Основная трасса путей из Бухары шла на Восток, в сторону Китая. Путь между этими регионами в древности назывался «Царская дорога». Это дорога считалась гордостью иранцев. Авторы на основе достоверных материалов выявляли, что это была не единственной дорогой в империи Ахеменидов, были и другие дороги, которые связывали дальние районы страны с регионами Китая, Индии и т.д. Эти дороги использовались не только в целях торговли, но связывали разные народы и культуры.

Ключевые слова: *дорога, Ахемениды, торговля, империя, Бухара, Мавараннахр, Китай, народ, купцы, драгоценные камни, Геродот, Бактрия.*

ROLE OF TRADING ROADS IN THE TIMES OF ACHAEMENIDS

In this article, the authors consider the history of caravan routs of Achaemenids. The main track from Bukhara went East towards China. The path between these cities in ancient times was called the “Tsar’s Road”. This road was considered the pride of

Iranians. Based on reliable materials the authors revealed that it was not the only road in the Achaemenid Empire, there were other roads that connected the distant regions of the country with regions of China, India and etc. These roads were used not only for trade purposes but linked different people and cultures.

Key words: *road, Achaemenids, trading, empire, Bukhara, Maverennekhr, China, people, merchant, gems, Herodot, Bactria.*

Сведения об авторах: Мирзоев Фарход, Наджмуддинов Толибшох-старшие преподаватели факультета истории кафедры всеобщей истории ТГПУ имени С. Айни. Телефон: (+992) 985-624423. E-mail: tolib@mail.ru

Information the about the authors: Mirzoev Farhod, Najmuddinov Tolibshoh.-the head teachers of the World History Department of historical faculty of the Tajik State Pedagogical-University named after Sadriddin Ayni. Phone:(+992) 985-624423. E-mail: tolib@mail.ru

УДК: 9(584)

ШТУРМ СТАРОЙ БУХАРЫ КРАСНОАРМЕЙЦАМИ (1920 г.)

ХОТАМОВ Н. Б.,

Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

Летом 1920 года на территории Туркестанского края антисоветские движения в основном были подавлены. Ещё 2-го февраля 1920 года был свергнут ханский режим в Хиве, после чего на ее территории была образована Хорезмская Народная Советская республика. В результате Бухарский эмират оставался единственным очагом антисоветских сил. Поэтому свержение эмирского режима в Бухаре стало очередной задачей Советской власти. С этой целью уже летом 1920 года, отдельные части красноармейцев Туркестанского фронта были размещены на стратегические пункты Западной части Бухарского эмирата. Их дальнейшая задача была определена директивами командования Туркестанского фронта.

В частности, согласно директиве от 25 августа 1920г., Каганская группа войск должна была 29 августа, после получения известия о взятии Старого Чарджуя начать общее наступление по направлению к Старой Бухаре и Ситораи Мохи Хосса, т.е. против столицы эмирата и летней резиденции эмира [9,458].

Командование Каганской группы, получив известие о свержении чарджуйского бека, приказало правой колонне, состоявшей из 12-го Туркестанского стрелкового полка, двух броневиков, 53-го автоотряда, десантного отряда, поезда, бронепоезда №28 и взвода тяжелой артиллерии, а также бокового отряда в составе 10-го стрелкового и 1-го кавалерийского полков двигаться в направлении Старой Бухары. А 4-й кавполк был

оставлен в резерв в районе железнодорожной станции Каган. 12-й стрелковый полк уже в 4-30 вступил в бой с эмировскими пограничниками и перешел в наступление. В тот же день в 7-15 красноармейцами этой колонны была занята крепость Старого Кагана, которая также наподобие Старой Бухары была окружена глинобитной стеной, высотой 4м, а толщина, сравнительно в два раза меньше -1.5-2 м (а Старобухарская -4м). Передовые части колонны в тот же день подошли к стенам Старой Бухары, но войти в крепость не смогли [9,460-461].

Более успешно действовали красноармейцы левой колонны Каганской группы, руководимой В.Г. Клементьевым. Им уже в 4-30 был отдан приказ о наступлении. А сигналом для общего наступления должно было служить "начало стрельбы артиллерии района станции Новая Бухара". Однако, "за дальностью расстояния (14 верст) звука выстрелов не было слышно, поэтому, как только части заняли исходное положение, я, – вспоминает В.Г. Клементьев, -«приказал левому боевому участку перейти в наступление» [9,458].

Левая колонна успешно начав действие уже к 7-30, заняла кишлаки Рабати Кози, Арбоб-Раджаббой и Сафед Муй. А пограничники эмира ошеломленные «внезапным появлением» красноармейцев "панически бежали". Уже в первый день войны "23 бронепоезду и легкой артиллерии была поставлена задача обстрелять крепость и дворец эмира. Бронепоезд удачно выполнил приказ. «Со станции Каган поднялись наши боевые аэропланы, - вспоминает далее В.Г.Клементьев. - Они произвели немалую панику в неприятельской армии и правительстве эмира» [9,458-459].

Стремительное продвижение красноармейцев, артиллерийский обстрел и воздушный налет на город произвели на его защитников такое ошеломляющее воздействие, что наступающие части буквально на плечах противника ворвались в крепость. Однако в крепости они были встречены сильным пулеметным и ружейным огнем; во фланг им стала заходить эмирская конница. И подразделения стрелкового полка были вынуждены выйти из крепости и занять оборону [9,458-459].

В первый день штурма Старой Бухары в боях участвовал и Восточно-Мусульманский полк. Однако он под давлением превосходящих сил пехоты и кавалерии эмирских войск, вынужден был отступить. С помощью других частей и подразделений контрнаступление противника было отбито. В боях особо отличился артдивизион. В итоге «место боя было покрыто трупами противника». Но после этого сражения Восточно-Мусульманский полк, который понес серьезные потери, был снят с главного направления и переведен в резерв [9,459-460].

В целом первый день сражения для частей Красной Армии оказался удачным. Используя свое превосходство в военной технике, прежде всего самолеты и артиллерию, военный опыт и организацию, они нанесли

эмирским войскам большие потери в живой силе, захватили много пленных и военных трофеев.

30 августа продолжался штурм Старой Бухары, но этот день оказался для наступающих частей неудачным, хотя они по-прежнему использовали артиллерию и авиацию. Только отдельные части левой колонны, выбив эмирских сарбазов из кишлаков Кунджи-Куна. Аушор-махале и Суфион, подошли к крепости. На других направлениях никаких заметных успехов осаждавшие не добились. Напротив, в течение дня эмирские войска несколько раз делали вылазки из крепости через Мазари-Шарифские ворота и совершили внезапные нападения на атакующие части. За этот день, по некоторым данным, части Каганской группы потеряли до 25 человек убитыми, 30 ранеными и 60 пропавшими без вести [13,17].

Анализируя итоги боевых действий за 30 августа, М.В. Фрунзе пришел к выводу, что "только лихая работа наших аэропланов, разогнавших бросившуюся преследовать конницу противника, спасла отряд от уничтожения" [8,191].

Все это вынудило М.В. Фрунзе срочно перегруппировать не только уже действующие части, но и подтянуть свежие резервы. 30 августа за подписью его и члена Реввоенсовета Ю. Ибрагимова, была издана «Директива войскам фронта о развитии Бухарской наступательной операции». В ней, в частности, говорилось: "Наступление наших и красных бухарских частей по всем направлениям развивается успешно... Собрал главную массу сил в районе Старая Бухара, противник упорно обороняет этот свой последний оплот. Приказываю: овладеть Старой Бухарой, отбросив противника к северо-востоку, затем совместным наступлением Чарджуйской, Каганской и Катта-Курганской групп уничтожить остатки противника, сбив его в район Вобкент, Гиждуван, Ваганзи, Баговуддин" [6,556].

На основе этой директивы командование правой колонной было возложено на В.Г. Клементьева; непосредственным руководителем левой колонны назначен командир Восточно-мусульманского полка Б.М. Баржанов, а руководство Чарджуйской группой войск поручено непосредственно командующему 1-й армии Г.В. Зиновьеву. Задачи частей, участвующих в штурме Старой Бухары, на основе новой перегруппировки были определены следующим образом: правая колонна, считавшаяся основной - ударной, должна была штурмовать Каршинские и Самаркандские ворота крепости; левая колонна фактически являлась вспомогательной и она наносила вспомогательно-демонстративные удары в районе южного выступа крепости, т.е. нацеливалась на Каракульские и Шайх-Джалалские ворота. Перед Кизыл-Тепинской группой, в распоряжение которой был направлен один бронепоезд и три броневика, ставилась задача "создать самый мощный заслон на путях отступления противника" [5,49].

Несмотря на то, что весь день 31 августа прошел на перегруппировку войск, но он начался с мощной перестрелки сторон, особенно красноар-

мейцев. Вот как вспоминает о сражениях этот дня В.Г. Клементьев: "С раннего утра 31 августа началась перестрелка с противником сначала ружейная и пулеметная, а затем по всему фронту открыла огонь артиллерия. В первой колонне по прибытии 2-х легких батарей и 1-й тяжелой батареи под непосредственным руководством инспектора артиллерии Туркфронта Радкевича, артиллерийский огонь сосредоточили на Каршинские ворота крепости. Свою задачу артиллерия выполнила с успехом: Каршинские ворота разрушили, что облегчало штурм крепости". В 20 часов 45 минут "был отдан приказ на атаку крепости подразделению правого боевого участка комполка Шалапутина и 5-му стрелковому полку в составе 2-х батальонов ставилась задача: овладев кишлаком Давлатабад, наступать через Каршинские ворота" [9,461-462].

Серьезную помощь частям, наступающим на Старую Бухару, оказывала авиация, которая не только вела постоянную бомбардировку города, но и сообщала о местонахождении и передвижениях эмирских войск. Красноармейцы в этом отношении умело использовали и аэростат, который недалеко от Каршинских ворот "висел в воздухе целый день" и сменял "не одну партию любителей приключений и наблюдений" [5,29].

В этот день сражение в основном носило позиционный характер. Бомбардировка и артиллерийский обстрел велся по центральной части города. А в остальных районах, в частности на привокзальном базаре, хотя туда и доносилась ружейная стрельба, шла оживленная торговля. Участник штурма Старой Бухары Н.Д. Ратников так описывал базарчик у Каршинских ворот, на привокзальной площади: «Несмотря на так называемую войну по-бухарски, идет оживленная и бойкая торговля. Я не заметил, чтобы была закрыта какая-либо лавка, или не торговал, сидя на корточках прямо на земле, какой-либо местный житель... Торговали всем, чем торгует торговый мир Бухары. Особенно было много дынь и винограду, по всем чайханам (чайным) было набито битком, до отказа людей из местных жителей и красноармейцев. Пили, сидя на корточках, восточный напиток – зеленый чай и курили чилим (табак, пропускаемый через воду в большой трубке)» [5,30-31].

Результаты третьего дня штурма Старой Бухары также оказались малоэффективными, хотя в результате артиллерийского обстрела и бомбардировок города его защитники и, особенно, мирное население понесли огромные потери. Среди красноармейцев 138 человек получили ранения, имелись и убитые [5,32].

М.В. Фрунзе вызвав к аппарату командующего 1-й армией Г.В. Зиновьева, заявил ему: «Я удивлен затяжкой событий под Бухарой. До сих пор не имел никаких сообщений тревожного свойства, между тем уже три дня торчим под стенами. Я не понимаю, в чем дело и что задерживает нас. Надо помнить, что каждый день промедления для нас может стоить огромнейших осложнений» [13,18].

Затянувшийся штурм Старой Бухары вызвал беспокойность М.В. Фрунзе. Вот почему 31 августа заместитель начальника штаба Туркестанского фронта Благовещенский сделал запрос о переброске подкреплений с Кавказского фронта. В этом документе указывалось;

"События, разыгрывающиеся в Бухаре, потребовали стягивания почти всех частей 1 армии в район Чарджуй-Мерв.

Для обеспечения положения в Закаспии необходима срочная переброска хотя бы одной бригады с Кавказа. Ввиду ликвидации врангелевского десанта на азовском побережье комфронта просит о скорейшем направлении просимой бригады в Красноводск в распоряжение командарма"³ [6,557].

В ночь с 31 августа на 1 сентября командование частей Красной Армии провело большую подготовительную работу для нового, более решительного штурма Старой Бухары. Туркестанскому инженерному батальону было приказано под покровом ночной темноты и прикрытием ружейного огня произвести взрыв крепостной стены рядом с Каршинскими воротами, чтобы проделать проход для наступающих частей. Взрыв был произведен в 5 часов 30 минут. Это послужило сигналом к общему наступлению. Артиллерия открыла огонь по всему фронту.

Последний штурм Старой Бухары начался на рассвете 1 сентября, хотя особой надобности в нем уже не было. В ночь на 1 сентября город покинул эмир со своей свитой, личной охраной в 1000 человек и большинство войск. Достоверность этих сведений была подтверждена рядом агентурных сообщений. Однако город был подвергнут ожесточенному артиллерийскому обстрелу и бомбардировке.

Вот как это описывал летчик Фаусек, участвовавший в бомбардировке Старой Бухары: "Нам поставили задачу -долбить и долбить бомбами дворец эмира. На нас лежало наблюдение за окрестностями". На бомбежку Бухары полетела "вся воздушная армада, какой никогда не бывало на Туркестанском фронте. Дело громкое". Далее он упоминает, как бомбил дворец эмира: "Беру курс прямо на дворец. Зеленский (летнаб - Н.Х.) приготовил бомбу... В воздухе полное безветрие, кидай бомбы, как хочешь. Четыре пудовых гостинца один за другим отрываются от самолета и проваливаются вниз. Целим во дворец. Сердце замерло в ожидании. Через несколько секунд ахнули четыре глухих взрыва. Зеленский перегнулся через борт, смотрит, где разорвались, бомбы. Лицо его вспыхивает радостью, он хлопает меня по плечу и восторженно кричит над ухом:

- Ох, здорово!... Прямо во дворец!...

³ 3 сентября 1920 г. Главком отдал директиву за № 5121/оп 1140/ш командованию Кавказского фронта о сосредоточении стр. бригады в Баку для переброски ее в Красноводск, но в связи с начавшимся контрреволюционным восстанием в Дагестане эта директива не была выполнена (См. там же, -С.757 - сноска)

Мы бомбили Бухару. Мы разрушили древний эмират. Особое ликование у нас вызывали попадания бомб в знаменитую "Башню смерти", хотя попадания эти для нас были в сущности совершенно бесполезны". Бомбили Ситораи Мохи Хосса - "загородную резиденцию эмира". Бомбили везде и все, что пахло эмиром" [4, 298-305].

Другой летнаб также с бахвальством вспоминал "Держу я бомбу, вижу - внизу мечеть. Я и бабахнул прямо в купол", т.е. в купол мечети [4,303]. Так продолжалось четыре дня!

События 1 сентября подробно описывает Н.Д. Ратников: "К рассвету обстановка выяснилась и подтвердила то, что противника в городе нет, а что население собирается большими толпами в мечетях и в медресе и ждет прихода красных... Начинается отбой отданного приказа, но отмена запаздывает к некоторые артиллерийские части начали согласно приказу, ураганную артиллерийскую стрельбу правда, она тянулась недолго и потом прекратилась, так как части двигались и занимали Бухару беспрепятственно... Часов в 6 утра 1сентября садимся в автомобиль и вместе с тов. Клементьевым едем в город. Проехали небольшое расстояние, нам двигаться вперед нельзя было. Навстречу двигались тысячи народу в праздничных халатах и чалмах. шли малые, больные и старики...

С этой толпой я иду обратно к штабу колонны. Там уже тов. Зиновьев, Баранов и др. Им сообщил о положении в городе. Вызвали из Кагана вновь сформированный Всебухарский Ревком во главе с Файзуллой Ходжаевым"⁴[5, 32-40].

По другим данным, весь день 1 сентября в Старой Бухаре "прошел в ожесточенной схватке за обладание крепостью, а в городе за отдельные кварталы и даже строения"[9,463]. В этот день «к семи часам летчики насчитали 25 пожаров в районах эмирского дворца после ударной бомбежки"[13,20]. А летчики, пролетая над Бухарой, наблюдали, как после бомбежки и артиллерийской стрельбы "висело густое облако черного дыма" [4,305]. В этот день частями Кизыл-Тепинской группы было занято село Баговуддин.

Ночь с 1 на 2 сентября в Старой Бухаре прошла относительно спокойно. Но хотя судьба города уже была решена, все еще оставалась незанятой главная цитадель - Арк (дворец эмира). Его защищали наиболее преданные эмирскому режиму сарбазы.

---

⁴ Как известно, ещё 10 августа 1920 г. на должность председателя Ревкома был рекомендован коммунист Ахмеджан Абдусаидов, а председателем Совета Народных Назиров – Ф. Ходжаев. Однако А. Абдусаидов к моменту прибытия Ревкома из Каганеа в Старую Бухару, фактически был отстранен от должности и функции председателя Ревкома временно были возложены на Ф. Ходжаева, который одновременно продолжал оставаться и главой правительства.

В.Г. Климентьев в своих воспоминаниях так описывает этот последний штурм, "В 3 часа 2-го сентября мною был отдан приказ по правой колонне за № 03. В нем указывалось, что по данным воздушной разведки противник через северные ворота покидает значительными группами город. Оборону города продолжают держать лишь кучки фанатиков. В 5 часов 30 минут частям надлежало перейти в решительное наступление с целью овладения последним опорным пунктом противника - Кремлем (т.е. Арк).

...К 10 часам 10-й стрелковый полк занял последний оплот эмирата - Кремль. На высоких стенах укрепленной твердыни водружен красный флаг. В Кремле взяли в плен кушбеги – вазир Усманбека...

В хоромах и подвалах Кремля оказались большие запасы золота, серебра, драгоценных вещей и, кроме того, вблизи дворца в погребе - 10.000 пудов пороха. Ввиду возникшей опасности взрыва пороховых погребов, части занялись энергичным тушением пожара. Когда пожар стал несколько затихать, организовали вывоз из Кремля захваченных ценностей" [9,463-464].

Так завершилась операция по штурму Старой Бухары. В тот же день, 2 сентября из Самарканда за подписью командующего войсками Туркфронта М.В. Фрунзе, члена Реввоенсовета фронта Ю. Ибрагимова и командующего бухарскими войсками Б.М. Баржанова была отправлена в Москву телеграмма следующего содержания: "Крепость Старая Бухара взята сегодня штурмом соединенными усилиями красных бухарских и наших частей. Пал последний оплот бухарского мракобесия и черносотенства. Над Регистаном победно развевается Красное знамя мировой революции. Эмир с остатком приверженцев бежал, меры к его задержанию приняты. Вся Центральная и Северная Бухара уже установили революционный режим. Сегодня войска российской и бухарской Красной Армии приветствуют с радостной вестью рабочих и крестьян Туркестана и всей России" [6,558].

Старая Бухара - один из древнейших городов и жемчужина Востока была охвачена пламенем пожаров, находилась в полуразрушенном состоянии. Это явилось результатом непрерывного четырехдневного обстрела и бомбардировок. Не могли потушить пожары и после 2 сентября. По данным автора «Таърихи нофеъи» Мухаммада Али ибн Мухаммадсаида Балджувани, очевидца этих событий, 20 дней в городе свирепствовал пожар. В результате 34 гузара (улицы), более тысячи дуканов, 20 мечетей, три тысячи домов сгорели и разрушились. В самом Арке сгорело примерно 300 домов [3,68,69]. В частности, в Арке, наиболее красивое здание – мехмонхонаи Рахимхони, где обычно последние бухарские эмиры проводили различные приемы, встречи и собрания, сгорело и было разрушено до основания.

По утверждению Ф. Ходжаева, в результате пожара в Бухаре погибло громаднейшее количество сахара, чая, красок, ковров, шелка и т.д. Общие убытки только в одной Бухаре составляли десятки миллионов рублей [11,214-215]. Но очень трудно подсчитать людские потери. Если части, штурмовавшие город, понесли довольно незначительные потери, то этого нельзя сказать о защитниках города и его потери мирных жителях. Улицы города и его окрестности буквально были покрыты горами трупов. Люди погибали под артиллерийскими снарядами красноармейцев, под бомбами, под развалинами зданий. Люди гибли в сражениях. Эмирские палачи так же, внутри города Старой Бухары, до последних минут бегства эмира, беспощадно расправлялись с противниками режима,

Однако главный виновник страданий бухарского народа эмир Алимхан сумел бежать из Старой Бухары в ночь с 31 августа на 1 сентября через Самаркандские ворота крепости, наиболее строго охраняемые красноармейцами, буквально почти под носом 4-го кавалерийского полка он выбрался из города и в сопровождении многочисленной свиты направился в Ситораи Мохи Хоса, а потом оттуда в сторону Вабкента и Гиждувана, далее в Восточную Бухару.

Таким образом, город Старая Бухара, столица эмирской Бухары, была захвачено красноармейцами Туркестанского фронта. Против этого древнего города, красноармейцами была использована новейшая военная техника того времени, т.е. аэропланы, дальнобойные орудия и т.д. Бои происходили только между красноармейцами и эмирскими сарбазами, последние были плохо вооружены, т.е. старыми винтовками, которые не достигали красноармейцев. Поэтому потери среди бухарцев, которые находились в городе, были тысячи. После всего этого власть в городе, как и по всей Западной (Центральной) Бухаре перешла к революционному комитету. На этой территории была образована Бухарская Народная Советская Республика, со столицей в Старой Бухаре.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Айни С. Таърихи амирони мангитияи Бухоро // Куллиёт. Чилди 10. -Душанбе, 1966.
- 2) Айни С. Таърихи инкилоби Бухоро. -Душанбе, 1987.
- 3) Балчувонӣ М. М. Таърихи нафсӣ -Душанбе, 1994.112 с.
- 4) Бобунов А. Над Бухарой (По воспоминаниям тов. Фаусека). // «Война в песках. Гражданская война в Средней Азии». -М., 1935.
- 5) Государственный архив новейшей истории Республики Таджикистан. Ф. 31. Оп. 1. Д. 147.
- 6) Директивы командования фронтов Красной Армии. Сб. док. Т. 3. -М.,1976.
- 7) История таджикского народа. Т. V. Новейшая история (1917-1941гг.) Под ред. академика Р. М. Масова. -Душанбе, 2004.
- 8) Ишанов А. Бухарская Народная Советская республика. -Ташкент, 1969. -391 с.

- 9) Клементьев В. Г. Крушение эмирата // «За Советский Туркестан (Сб. воспоминаний)». -Ташкент, 1963.
- 10) М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сб. документов. -М., 1941.
- 11) Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии // Избранные труды. Т. 1. -Ташкент, 1970. -С. 69-317.
- 12) Хотамов Н. Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. -Душанбе, 2018.
- 13) Шарапов Ю. П. Бухарская операция (из истории ликвидации Бухарского эмирата) // Уч. Запис.кафед. ист. СССР МГУ им. Ломоносова. -М. 1954. -№167.

ЗАБТИ БУХОРОИ КУХНА АЗ ТАРАФИ АСКАРОНИ СУРХ

Тобистони соли 1920 сарнагун намудани низоми амирии Бухоро вазифаи навбатии Ҳокимияти Шӯравӣ ба ҳисоб мерафт. Бо ҳамин сабаб, аз ҳамон вақт дар нуктаҳои муҳими қисми Марказии (Ғарбии) аморат қисмҳои аскарони сурхи fronti Туркистон ҷойгир карда шуданд. Аз саҳари 29 августи соли 1920 он қисмҳо амалиёти худро, аз ҷумла барои забти пойтахти аморат – Бухорои Кухна сар карданд. Барои забти ин шаҳри қадим, дар байни қисмҳои аскарони сурх ва сарбозони амир аз 29 август то 2 сентябри он сол ҷангҳои шадид ба амал омаданд. Ниҳоят, шаҳри Бухорои Кухна аз тарафи қисмҳои аскарони сурх забт гардид.

Калидвожаҳо: *Аморати Бухоро, Ҳокимияти Шӯравӣ, амир Олимхон, М.В. Фрунзе, аэропланҳо, тўпҳои дурзан, амалиёти Бухоро, Н.Д. Ратников, аскарони сурх, сарбозони амир, Арки Бухоро, хазинаи амир, мардум, Бухорои Нав (Когон), Қарши, Гузор, Китоб.*

ЗАХВАТ СТАРОЙ БУХАРЫ КРАСНОАРМЕЙЦАМИ

Летом 1920 года свержение эмирского режима в Бухаре стала очередной задачей Советского правительства. Поэтому, с того момента в стратегических пунктах Центральной (Западной) части эмирата начали размещаться красноармейские части Туркестанского фронта. Ранним утром 29-го августа 1920 года, эти части начали операции, в том числе для захвата Старой-Бухары - столицы эмирата. Для захвата этого древнего города, между красноармейцами и эмирскими сарбазами, шли упорные бои с 29-го августа по 2-го сентября того года. В итоге, красноармейцы захватили город Старая Бухара.

Ключевые слова: *Бухарский эмират, Советское правительство, эмир Алимхан, М.В. Фрунзе, аэропланы, дальнобойные орудия, бухарская операция, Н.Д. Ратников, Красная Армия, эмирские сарбазы, Арк Бухары, эмирская казна, народ, Новая Бухара (Каган), Қарши, Гузар, Китоб.*

CAPTURE OF OLD BUKHARA KRASNOARMEYTSY

In the summer of 1920 Overthrowing of the Emiri regime in Bukhara became the next task of the Soviet government. Therefore, since the moment in the strategic points, the Central (West) Part of the Emirate began to place the Red Army squares of the Turkestan Front. With the wounded morning on August 29, 1920, these parts began their operations, including to capture the old-Bukhara the capital of the Emirate. To capture this ancient city between the Red Armames and EmirySarbaz, the resistant

fighters were from August 29 to the seconds of the year. As a result, the Red Army seized the city of Old Bukhara.

Key words: *Bukhara Emirate, Soviet government, Emir Alimhan, M.V. Frunze, airplanes, long-range guns, Bukhara operation, D.N Ratnikov, Red Army, Emir Sarbaza, Ark. Bukhara, Emir's Treasury, People, New Bukhara (Kagan), Karshi, Guzar, Kitab.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳотамов Намоз Басарович – доктори илмҳои таърих, профессор, сарҳодими илмии шуъбаи таърихи навтарини Институтҳои таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: (+992) 918215536. E.mail: namoz.hotamov@mail.ru

Information about the author: Hotamov Namoz Basarovich - Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Division of the newest history of the Institute of History, Archeology and Ethnography. A. Donish Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 918215536. E.mail: Namoz.hotamov@mail.ru

УДК: 614.2 (575.34) (09)

РУШДИ СОҶАИ ТАНДУРУСТИИ МИНТАҚАИ КҶҮЛОБ ДАР СОЛҶОИ 50-60-УМИ АСРИ XX

АБДУРАҶМОҶОВ З. В.,

**Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино
МАҶМАДОВ И. М.,**

**Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон**

Таърихи тиб дар солҷои аввали баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар шакли таҳқиқоти алоҳида нисбатан кам омӯхта шудааст ва аз ҳамин лиҳоз мо тасмим гирифтём ин мавзӯро дар мақолаи мазкур мавриди омӯзиш қарор диҳём. Дар рафти навиштани мақола маълумоти зиёд аз бойгонии давлатии минтақаи Кӯлоб истифода гардиданд, ки онҳо аз рӯи дараҷаи истифодаи худ аслан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

-ба гурӯҳи аввал маводи бойгонии собиқ вилояти Кӯлоб дохил мешаванд. Аз ин бойгонӣ захираҳои шуъбаи тандурустии вилояти Кӯлоб ҷои асосиро ишғол мекунад:

-ба гурӯҳи дувум маводи бойгонии ҷумҳуриявӣ дохил мешаванд ва аз ин захираҳо ҳуҷҷатҳои Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар мавриди истифода қарор гирифтанд.

-гурӯҳи савуми маводро ҳуҷҷатҳои шахсии шахрвандони алоҳида ва собиқадорони меҳнат ташкил медиҳанд, ки онҳо дар соҷаи тиббии вилояти Кӯлоб бо меҳнати худ дар пешрафти соҷаи мазкур саҳми босазо гузоштаанд.

Дар он солҳо бо сабаби норасогии мутахассисон кори соҳаи тиб суғгардида, дар қаламрави шаҳр ва ноҳияи Кӯлоб бемориҳои кӯдакона, бахусус бемориҳои сироятӣ бениҳоят афзуда буданд. Сохтани бинои нави беморхона барои кӯдакон яке аз масъалаҳои муҳимму рӯзмарраи замон буд. Зеро фавтидани кӯдакони навзод хеле зиёд гардид. Бояд гуфт, ки хуруҷи бемориҳои сироятӣ танҳо хоси Тоҷикистон набуд. Дар ин давра дар вилоятҳои ҷанубии Ўзбекистон низ вазъияти аҳолии маҳаллӣ хеле вазнин буд. Мувофиқи таҳқиқоти олимони ӯзбек солҳои 1946-48 бемории сил 20% аҳолии вилояти Қашқадарёро фаро гирифта буд. Дар давоми 10 моҳ фақат дар як деҳаи Палангдара аз бемории сил 208 нафар беморон вафот карданд.

Эмкунии зидди сил махсусан авҷи баланд соли 1948 гирифт, зеро дар ин давра аз тарафи олимони Шӯравӣ Лешинская Е., Вакенгут А.М. вакцинаи БСЖ шакли нави вакцинаи хушк ихтироъ гардида буд. Ин вакцина бо номи БСЖ маълум буда, он барои кӯдакони навзод ҳатмӣ гардид ва таъсири он муҳлати зиёд дошт [8].

Ибтидои соли 1950 бо дастгирии Вазорати нигоҳдории тандурустии Тоҷикистон ва ташаббуси шӯъбаҳои тандурустии вилоятию шаҳрӣ, ки роҳбараш Ю.Ф. Лисак буд, сохтмони беморхонаи кӯдакона оғоз ёфт [2]. Дар охири сол мудирӣ шӯъбаи тандурустии шаҳр В.П. Матвиетс таъин карда шуд, ки маълумоти миёнаи тиббӣ дошт.

Вазъияти ноҳияҳо низ рӯ ба беҳбудӣ овард. Чунончи солҳои 50-ум дар ҳудуди ноҳияи Муъминобод як беморхонаи дорои 15 кат, нуқтаи бемориҳои тропикӣ ва 4 бунгоҳи тиббӣ амал мекард, ки дар онҳо табибони аз Русия ва дигар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ омада, дар ин ҷо пурсамар қору фаъолият доштанд. Табибони дорои ихтисосҳои зарурӣ аз кишвари дӯсту бародари Русия ва дигар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба ин минтақа фиристода шуданд. Ҳамаи муассисаҳои аз фаъолият бозмонда аз сари нав ба қор шуруъ карданд. Беморхонаи марказии ноҳия таъмир, васеъ ва ба шӯъбаҳо тақсим карда шуд. Дар қаламрави ноҳияи Данғара як амбулатория ва 4 бунгоҳи тиббӣ ба фаъолият шуруъ намуданд. Аз ҳисоби мардуми бумӣ шумораи духтурон ва кормандони миёнаи тиб афзудан гирифт. Ба муассисаҳои профилактику муолиҷавии ноҳия хатмқунандагони Омӯзишгоҳи тиббии шаҳри Душанбе ва Донишкадаи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино ба қор фиристода шуданд. Миқдори табибони маълумоти олӣ дошта ба 12 нафар ва кормандони миёнаи тиб ба 70 нафар расид. Дар ин давра вазифаи сардухтури Беморхонаи марказии ноҳияро духтурон Мачеранов ва Мнушкин (ному насабашон номаълум) ба зимма доштанд [7].

Соли 1951 Беморхонаи марказии ноҳияи Ҳамадонӣ таъсис ёфт. Он вақт шӯъбаҳо вучуд надоштанд ва хизматрасонӣ ба таври умумӣ ба беморон расонида мешуд. Ёри таъҷилӣ ва даъватҳо барои расонидани ёри

тиббӣ ба воситаи аспҳо ва ё пиёда иҷро мешуданд. Ба ҳамаи ин душворихо нигоҳ накарда, бо кӯмаки табибони он давра бисёр касалиҳои сирояткунанда ба монанди оспа (гул), малярия (табларза), холера (обпартояк) аз байн бурда шуданд.

Дар ҳуди ҳамин давра дар ноҳияи Ҳамадонӣ аввалин сардухтури беморхона аз ҳисоби мутахассисони тоҷик Қосимов Максуд Сафарович таъин шуд ва то соли 1965 адои вазифа кард. Аз соли 1965 то моҳи декабри соли 1973 Ҳақназаров Абдулмаҷид Ҳақназарович ҳамчун сардухтури беморхона қору фаъолият кардааст [8].

Дар ин давра вазъияти соҳаи тиб нисбатан беҳтар гардида бошад ҳам, аммо норасоии мутахассисон эҳсос мегардид. Аз сабаби нарасидани мутахассисони ботаҷриба дар деҳотҷойҳо табибон берун аз ваколат ва ихтисоси худ кор мекарданд. Дар чунин маврид онҳо чи дар гузоштани ташхис ва чи дар муайян кардани намуди беморӣ ба хатогиҳо роҳ медоданд. Чунончи аз 18 намуди бемории сил ва 10 намуди бемории дарунравӣ ва шикам, табибон танҳо як намуди ин дардро медонистанд ва яқсон аз рӯи ҳамин намуд табобатро пеш мебуданд. Чунин муносибат на ҳама вақт ба шифо ёфтани беморон анҷом меёфт [10].

Аммо табибон кӯшиш ба харҷ медоданд, то ки донишҳои худро зиёд намоянд. Чунончи дар ноҳияи Фарҳор дар беморхонаи ягонаи ноҳиявӣ, ки дорои 17 кат буд, тамоми табибон соҳиби маълумоти миёна буданд. Яке аз чунин табибон Ямонт Флиста Алоизовна буд. Вай соли 1945 бо як гурӯҳ маҷрӯҳони ҷанг ба госпитали шаҳри Душанбе омад. Баъди шифоёбии онҳо бо хоҳиши ӯ ва бо роҳхати Вазорати тандурустӣ ба ноҳияи Фарҳор ба қолхози «Тоҷикистон» фиристода шуд. Флиста Алоизовна бо мардуми деҳаҳои гирду атроф меҳр пайдо кард. Мардум ба ӯ таваҷҷуҳи зиёде доштанд. Бо эҳтироми хоса ӯро «духтур Ямин» мегуфтанд. Ямонт Ф.А. маҳсусан дӯсти кӯдакон буд. Солҳои аввал азбаски ҳучраи қорӣ надошт, беморонро дар хонаи шахсии бобои Эмомалӣ қабул мекард. Бо иқдоми неки ӯ дар қолхоз бунгоҳи тиббӣ, баъдтар беморхона бунёд карда шуд. Яқчанд нафар табибонро ба қор ҷалб кард. Беморхона соҳиби автомобил шуд.

Духтур Орлова Александра Николаевна дар ҷанг аз пояш маҷрӯҳ гашта буд. Вай баъди ҷанг ба диёри мо омада, ба табобати беморон оғоз кард. То охири солҳои 60-ум дар беморхонаи марказӣ мудири шуъбаи касалиҳои сироятӣ шуда қор кард. Ҳамин тавр, духтурон Захаров Станислав Петрович-ҷарроҳ-сардухтури ноҳия, Заходякин Александр Филипович-ҷарроҳ, Талаков Виктор Кузмич-духтур, ҳамшираҳои тиббӣ- Просковья Петровна Фёдорова, Екатерина Дмитриевна Мироненко, Сплюхина Тамара, Нина Зубова, Нина Зоркова, Наталя Викторова ва дигарон дар қори рушди соҳаи тандурустӣ, табобати беморон ва пешгирӣ кардани ҳар гуна бемориҳои сироятӣ дар солҳои 60-ум саҳмгузор буданд. Бо дастгирии ин мутахассисон дар назди беморхона ҳучраҳои нав сохта ба истифода дода

шуданд. Аз он ҷумла: шуъбаҳои касалиҳои сироятӣ, дарунӣ, таваллудхона, касалиҳои сил, пизишкдандон ба биноҳои нав кӯчонида шуданд. Шабакҳои санитарӣ-эпидемиологӣ низ ба биноҳои нав гузашт, ки то ҳанӯз ходимони он фаъолият доранд. Шуъбаҳои ёрии таъҷилии самаранок кор мекард.

Соли 1963 аввалин мутахассиси таҳҷой Гаюров Хайридин ба ноҳияи Фархор омада кор мекунад. Солҳои 1964 бо иқдоми вай курси кӯтоҳмуддати ҳамшираҳои тиббӣ ташкил карда шуда буд, ки хатмкунандагони он дар шуъбаҳои алоҳида ва пунктҳои фелдшерия акушерӣ бомуваффақият кор мекарданд. Худи ҳамон сол Шамсиддин Сайфуддинов бо ҳамроҳии ҳамсараш Вавилова Тамара Андреевна низ ба кор омаданд. Шамсиддин Сайфиддинов то аввали солҳои 70-ум сардухтури ноҳия ва Тамара Вавилова бошад, то соли 2004 дар диспансери касалиҳои сил ҳамчун духтур фаъолият намуданд. Соли 1965 бошад аввалин хатмкунандаи Донишкадаи давлатии тиббии Тоҷикистон аз ҳисоби ҷавонони маҳаллӣ Юсуф Ватанов бо дипломи духтурӣ ба ноҳияи хеш баргашт. Вай бо масъулияти калон ва дили гарм ба кор оғоз намуд. Ватанов духтури ташхисгоҳ, баъдтар ҷонишини сардухтур, то соли 2004 мудири шуъбаи касалиҳои сироятӣ шуда кор кард. Инчунин соли 1965 Назрӣ Асоев ҳамчун духтури касалиҳои дарунӣ дар беморхона ба кор шуруъ намуд.

То охири солҳои 60-ум беморхонаи ноҳиявӣ аз ҳисоби духтурони миллатҳои таҳҷой мукамал шудан гирифт. Як қатор ҳамшираҳои тиббӣ, ки омӯзишгоҳҳои тиббии шаҳри Душанбе ва Кӯлобро хатм намуда буданд, дар шуъбаҳои гуногуни беморхонаи марказӣ, беморхонаи «Дехқон-Ариқ» ва дигар бунгоҳҳои фелдшерия акушерӣ ба кор даромаданд. Ҳамаи ин тадбирҳо самараро хеле хуб дод. Дар байни онҳо Қурбон Раҳимов, Ҳафиз Рашидов, Раҳмон Казаков, Коғазмоҳ Мӯминова, Файзулло Азизов, Сафар Давлатов, Мӯмин Идрисов, Шомурод Мухшулов, Зариф Шарифов, Раҳим Идиев, Занҷир Эгамов, Раҳмон Зарифов, Амирхон Олимов, Солеҳ Рауфов, Наташа Манишева ва дигарон барои саломатии мардум фидокорона заҳмат мекашиданд. Дар натиҷа бисёр бемориҳои, ки паҳншуда ҳисоб мерафтанд ба монанди касалиҳои нағзак, қизилча, вабо, хурӯсақ, кабутсулфа, фалаҷ ва вараҷа ба воситаи гузаронидани эм пурра аз байн рафтанд [3].

Солҳои 50-уми асри гузашта бо сабаби дар қаламрави вилояти Кӯлоб зиёд будани бемориҳои сил, биноҳои кӯҳнаи беморхонаи марказии ноҳия ба санаторияи вилоятӣ бемориҳои сил табдил дода шуд. То ин замон биноҳои нави беморхонаи мазкур аз ҳисоби маблағҳои маҳаллӣ ва бо таври ҳашар ба истифода дода шуд. Дар ин давра дар ҳамаи ҷамоатҳои деҳот бунгоҳҳои тиббӣ сохта ва ба истифода дода шуданд ва табибони зодаи ин диёр, пас аз хатми омӯзишгоҳҳои тиббӣ ва Донишкадаи тиббӣ ба кор пардохтанд.

Соли 1952 табиби зодаи ин диёр Ҷумъа Ҳасанов баъди хатми

Омӯзишгоҳи тиббии шаҳри Душанбе ба зодгоҳаш ба кор омад, ки яке аз аввалин мутахассисони соҳаи тандурустии маҳаллӣ ба шумор мерафт. Вай фаъолияти кориашро аз фелдшери қабулгоҳи бемориҳои пӯст ва котиби шуъбаи нигоҳдории тандурустии ноҳия оғоз намуд. Вай боз азми донишомӯзӣ намуда, соли 1953 ба ДДТТ ба номи Абӯалӣ ибни Сино дохил шуд. Соли 1959 факултаи муолиҷавии ин даргоҳи илмро бо тахассуси духтури амрози дохила хатм кард. Бо роҳхати Вазорати нигоҳдории тандурустӣ боз ба ноҳияи Муъминобод фиристода шуд. Вай яке аз аввалин табиби маълумоти олидор аз байни мардуми маҳаллӣ ба ҳисоб мерафт.

Яке аз хусусиятҳои хоси минтақаи Кӯлоб дар он буд, ки дар ин минтақа бо таъсири иқлими минтақа ва обҳои он бемориҳои мавсимӣ сар мезаданд. Чунончӣ дар фасли баҳори солҳои 50-ум аҳоли гирифтори бемории занбӯруғ гардид. Диспансеризатсия ҳамчун тарзи таъбибат махсусан барои бемориҳои иҷтимоӣ зарурат дошт, ки ба онҳо гурӯҳи бемориҳои сирояткунанда, сил, варача ва дигар бемориҳо дохил мешуданд [11].

Аз ин рӯ зарур шуморида шуд, ки аҳоли сари вақт аз диспансеризатсия гузаронида, пеши роҳи пахншавии ин бемориҳо гирифта шавад.

Моҳи январӣ соли 1952 бо фармони Раёсати тиббии вилояти сардухтури диспансери бемориҳои пӯст Шегас Ханон Моисеевич таъин гардид. Аз соли 1953 Диспансери вилояти бемориҳои пӯст ва чинсӣ дар кӯчаи Томин (ҳозира Х. Назаров) бо масоҳати 58,9 метри мураббаъ ҷойгир шуда буд. Дар бино ҳамагӣ 1 палата ва 5 кат барои беморон ҷой карда шуда буд. Ба ин шароити вазнин нигоҳ накарда, мунтазам ташхисҳои микроскопӣ ва серологӣ гузаронида мешуданд [2].

Соли 1955 сохтмони бинои Омӯзишгоҳи тиббӣ дар шаҳри Кӯлоб оғоз ёфт. Пас аз чанд моҳ дар ҳудуди сохтмони Омӯзишгоҳи тиббӣ, сохтмони иншооти беморхонаи вилоятиву шаҳрӣ сар шуд. Шуъбаҳои тандурустии ноҳияҳо тобеи Вазорати тандурустии РСС Тоҷикистон шуданд. Чунки дар ҳамаи сол мақомоти вилояти Кӯлоб барҳам дода шуд. Мувофиқи маълумоти баъзе ҳуҷжатҳо то соли 1956 И. К. Ступак бо таҳсилоти миёнаи тиббӣ мудирӣ шуъбаи тандурустии шаҳри Кӯлоб таъин карда шуд [9].

Ба муассисаҳои тандурустии шаҳри Кӯлоб духтурон бо таҳсилоти олии, аз ҳисоби одамони таҳҷой солҳои панҷоҳум ба кор омаданд. Онҳо асосан дастпарварони Донишкадаи давлатии тиббии Тоҷикистон буданд. Яке аз табибони аввалин аз мардуми таҳҷоии минтақаи Кӯлоб, ки соли 1957 донишкадаи мазкурро тамом карда ба шаҳри Кӯлоб омад Менгиёр Боймуродов буд. Худи ҳамаи сол духтур Бегмурод Олимов бо таҳсилоти олии, бо тахассуси ҷарроҳ бо роҳхат ба беморхонаи марказии шаҳри Кӯлоб ба кор фиристода шуд [2].

Солҳои 1955-1960 дар минтақаи Кӯлоб миқдори зиёди беморони занбӯруғӣ ба қайд гирифта шуда буданд. Бо дарназардошти ин ҳамасола катҳо барои чунин беморон гузошта мешуданд.

Соли 1955 дар ноҳияи Восеъ шуъбаи беморони занбӯруғӣ (микроспория) (беморие, ки мавсимиву сироятӣ буда, ҳангоми фарорасии фасли баҳор дар бадан ва ё сари инсон бештар дар кӯдакон ба шакли хонаи занбӯр дар таги пӯст ва рӯи пӯст пайдо мешавад) кушода шуд, ки дар он духтур Шаталина Т. С. ба беморон хизмат мекард [2].

Соли 1956 дар ноҳияи Фархор дар назди беморхонаи марказӣ шуъбаи беморони занбӯруғӣ дорои 25 кат ба истифода дода шуд [3]. 23 апрели соли 1959 миқдори катҳо дар диспансери бемориҳои пӯсту чинсии шаҳри Кӯлоб 25 кат илова карда шуд [2].

Хизматҳои шоистаи духтури ҳозик ва ташкилотчии моҳир Нина Николаевна Сидорова боиси таҳсин буда, дар табобат ва бақайдгирии беморони пӯст ва зуҳравӣ ҷаҳду талошҳои ӯ хеле зиёд аст. Маҳз кордонӣ ва қобилияти ташкилотчигии ӯро ба инобат гирифта, шуъбаи тандурустии вилоят соли 1955 мавсуфро ба вазифаи сардухтури диспансери бемориҳои пӯсту зуҳравии шаҳри Кӯлоб таъин намуданд [1].

Соли 1960 Қарори Ҳукумати Шӯравӣ «Дар бораи бехтар кардани хизматрасонии тиббӣ ба аҳоли» қабул гардид, ки он дар назди шуъбаҳои тандурустӣ масъалаи бунёд намудани дармонгоҳҳо ва беморхонаҳои типӣ навро гузошт. Инчунин ба ҳукуматҳои маҳаллӣ супориш дода шуд, ки тартиби нави сохтмони хонаҳоро дар деҳотҷойҳо ба роҳ монанд. Сабаби қабули чунин қарор дар он буд, ки набудани лоиҳаи муайяни хонасозӣ дар деҳот боиси сар задани бемориҳо мегардид. Зеро хуручи бемориҳои сирояткунанда, инчунин ба тарзи сохтмони деҳа ва сохти ҳуди хонаи истиқоматӣ вобастагӣ дорад, ки он аз қисмҳои зерин иборат аст:

Дар баъзе деҳаҳо хонаҳо ба ҳам наздик сохта шудаанд ва дар сурати гирифтोर шудани як шахс ба бемории сироятӣ, ин беморӣ зуд паҳн мегардад;

1. Торик будани даруни хонаҳо;
2. Кам будани дарахтон дар деҳаҳо ва гулзорҳо;
3. Набудани системаи ҳавотозакунии хонаҳо [1].

Яке аз сарчашмаи паҳншавии бемориҳои сирояткунанда, наздик будани оғилхонаҳо, фермаҳои чорвопарварӣ ва парандапарварӣ боис мегардид. Дар чунин мавридҳо обҳои зеризаминӣ бо партовҳои органикӣ якҷоя шуда, шароити мусоидро барои афзоиши бактерияҳо ташкил медоданд. Ба ҳисоби олимон дар 1 мл чунин об микроби рӯда (кишечная палочка аз 0.004 то 0.0004), микроби сил Гейделберг ва салмонеллаи Бреслау хеле зуд пайдо мешаванд [1].

Солҳои 60-уми асри гузашта хизматрасонии тиббӣ ба мардуми шаҳру навоҳии он хело ҳам ривоч ёфта, табибони зиёде баъд аз хатми Донишқадаи тиббӣ ба шаҳри Кӯлоб фиристода шуданд, ки дар ин муддат бинои нави беморхонаи шаҳрӣ дорои 150 кат ба истифода дода шуд. Дар натиҷаи зиёд шудани табибон аз ҳисоби ҷавонони маҳаллӣ сифати

муолича ва расонидани ёри тиббӣ ба беморон хеле беҳтар шуд. Дар мукоиса бо ноҳияҳои ҷанубии Ўзбекистон вазъияти ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон каме беҳтар гардид. Чунончи соли 1960 дар Ҷумҳурии Ўзбекистон бемории сил ба ҳар як 10000 нафар 71.5 нафарро ташкил дод ва ин нишондод дар ноҳияи Китоб 349.3 нафар беморро ташкил дод. Соли 1960 дар вилоятҳои ҷанубии Ўзбекистон фавти кӯдакон бештар афзоиш ёфта, он ба ҳар як ҳазор нафар аҳолии 24.6 ҳодисаи фавти кӯдакон рост меомад. Соли 1961 дар минтақаҳои ҷанубии Ўзбекистон ин рақам ба 26.3 расид [2].

Солҳои 1965-67 сарвари шӯбаи тандурустии шаҳри Кӯлобро Расулов Нурулло Расулович ба зимма дошт. Вай дар тӯли фаъолият ба нарасидани мутахассисон ва асбобу лавозимоти тиббӣ дар муассисаҳои шаҳрӣ диққати ҷиддӣ меод. Дар ин муддат якчанд нафар анестезиологҳо барои шӯбаи эҳғарӣ (реаниматсия) ва муоинагарҳо барои шӯбаи ташхисӣ тайёр карда шуданд [9].

Аз соли 1967 сарвари шӯбаи тандурустии шаҳрро духтур Ш.Қ.Қурбонов ба уҳда гирифт. Ин табиби ҳозиқ дар рушду нумӯи соҳаи тандурустии шаҳри Кӯлоб саҳми босазо гузошт. Дар замони роҳбарии вай Кӯлоб ҳамчун вилоят ҳисоб намешуд. Муассисаҳои тандурустие, ки пеш ба шӯбаи тандурустии вилоят тааллуқ доштанд таҳти назорати шӯбаи тандурустии шаҳрӣ буданд ва масъулияти кории шӯбаи тандурустии шаҳрро дучанд мекарданд. Бо вучуди он ин сарвари фаёлу хирадманд дар тараққиёти соҳаи тандурустии шаҳр ҷаҳду талошҳои зиёд ба ҷо оварда, бо ташаббусу дастгирии вай соҳтмони беморхонаи бемориҳои ҷашм соли 1967 ба охир расида диспансери бемориҳои ҷашм ба он ҷо кӯчонда шуд. Шӯбаи бемориҳои гушӯ гӯлюю бинӣ васеъ карда, теъдоди катҳояш ба 20 адад расонда шуд. Дар поликлиникаи марказӣ ҳуҷраи бемориҳои ҷоғар ба кор шурӯъ кард [2].

Дар ҳулосаи мақола бояд қайд намоем, ки дар солҳои 50-60-уми асри ХХ дар мукоиса бо давраи солҳои 30-40-ум сатҳи некӯаҳволии мардум афзуда, хизматрасонии тиббӣ боз ҳам беҳтар гардид. Аввалин мутахассисони дорои маълумоти олии тиббӣ, ки дар ин давра ба соҳаи тандурустӣ ба кор омаданд, ба омӯзиши бемориҳои маҳаллӣ диққати бештар доданд ва роҳҳои нави табобати ин гуна бемориҳоро пайдо мекарданд. Аҳолии минтақаи Кӯлоб қариб ду баробар афзуд. Аз ҷумла, дар ноҳияи Восеъ шумораи аҳолии аз аз 34.1 ҳазор нафар дар соли 1960 ба 61.5 ҳазор нафар дар соли 1970 расид. Дар ноҳияи Фархор шумораи аҳолии ба 30.1 ҳазор нафар ва аҳолии ноҳияи Совет (ҳоло Темурмалик) аз 14.7 ҳазор нафар ба 20.2 ҳазор нафар расид.

Дар давоми солҳои 60-уми асри ХХ дар натиҷаи ҷаҳду талошҳо ва меҳнати пурзаҳмати кормандони тиб хуруҷи касалиҳои сироятӣ дар минтақа нисбатан кам гардид. Бемории вараҷа бошад, тамоман ба қайд

гирифта намешуд. Стансияҳои тропикӣ кори худро анҷом доданд ва бо қарори ҳукумат ваколатҳои онҳо ба Стансияи эпидемиологӣ-санитарӣ дода шуд. Стансияи тропикиро дар ибтидои солҳои 60-ум барҳам доданд. Дар минтақаи Кӯлоб дар ин солҳо аввалин беморхонаҳои кӯдакона сохта ба истифода дода шуданд. Бо ёрии амалии табибони рус мардуми минтақаи Кӯлоб аз бемориҳои карантинӣ халосӣ пайдо кард. Бо дастгирии Вазорати тандурустии Тоҷикистон соҳаи кардиология соли 1960 ба қор оғоз кард. Дар ин давра аз тарафи олимони Шӯравӣ Бабский Е.Б. ва Карилян В.А. асбоби ченкунии тапиши дил “Механокардиография” ихтироъ карда шуд [4]. Инчунин, олими маъруфи Шӯравӣ Парин А. В. асбоби нави ченкунии тапиши дилро ихтироъ намуд, ки он бо номи “Реокардиография” дар беморхонаҳои мамлакат мавриди истифода қарор гирифт. Дар он солҳо аввалин донишҷӯён аз ҳисоби ҷавонони маҳаллӣ ба Донишкадаи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино дохил гардиданд ва барои таъмини соҳаи тандурустии вилоят бо мутахассисон асос гузоштанд.

АДАБИЁТ

1. Берюшев К. Г. Предупреждающий санитарный надзор. /К. Г. Берюшев.-М., 1962.- 166 с.
2. Бойгонии давлатии шаҳри Кӯлоб., ф.3., оп.7., д.т.12., л.19.
3. Бурҳониддин Усмон «Фарҳориён»./Усмон Бурҳониддин.- Душанбе, соли 2010.- С.90.
4. Барт Б. Я. -Достижения современная кардиология.//Б. Я. Барт, Б. А. Сидоренко-М.,1970.- 303 с.
5. Калюжный Д. Н. Гигиена сельского населения./Д. Н. Калюжный.-М., 1967.- 295 с.
6. Муминова Г. Э. Медицина и здравоохранение Узбекистана: проблемы и последствия 1946-1990 (На примере южных областей Узбекистана). /Г. Э.Муминова-2000 год.-Ташкент, диссер. 07.00.02.
7. Ноҳияи Москва: 50 сол Душанбе «Афсона» 1999.-240с.
8. Носов Д. С. Влияние прививок на организм ребенка./ Д. С.Носов-М.,1968.-213с.
9. Раҳматзода И. Таърихи тиб ва табибони маъруфи минтақаи Кӯлоб.//И. Раҳматзода, А. Раҳматов.-Душанбе, соли 2010.
10. Статистическая классификация болезней, травм и причин смерти.Под ред. Овчарова В. Н. М.,1964.-234 с.
11. Фрейдлин С. Я. Диспансеризация городского населения. /С. Я.Фрейдлин.-Л., 1964.-350 с.

РУШДИ СОҲАИ ТАНДУРУСТИИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ ДАР СОЛҲОИ 50-60-УМИ АСРИ ХХ

Дар ин мақола муаллифон таърихи рушди муассисаҳои тиббии минтақаи Кӯлобро дар солҳои 50-60-уми асри ХХ таҳқиқ намудаанд. Муаллифон қайд мекунанд, ки дар давоми ин солҳо шаклҳои нави соҳаи тандурустӣ рушд

карданд. Ҳамзамон, корҳо оид ба бартараф кардани бемориҳои эпидемиявӣ, ки ба усулҳои анъанавии табобат ҷавобгӯ набуданд, идома дода шуд. Дар муддати хеле кӯтоҳ бо кӯмаки табибони мушфиқ алайҳи аксар номгӯи бемориҳои гузаранда мубориза оғоз гардида, доруҳои муосир истифода бурда шуданд.

Калидвожаҳо: *дору, беморӣ, табобат, ҳудрат, Шӯравӣ, муассисаҳо, духтур.*

РАЗВИТИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА В 50-60 ГОДЫ XX ВЕКА

В данной статье авторы рассматривают историю развития медицинских учреждений на территории Кулябского региона в 50-60 годы XX века. Авторы отмечают, что в эти годы получили развитие новые формы современного здравоохранения. При этом продолжалась работа по ликвидации очагов эпидемических заболеваний, которые не поддавались традиционным методам лечения. За очень короткий срок силами приезжих врачей удалось победить многие эпидемические заболевания и создать современную медицину.

Ключевые слова: *медицина, болезнь, лечение, власть, Советская, учреждения, врач.*

DEVELOPMENT OF MEDICINE SYSTEM IN KULIYAB REGION IN 50-60 YEARS OF XX CENTURY

In this article authors give attention to the history of development medicine system in Kuliyaab region during 50-60 years of XX century. The Authors note that in this period there was develop of contemporary medicine in Kuliyaab region. Also in this period in region was succeed the widespread many epidemical diseases that could not cured by traditional form of treatment. During the short terms by the affort of outcoming doctors they saccessed epidemical disises.

Kew words: *medicine, disease, treatment, power, Soviet, organisation, doctor.*

Сведения об авторах: Абдурахмонов Зевар Вафоназарович-кандидат исторических наук, доцент кафедры общественных дисциплин Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибни Сино. Телефон: (+992) 935-98-44-97 E-mail: zavar-1986@mail.ru

Махмадов Ибрагим Мирзошарифович – преподаватель Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Телефон: (+992) 935-929878. E-mail: mim-1212@mail.ru

Information about authors: Abdurahmonov Zavar Vafonazarovich-candidate of Historical Sciences Assistant professor of department of social sciences Avicenna Tajik State Medical University. Telefon: (+992) 935-98-44-97 E-mail: zavar-1986@mail.ru

Mahmadov Ibragim Mirzosharifovich-teacher of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Telefon: (+992) 935-929878. E.mail:mim-1212@mail.ru

МУХАММАД САЙФИДДИНОВИЧ ОСИМИ ВО ГЛАВЕ ТАДЖИКСКОГО ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА (1956-1962гг.)

ПУЛАТОВА М. А.

Таджикской государственной университет права, бизнеса и политики

Во второй половине 50-х годов XX века для Правительства Таджикской ССР одной из важных задач в сфере образования была подготовка высококвалифицированных кадров для всех сфер народного хозяйства, этому вопросу было уделено первостепенное значение. В республике стали создавать новые высшие учебные заведения. Преобразования произошли в сфере народного образования. В 1946 году в республике вместо Народного комиссариата просвещения был создано Министерство просвещения [1,121]. Данная мера способствовала созданию новых сетей высших учебных заведений.

Создание Таджикского государственного университета явилось важным культурным событием тех лет. Университет стал функционировать на основе Постановления Совета Министров СССР от 21 марта 1947 года занятия начались 1 сентября 1948 года на трёх факультетах: геолого-почвенном, биологическом и историко-филологическом. В 1949 году были открыты еще два факультета: юридический и физико-математический [2,201].

Образование данного ВУЗа было обусловлено развитием промышленности и строительства в республике. Для этих отраслей экономики необходимо было подготовить инженерные кадры. До этого времени они готовились в центральных ВУЗах страны Советов или же в столицах союзных республик – в Ташкенте, Киеве, Минске и др.

Открытие в 1956 году первого технического ВУЗа-Таджикского политехнического института явилось большим событием в жизни Советского Таджикистана и было продиктовано самой жизнью. К этому периоду в Таджикистане были построены и строились десятки крупных промышленных предприятий тяжелой, легкой и пищевой промышленности, развивалось строительство крупных гидроэнергетических станций на реке Вахш, велось широкое культурно-бытовое строительство. Политехнический институт, который возглавлял М.С. Осими в городе Сталинабаде (ныне Душанбе) был открыт в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР №14 от 6 января 1956г. На основе Приказа Министра высшего образования СССР за № 101 от 25 января 1956 г.[1,3].

Директором первого технического ВУЗа республики был назначен 36-летний ученый М.С. Осими, за плечами которого была и ранняя трудовая деятельность и годы участия в Великой Отечественной войне, научно-

педагогическая деятельность в Ленинабадском педагогическом институте. О создании первого технического ВУЗа М.С. Осими вспоминает следующим образом: "...создание современного технического ВУЗа почти на пустом месте было нелегким делом. Тогда высшие учебные заведения и научные учреждения республики находились в процессе становления. Дипломированных ученых и преподавателей ВУЗов можно было сосчитать на пальцах. Во всей республике работало несколько кандидатов физико-математических и химических наук. А о технических науках и говорить не приходилось... отсутствовала материально-техническая база..." [4,369].

По ходатайству ректора института Мухаммада Осими в новообразованном институте обучение осуществлялось по следующим специальностям: 0303 -электрификация промышленных предприятий и установок, 0308-промышленная теплоэнергетика,1101-первичная обработка волокнистых материалов, 1102-механическая технология волокнистых материалов, 1202-гражданское и промышленное строительство, 1207 – строительство железобетонных конструкций, детали и изделий, 1209 - водоснабжение и канализация, 1609-эксплуатация автотранспорта. На каждую специальность было принято студентов по 25 человек, всего по институту 200 человек [5,42-43].

Политехнический институт стал готовить специалистов с высшим образованием-инженеров-энергетиков, строителей, сантехников, автомобилестроителей, архитекторов и экономистов, специалистов по машиностроению для хлопкоочистительной и лёгкой промышленности.

В этих трудных условиях к 1 сентября 1956 года необходимо было подготовиться для открытия ВУЗа. Некоторые члены коллегии МинВУЗа СССР считали, что создание технического ВУЗа в этих условиях-авантюра и полная утопия.

Однако Мухаммад Сайфиддинович так не думал. В этот тяжелый период проявились его воля, ответственность за порученное дело, энергия и организаторские способности.

Благодаря воле, энергии, мудрости в подборе научно-педагогических кадров М.С. Осими организованно был проведен первый прием в институт. К занятиям на трех факультетах по восьми специальностям 1 сентября 1956 года приступили 200 студентов, среди которых было 125 лиц местной национальности, 34 девушки. Результаты вступительных экзаменов на 1956-57 учебный год показывали, что для поступления в институт подали заявление 500 человек, из них выдержали вступительные экзамены 280 человек, на первый курс зачислены 200 абитуриентов, причем 48 человек зачислены без вступительных экзаменов или с одним экзаменом (отличники средних школ и техникумов) [2,6].

Перед Мухаммадом Сайфиддиновичем стояла задача подбора и расстановки кадров. От успешного решения данного вопроса зависело многое. Он начал кропотливую работу по поиску педагогов в высших

учебных заведениях, НИИ, производственных предприятиях республики, которая дала свои положительные плоды. Педагогическое чутье Мухаммеда Сайфиддиновича позволило привлечь к педагогической деятельности в ТПИ квалифицированных ученых и специалистов, которые стали для него опорой и помощниками в трудной работе по становлению института. Имена этих педагогов - Сулейманов А.А. (к.х.н., впоследствии ректор ТПИ), Ли Тхя Дюн (к.т.н., проректор ТПИ), Цой П.В. (к.ф.м.н.), М.Л. Бернштейн, Ш.Н. Назаров, Н.М. Мадалиев, У.Х. Камаров и другие [8,370].

Мухаммад Сайфитдинович Осими ходатайствовал перед Министерству просвещения утвердить штатное расписание института. Согласно штатного расписания профессорско-преподавательского состава Сталинабадского политехнического института за № 877, утвержденной на основании постановления Совета Министров СССР от 12 апреля 1956 года (№ 436) были утверждены следующие должности: зав. Кафедрой-профессоров-1, доцентов-9, старших преподавателей-8; профессорско-преподавательского состава-профессоров кафедр-10, доцентов кафедр-23, ст. преподавателей-15, преподавателей (ассистентов)-8. Общее количество ППС составляло -74 человека [1.9].

М.С. Осими став ректором института сталкивался с кадровыми вопросами. Стояла задача увеличения количественно-качественной характеристики профессорско-преподавательского состава института. В самой республике не было готовых кадров. Ему пришлось искать кадры за пределами республики. В последующем он особое внимание придавал подготовке научно-преподавательских кадров внутри института. В этом вопросе существенные сдвиги произошли в начале 60-х гг. и ситуация коренным образом улучшилась.

В 1956-1957 учебном году были осуществлены расширение учебных мастерских и созданы лаборатории: строительных материалов, электричества, металлографии, оптики, сопротивления материалов, измерительной лаборатории и др. Наряду с ректором Мухаммадом Осими в создании этих лабораторий особый вклад внесли зам. директора по научной работе Ли Тхя-дюн, преподаватели М.Л. Бернштейн, Д.Г. Форостян, Л.И. Альперович, лаборанты Бабаев, Агафонов, Вихляев, Бабура и др.

Мухаммад Сайфиддинович глубоко осознавал, что одной из важных проблем качества образования является проблема развития материальной базы высшей школы. Поэтому, решая эту задачу с помощью базовых технических ВУЗов страны, М.С. Осими энергично, настойчиво решал эти проблемы в самой республике. В июне 1958 года Совет Министров Таджикской ССР предоставил институту студенческое общежитие, что позволило освободить учебный корпус от проживающих студентов и приступить к созданию лабораторий энергетического факультета. И здесь

огромная помощь была оказана ведущими ВУЗами страны. Так, ассистент МЭИ А.И. Обухова руководила созданием лаборатория промышленной электроники, доцент Ленинградского политехнического института А.М. Туричин участвовал в создании лаборатории электрических измерений, доцент Московского электротехнического института И.А. Григорьев принимал участие в создании лаборатории общей электротехники, а при участии профессора МЭИ В.И. Зевеке была создана лаборатория теоретических основ электротехники. Остальные лаборатории: физики, химии, технологи металлов, сопротивления материалов, теория механизмов и машин, строительных материалов, строительных конструкций, эксплуатация автотранспорта, технологии волокнистых материалов, теплотехники создавались собственными силами [1,11]. Также при институте организованы учебные мастерские-механические, слесарные и термическое отделение. В 1959 году во ведении Политехнического института было передано здание Технологического техникума. К 1 января 1960 года в распоряжении института находились учебный корпус №1 (расположен по проспекту Куйбышева, 5-а), учебный корпус №2 (расположен по ул. С. Айни, 2), учебная мастерская (по улице Самаркандская трасса, 92), студенческое общежитие (по улице С. Айни, 60) и студенческое общежитие (по улице Лохути, 24). Общая площадь всех зданий института составлял 12 280 м².

М.С. Осими придавал первостепенное внимание дальнейшему комплектованию института профессорско-преподавательскими кадрами. К концу 1957-1958 учебного года в институте функционировали три факультета: энергетический, строительный и технологический, на 11 кафедрах института работали 44 преподавателя, из них штатных – 32 преподавателя, совместителей – 12, в т.ч. кандидатов наук – 11, лиц местной национальности – 14 человек.

В институте из года в год увеличилось количество студентов. Так, к третьему году обучения (1958-1959 учебный год) на трех факультетах института обучались 559 студентов, из них местной национальности 342 чел., в т.ч. девушек – таджичек [4,12]. Количество студентов института в 1960-1961 учебном году составляла 1294 человека, из них 950 человек обучались на дневном отделении, 187 – на вечернем отделении и 147 студентов – на заочном отделении [5,13].

На XII съезде Коммунистической партии Таджикистана, состоявшемся в январе 1959 г. рассматривался вопрос подготовки кадров с высшим образованием, где было указано коренным образом улучшить дело подготовки кадров в высших учебных заведениях. Были приняты важнейшие документы, такие как Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по улучшению подготовки научных и научно-педагогических кадров» (1961) и «О мерах по дальнейшему улучшению подбора и подготовки научных кадров» (1962). Эти Постановления

сыграли положительную роль в деле подготовки кадров в ВУЗах. На их основе разрабатывалось новое положение об аспирантуре, вводилось институт стажёрства и утвердилось Положение о стажёрах-исследователях. В 1963 году разрабатывалась и вводилась новая номенклатура специальностей научных работников.

При ректорстве Мухаммада Сайфиддиновича Осими с 1956 по 1962 год значительно расширился профиль подготовки специалистов ТПИ, с 1959-1960 учебного года было открыто вечернее отделение по 4 специальностям: 1) электрификация промышленных предприятий; 2) промышленное гражданское строительство; 3) первичная и механическая технология волокнистых металлов; 4) эксплуатация автомобильного транспорта и в 1960-1961 учебном году организовано заочное отделение по четырем вышеуказанным специальностям [4,15]. Все это требовало новых учебных площадей и соответствующего учебного и лабораторного оборудования. Так, с целью широкого охвата к учебе без отрыва от основной работы в производстве в 1959-1960 уч. году было организовано вечернее отделение по следующим специальностям: гражданское и промышленное строительство, электрификация промышленных предприятий и установок, эксплуатация автотранспорта. В вечернем отделении к обучению были привлечены 811 студентов и работали 73 преподавателя [4,16].

Благодаря энергии и настойчивости Мухаммада Сайфиддиновича в соответствии с Постановлением Совета Министров Таджикской ССР №286 от 11 июля 1959 года институту были переданы здания учебного корпуса и учебных мастерских технологического техникума.

Это дало возможность укрепить материальную базу строительного факультета, создать новые лаборатории и мастерские для вновь открытых специальностей. Постепенно студенты получили широкие возможности для овладения инженерными профессиями, при институте создавались комплексная электротехническая лаборатория, лаборатории материалов, технологии, физики, химии, эксплуатации автотранспорта, институтские мастерские.

По инициативе М.С. Осими в 1958-1959 учебном году были организованы новые кафедры: эксплуатации автомобильного транспорта, электрических машин и аппаратов, технология волокнистых материалов, теплотехники, водоснабжение и канализации. Создание этих новых кафедр была обусловлена потребностью республики в подготовке высококвалифицированных технических кадров [4,17].

Контингент студентов института постепенно увеличивался. Так, если в 1956 году обучались 200 студентов, то на 1 января 1960 года в институте их количество достигло 828 человек (753 студента обучалось на дневном отделении и 75 студента - на вечернем отделении). Из общего количества студентов таджики составляли 357 человек, узбеков - 109, русских - 229, прочие национальности - 133 человек [17,47].

Проведенные мероприятия позволили успешно осуществить первый выпуск инженеров в республике в 1961 году. 132 выпускника ТПИ были направлены на работу в различные уголки республики и за ее пределы. К числу первых выпускников института относятся Бободжанов Г, Лычагин В., Саттаров В., Ткаличёв В., Конобеев Н., Сангинова М., Хацкевич М., Муминова А. и др.[4,18].

За большие заслуги в деле организации Таджикского политехнического института М.С. Осими был награжден орденом Ленина. Правительственных наград были удостоены многие преподаватели и сотрудники института.

В те годы шире практиковалось командирование преподавателей института в ВУЗы других республик с целью обеспечения их научными руководителями для завершения диссертационных работ, для повышения научной и учебной квалификации. С этой целью практиковалась предоставление творческих отпусков до 6-ти месяцев.

Поэтому главным направлением решения кадрового вопроса стал ориентир на подготовку собственных преподавательских кадров из числа наиболее подготовленных студентов, направленных на учебу в центральные вузы страны, а начиная с 1961 года - выпускников ТПИ.

Мухаммад Сайфиддинович лично вел поиск, проводил беседы с выпускниками центральных ВУЗов, рекомендовал на педагогическую работу наиболее подготовленных. Именно таким путем был приглашен на работу в политехнический институт в 1957 году выпускник Московского инженерно-строительного института Н.Х. Якубов, который впоследствии в течение 17 лет, с 1972 по 1989 год, возглавлял университет, потом профессор, заведующий кафедрой.

Со стороны М.С. Осими была проработана не только система отбора, но и система самой подготовки педагогических кадров. Впервые в республике начала действовать "Система Осими": выпускник ВУЗа-кафедра научная-стажировка-аспирантура-защита диссертации, кафедра .

Несмотря на отток части квалифицированных преподавателей из университета в начале 90 –х годов, большие организационные и финансовые трудности, университет продолжает традиции подготовки кадров, начатые М.С. Осими.

Таджикским политехническим институтом М.С. Осими руководил в течение 5 лет. Тогда в очень трудных условиях проходил процесс формирования института. Мухаммаду Осими, как ректору, вместе с преподавателями приходилось преодолеть трудности связанные с нехваткой учебных корпусов, слабой материально-технической базой, отсутствием высококвалифицированных педагогических кадров, тяжёлыми жилищно-бытовыми условиями как преподавателей, так и студентов и т.д. В деле преодоления этих трудностей руководству института оказали поддержку ЦК КП Таджикистана и Совет Министров республики.

В первые годы в распоряжении Таджикского политехнического института находилось только одно здание для общежития, предназначенное студентам и преподавателям. Условия в общежитии были ужасающими, потому что нехватало стульев, столов и другой необходимой мебели, отсутствовало радиовещание. Мухаммаду Осими пришлось вплотную заниматься вопросами улучшения бытовых условий в общежитии.

Формирование Таджикского политехнического института протекало на тех существующих традициях, которые были свойственны аналогичным ВУЗам, функционирующим в крупных городах Советского государства. На первом этапе в институте почти не велись научные исследования по фундаментальным наукам, отсутствовали серьёзные научные школы, не было опыта вовлечения студентов в научно-исследовательские работы. Становление нового учебного заведения и превращение его в настоящий институт протекало болезненно, затягивалось на годы.

Формирование и рост Таджикского политеха зависели от успешной организаторской деятельности ректора М.С. Осими. Он с этой задачей справился блестяще. М. С. Осими в период ректорства, ведя успешную административную политику, сумел создать необходимые условия для развития института.

Мухаммад Сайфиудинович Осими на должности ректора первоочередное внимание уделил упрочению положения Таджикского политехнического института в системе высшей школы СССР. Для достижения этой цели он определил и поставил перед собой решить следующие задачи: Во-первых, осуществить структурное реформирование института с целью оптимизации учебно-научной деятельности; Во-вторых, повысить количественно-качественные характеристики кадрового состава института; В-третьих, существенно улучшить материальную базу института и увеличить поступления бюджетных средств; В-четвёртых, популяризовать собственную научную деятельность и ознакомить общественность республики с достижениями учёных института; В-пятых, налаживать внутрисоюзное и международное сотрудничество института.

Мухаммад Осими в период работы приемной комиссии в институте особое внимание уделял социальному статусу абитуриентов. Он заботился о том, чтобы привлекать большое количество абитуриентов из отдалённых районов республики и первоочередное значение придавал их социальному статусу. В результате принятых мер постепенно в студенческом составе увеличивался число рабочих и колхозников. Мухаммад Осими также старался вовлекать в учебу молодёжь разных национальностей, тем самым превратить политехнический институт в подлинно интернациональное учебное заведение. В институте с целью развития межнациональной дружбы всячески поощрялось организация культурно-массовых мероприятий, способствующих знакомству студентов с культурой, бытом, традициями разных народов, проживающих в Таджикистане.

В период ректорства Мухаммада Осими видные учёные республики, как Ли Тхя Дюн (проректор института по учебной работе), А.С. Сулейманов, Г. Форстьян, У.Х. Камаров, Ш.Назаров, Н.П. Латипов, Н. Мадалиев, М.М. Суяркулов, К.Шукроев, Е.В. Гуртова, Т.А. Барышникова, Л.Т. Королева, П.В. Цой, Ш.Т.Ахмедов, М.Х. Хотамов, Н.Р.Рахимов, А.И.Селезнева, В.К.Томилин, Н.Р.Мазина и другие талантливые учёные работали преподавателями в политехническом институте[14,24].

Одной из самых главных задач для Мухаммада Осими, в качестве ректора института, являлось совершенствование учебно-воспитательного процесса. В поле зрения ректора находились такие вопросы как улучшение идейно-теоретического уровня и научно-познавательной значимости лекционных занятий; постановка самостоятельной работы студентов и выработка общих критериев проведения практических и лабораторных занятий; подготовка специалистов широкого профиля; интенсификация обучения; задача повышению уровня учебно-воспитательной работы; решение проблем подготовки специалистов без отрыва от производства (заочная и вечерняя форма обучения); дальнейшее укрепление связи института с жизнью, организация конкурсного отбора абитуриентов и профориентация молодёжи и многое другое. Деятельность кафедр и факультетов, ученых Советов, общественных организаций были направлены на решение этих задач.

Таким образом, у Мухаммада Сайфиддиновича Осими качества самостоятельного администратора сложились в период его работы в должности ректора Таджикского политехнического института. Им учебная и научная деятельность политехнического института были организованы целеустремлённо и настойчиво. Мухаммад Осими стоял у истоков организации полноценной учебной, научно-исследовательской и воспитательной деятельности и конструктивного развития института. Налаживание полноценной научно-учебной и воспитательной работы института осуществились, путем создания новых факультетов, отделений (специальностей) и кафедр, учебных и научных лабораторий, и других подразделений. Со стороны М.С. Осими также были предприняты меры по укреплению материально-технической базы института

В годы ректорства Мухаммада Осими (1956–1962) Таджикский политехнический институт превратился в один из ведущих ВУЗов не только Средней Азии, но и в масштабе СССР. За короткий период институт превратился в главную кузницу подготовки высококвалифицированных технических кадров Таджикистана. Институт был признан в качестве важного культурного центра, превратился в подлинную школу дружбы народов и интернационального воспитания. Институт за эти годы сложился как учебное заведение, дающее глубокие знания по ведущим направлениям советской науки, готовящее инженеров, строителей, архитекторов энергетиков, а также научных работников.

ЛИТЕРАТУРА

1. История культурного строительства в Таджикистане в 1917-1977 гг. Т.1. Душанбе: Дониш, 1979. С.121.
2. Раджабов З. Страницы прошлого (Из воспоминаний ветерана культурного строительства в Таджикской ССР)./З. Раджабов.- Душанбе: Ирфон, 1986.С.201.
1. ЦГА РТ. Ф.1360. Оп.11.Д.732.Л.12.
2. Садыков Х. Академик М.С. Асими –педагог, воспитатель//Ёдномаи устод Осимӣ (Ба истикболи 85-солагии зодруз). //Х. Садыков, Н. Якубов.- Хучанд: Нури маърифат, 2005. С.369.
3. Шарипов А. Исторический опыт подготовки специалистов в системе высшего образования Таджикистана. /А. Шарипов.-Душанбе: Дониш, 2000. С.42-43.
4. ЦГА РТ.-Дело 1639. –Оп.1. –л.2
5. Юсуфбеков Р. Ёро хама ёд мекунанд//Ёдномаи устод Осимӣ./Р. Юсуфбеков.- Хучанд: Нури маърифат, 2005. С.419.
6. ЦГА РТ. Ф.1639. Оп.1.-Д.7. Л.61; Садыков Х. Академик М.С. Асими –педагог, воспитатель //Х.Садыков, Н.Якубов.-Худжанд:Нури маърифат, 2005.-С.370.
7. ЦГА РТ. Ф.1639.Оп.1.Д.40. Л.73.
8. Архив Таджикского политехнического института (далее Архив ТПИ). Отчет института за 1956-1959 гг.-Л.2.
9. ЦГА РТ. –1639.-Ф.1.-Оп.1.-д.3.-л.26.
10. ЦГА РТ. –1639.-Ф.1.-Оп.1.-д.3.-л.7.
11. ЦГА РТ. –1639.-Ф.1.-Оп.1.-д.3.-л.89.
12. ЦГА РТ. Ф.1639. Оп.1.-Д.3. Л.66.
13. История таджикского народа. Том VI. Новейшая история (1941-2010). Душанбе, 2011. С 209;ЦГА РТ. –1639.-Ф.1.-Оп.1.-д.3.-л.158.
14. Там же.
15. ЦГА РТ. Ф.1639. Оп.1.-Д.7. Л.64.
16. Шарипов А. Исторический опыт подготовки специалистов/А.Шарипов.- Душанбе:Дониш,2000.-С.47.
17. "Поколение, умевшее мечтать": Молодежь Таджикистана в лицах, 50-60 годы// <https://teletype.in/@asia-plus/H10-xfu6N>
18. ЦГА РТ. Ф.1639. Оп. 1. Д.3. Л.11.
19. Садыков Х. Академик М.С. Асими –педагог, воспитатель//Х.Садыков, Н. Якубов.-С.370.
20. История российских университетов (очерки): Монография //http:// window. edu.ru/ window/ library/ pdf 2txt?p_ id=23298&p_ page=7.
21. История таджикского народа. Том VI. Новейшая история (1941-2010). Душанбе, 2011. С. 394.
22. Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими//http://vr-es.ttu.tj/index.php?action=content&id=6&menid=1(Дата обращения: 10. 06. 2019).

МУХАММАД САЙФИДИНОВИЧ ОСИМИ ВО ГЛАВЕ ТАДЖИКСКОГО ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА (1956-1962 гг.)

В данной статье рассматривается роль Мухаммада Осими во главе Таджикского политехнического института с 1956-1962 гг. Существенные изменения и сдвиги в политической, социально-экономической и культурной жизни советского государства произошли во второй половине 50-х годов XX века. Одной из важных задач Правительства Таджикской ССР считалось подготовка высококвалифицированных кадров для всех сфер народного хозяйства.

Ключевые слова: *республика, политехнический, институт, наука, образования, промышленность, строительство, экономика, деятельность.*

МУҲАММАД САЙФИДДИНОВИЧ ОСИМӢ НАХУСТИН РЕКТОРИ ДОНИШКАДАИ ПОЛИТЕХНИКИИ ТОЧИКИСТОН (солҳои 1956-1962)

Дар мақолаи мазкур дар бораи саҳми Муҳаммад Осимӣ ҳамчун нахустин ректори Донишкадаи политехникии Тоҷикистон барои пешрафти ҳаёти маънавии ҷомеа дар Тоҷикистон сухан меравад. Дар охири солҳои 50-ум ва ибтидои солҳои 60-уми қарни XX, ки солҳои баъдичангӣ ба ҳисоб мерафт ва ҷомеа ба мутахассисони якҷанд соҳаҳо ниёзманд буд, донишкадаи мазкур мутахассисонро маҳз дар соҳаҳои муҳандис-барқӣ, сохтмонӣ, мутахассиси техникаи санитарӣ, мошинасоз, меъмор ва иқтисодӣ барои соҳаҳои пахтазоакунӣ ва саноати сабук омода менамуд.

Калидвожаҳо: *ҷумҳурӣ, донишкада, политехникӣ, илм, таълим, истеҳсолот, сохтмон, иқтисодиёт, фаъолият.*

MUHAMMAD SAIFIDDINOVICH OSIMI THE HEAD OF THE TAJIK POLYTECHNICAL INSTITUTE (56-62)

This article discusses the role of Muhammad Osimi at the head of the Polytechnic Institute from 1956 to 1962. significant changes and shifts in the political, socio-economic and cultural life of the Soviet state occurred in the second half of the 50s of the twentieth century. One of the important tasks of the Government of the Tajik SSR was considered the training of highly qualified personnel for all spheres of the national economy. People's Commissariat of Education Ministry of Education was created.

Key words: *republic, polytechnic institute, science, education, industry, construction, economy, activity.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Пулатова Мунзифа Абдусатторовна-унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Телефон: 93-7777005. E-mail: munzifap@bk.ru

Information about the author: Pulatova Munzifa Abdusattorovna-applicant-chair of the history of the Tajik people of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Phone: 93-7777005, E-mail: munzifap@bk.ru

УДК: 621.2 (575.3)

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ “РОҒУН”

КЕНЦАЕВ М. Қ.,

**Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониш**

Роғун яке аз азимтарин лоиҳаҳои асри XXI дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва аз бузургтарин иншооти гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон эътироф гардида, дар замони истиқлолият Неругоҳи барқи обии «Роғун» ба ифтихори миллии Тоҷикистон табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, чараёни сохтмони ин иншоот ҳамчун лоиҳаи сатҳи ҷаҳонӣ, ғайр аз коршиносони соҳа, инчунин тавачҷуҳи муаррихон, ҷомеашиносон, мардумшиносон ва рӯзноманигоронро ба худ ҷалб намудааст [1,10].

Корҳои таҳқиқотии сохтмони иншооти азим ҳанӯз дар аввали солҳои 30-юми асри XX таҳти роҳбарии академики маъруф Горбунов Николай Петрович оғоз ёфта буданд.

Тоҷикистон дар соҳаи сохтмони иншооти барқи обӣ дар давраи Шӯравӣ таҷрибаи бой андӯхт, вале мутаассифона оғози Ҷанги Бузургӣ

Ватанӣ сохтмони неругоҳҳои барқи обиро дар ин минтақа ба даҳсолаҳо ба таъхир гузошт.

Дар баробари зиёд гардидани имкониятҳо, афзоиши иқтисодиёти ҳам ҷумҳурӣ ва ҳам Иттиҳоди Шӯравӣ солҳои 70-80-уми асри XX бо назардошти афзоиши талабот ба нури барқ, зиёд гардидани теъдоди корхонаҳои саноатӣ дар Тоҷикистон зарурати сохтмони иншооти нави барқи обӣ ба миён омад. Барои ҳамин лоиҳаи сохтмони НБО «Роғун» дар шӯбаи Осиёи Марказии Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии "Гидропроект", ки дар шаҳри Тошканд ҷойгир шуда буд, дар аввали солҳои 70-уми асри XX таҳия гардид. Соли 1972 ҳаҷми пурраи асосноккунии техникую иқтисодии Неругоҳи барқи обии «Роғун» ба анҷом расид. Асосноккунии техникую иқтисодиро Вазорати энергетикаи ИҶШС баррасӣ ва муҳокима карда, аз тарафи Комиссияи иқтисодии давлатии Госплани ИҶШС Қарори КИД-и Госплани ИҶШС-ро таҳти № 6 аз 27-уми феввали соли 1974 бо иштироки намоёндагони ваколатдори тамоми ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ тасдиқ намуд.

Воқеан лоиҳаи бунёди сохтмони НБО «Роғун» дар доираи низоми ҷғонаи энергетикаи ИҶШС (СССР) ба хоҷири таъмини тамоми мардуми Осиёи Марказӣ бо қувваи барқ пешбинӣ шуда, баъд аз муҳокимаи тӯлонӣ аз тарафи Кумитаи давлатии сохтмони ИҶШС лоиҳаи сохтмони НБО «Роғун» соли 1974 тасдиқ гардид.

Мураттабсозии лоиҳаи техникӣ соли 1974 шурӯъ шуда, моҳи ноябри соли 1978 ба анҷом расид. Моҳҳои ноябр-декабри соли 1978 лоиҳа аз тарафи экспертизаи Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии «Гидропроект» таҳти муҳокима қарор гирифт.

Марҳалаҳои асосии бунёди Неругоҳи барқи обии "Роғун" дар замони Шӯравӣ ду давраро фаро мегирад: давраи аввал солҳои 1976-1987 ва давраи дуюм солҳои 1987- 1993. Марҳалаи якум-даврани омодагӣ барои сохтмони неругоҳи барқи обӣ соли 1976 оғоз ёфт. Моҳи сентябри соли 1976 нахустин сохтмончиён ба Роғун омаданд. Дар он вақт турбинаҳо, воситаҳои мураккаби иншоот, аз қабилӣ трансформаторҳо ва таҷҳизоти асосӣ дар дигар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, масалан генераторҳои обиро дар Украина ва агрегатҳоро дар шаҳри Свердловски Федератсияи Русия тайёр мекарданд. Дар маҷмӯъ беш аз 300 корхона аз ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқи Шӯравӣ дар корҳои сохтмонӣ ва насбкунии НБО «Роғун» фаъолона ширкат варзиданд.

Сохтмони сарбанди Роғун соли 1987 оғоз гардида, 27 декабр маҷрои дарёи Вахш баста шуда, корҳои мустаҳкамкунии сарбанд оғоз гардиданд. Соли 1993 сохтмони сарбанд ба 40 метр расид. Худи ҳамон сол нақбканон аллакай 21 километр масофаро тай карда, корҳои асосиро барои таҳияи хучраҳои машину таҷҳизоти трансформаторҳо анҷом доданд.

Марҳалаи сеюми сохтмони НБО "Роғун" дар давраи Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз гардид. Бояд таъкид кард, ки дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ ва мушкилоти молиявӣ барои давлати ҷавон аз нав сар кардани сохтмони Неругоҳи барқи обии "Роғун" бо имкониятҳои дохилӣ хеле мушкил буд [2,4].

Моҳи майи соли 1993 мавҷи муктадири дарё ва селҳои дахшатовар садди НБО "Роғун"-ро пурра хароб намуда, шуста бурданд. Нақбҳо ва толори мошину таҷҳизотро селу лойқа пахш намуд. Офати табиӣ ба фуру рехтану хароб гардидани неругоҳ хисороти зиёд расонд ва меҳнати дубора карданро тақозо намуд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба мушкилоти мавҷудаи онвақтаи молиявӣ иқтисодӣ нигоҳ накарда, қарор кард, ки мустакилона сохтмони НОБ «Роғун»-ро ба захираҳои дохилии мамлакат таъя намуда оғоз намояд. Дар ин шароит Ҳукумати ҷумҳурӣ барои дарёфти сарчашмаҳои асосии маблағгузорӣ барои ин иншооти бузург имконоти дохилиро ба таври пурра омӯхта баромад. Дар ибтидо хароҷоти сохтмони НБО «Роғун» аз 2,2 миллиард доллари ИМА баҳо дода шуд. Аз ин рӯ, илова ба маблағгузори сохтмони Неругоҳи барқи обии «Роғун» аз бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин аз ҳисоби фуруши сахмияҳо ва сертификати сахмияҳои ҚСК «НБО Роғун» тасмим гирифта шуд.

Дар ҳамин шароит соли 2008 бо кӯшишу ғайрати бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати мамлакат бо мақсади ба даст овардани истиклолияти энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъмин намудани аҳоли бо қувваи барқ марҳалаи сеюми сохтмони НБО «Роғун» шурӯъ гардид.

То омадани сохтмончиён ду соҳили Вахшро дар Роғун роҳи ҳавоӣ (канатӣ) пайваст мекард. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои асосӣ сохтани кӯпруке буд, ки тавассути он ҳаракати техникаҳои пуриктидор ба монанди автомашинаҳои боркашони "БелАЗ"-ро таъмин намудан лозим буд. Дар солҳои аввали оғози сохтмон дар онҷо ҳамагӣ 2 адад экскаватор ва 4 адад "БелАЗ"-ҳои пуриктидор кор мекарданд. Корҳои тайёрии сохтмонӣ шабонарӯзона низ ташкил карда шуда буд.

Нахустин ғалабаи сохтмончиёни НБО "Роғун" ин гузаронидани экскаватори азим ба соҳили чапи дарёи Вахш буд. Ин мошини пуриктидор бо рақами 65 дар муддати кӯтоҳ дар НБО "Роғун" шухрат пайдо кард. Гарчанде ки дар тӯли 6 моҳ экскаватор 6 км масофаро тай карда бошад ҳам, дар шароити ниҳоят вазнини кӯҳканин ин натиҷаи назаррас буд. Дар майдонҷаи сохтмонӣ бригадаи Александр Шишов дар байни сохтмончиён яке аз пешқадамони махсуб меёфт, ки нақшаи моҳонаи худро то 150 фоиз

ичро менамуд. Айнан ба ин бригада масъулияти корҳои кӯшиши регҳои маҳсули сохтмони сарбанд дар мавзеи Тагикамар гузошта шуда буд.

Ин ҳодиса воқеан тақдирӣ сарбандро ҳал мекард. Роҳбарияти ҳамонвақтаи НБО «Роғун» заҳматҳои Александр Шишовро ба инобат гирифта, манзили истиқоматиро бо рақами 1 ба мавсуф тухфа намуд. Дар ташкили корҳои сохтмонӣ саҳми аввалин сардори минтақаи сохтмонӣ дар шаҳри Роғун В. Я. Ненахов арзанда буд. Ягон қори сохтмонӣ бе иҷозати ин мутахассиси касбии НБО-созӣ амалӣ намешуд. Ин буд, ки яке аз кӯчаҳои нахустини шаҳрчаи сохтмончиён имрӯз ба номи ӯ гузошта шудааст [5].

Ҳамин тариқ, анҷом додани сохтмони НБО «Роғун» ва ба истифода супоридани тамоми иншоот на танҳо ҷумҳуриро бо барқ таъмин менамояд, балки дар оянда барои содироти он ба кишварҳои дигар бо нархи бозорӣ мусоидат мекунад. Зеро НБО «Роғун» пеш аз ҳама ба рушди саноати мамлакат имконот фароҳам меорад. Ғайр аз ин ба густариши муносибатҳои энергетикӣ байнидавлатӣ ва гардиши савдои байналмилалӣ, мавҷудияти миқдори зарурии об барои обёрӣ дар солҳои хушк на танҳо дар Тоҷикистон, балки инчунин дар дигар кишварҳои поёноби Осиёи Марказӣ мусоидат менамояд.

Дар ибтидо аз соли 2004 то соли 2008 тадқиқот ва омодагии таҳқиқоти техникӣ лоиҳа гузаронида шуд. Дар навбати дуюм-аз соли 2008 то соли 2010 корҳо оид ба барқарорсозӣ, сохтмон ва насбкунӣ, инфра-сохтори ёрирасон амалӣ карда шуданд. Ҳамин тариқ, марҳалаи сеюми сохтмон аз соли 2010 то имрӯз идома дорад. Дар ин марҳала сохтмон, ба-стани қанори дарёи Вахш, бунёди сарбанд ва корҳои сохтмонӣ ду адад агрегатҳои аввалин сурат гирифтанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърихи 5 январи соли 2010 ба мардуми шарифи Тоҷикистон муроҷиат намуда, иброз доштанд, ки «...барои тезонидани суръати сохтмон ба моликияти истисноии давлату мардуми Тоҷикистон табдил додани он мо тасмим гирифтем, ки саҳмиаҳои ин иншооти сарнавиштсозӣ миллиро бо қафолатҳои зарурии ҳуқуқӣ ба шаҳрвандони кишварамон ба фурӯш барорем.» Ҳамзамон Қаноби Олӣ зикр карданд, ки «Аз ин рӯ, саҳмигузори ба ин иншооти бузурги аср қарзи фарзандии ҳар як инсонӣ ҳудогоҳ ва фарзи мусулмониву имондорӣ ҳар як шахси муъмин ба шумор меравад» [13,329].

Барои Тоҷикистони соҳибистиклол дар рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ сохтмони НБО «Роғун» бениҳоят муҳим аст. Ба истифода супоридани навбати якуми НБО «Роғун» дар таърихи 16 ноябри соли 2018-ба ифтихори Рӯзи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нақша гирифта шуда, воқеаи басо хурсандибахш маҳсуб меёбад. Навбати дуюми ба истифодадихии чарҳаи (агрегати) НБО «Роғун» бошад 9 сентябри соли 2019 баргузор гардид.

Аҳаммияти иҷтимоии бунёди НБО «Роғун» дар он аст, ки дар марҳалаи нави сохтмон зиёда аз 53 ташкилотҳои сохтмонӣ ширкат намуда, аз замони татбиқи ин лоиҳаи калонҳаҷм 13300 нафар муҳандисон ва кормандони техникӣ, меъморон ва дигар ихтисосҳои дахлдор бо қори доимӣ таъмин гардиданд, ки дар шароити муосир нақши басо барҷаста дорад. НБО “Роғун” чун иншооти стратегию-миллӣ, ки даҳсолаҳо орзуи умеди тоҷикистониён буд, барои ояндаи дурахшони халқи тоҷик хизмат хоҳад кард.

Яке аз омилҳои калидии беҳбудӣ дар Осиёи Марказӣ истифодаи захираҳои обӣ-энергетикӣ бо назардошти манфиатҳои ҳамаи давлатҳои минтақа мебошад, зикр гардид, дар таърихи 9 март соли 2018 зимни Изҳороти муштараки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев.

Лозим ба тазаккур аст, ки “ҳадафи асосии бунёди НБО “Роғун” дар радифи аҳамияти бузурги энергетикӣ доштаниш, инчунин ободу обшор намудани зиёда аз 360000 гектар заминҳои наву бекорхобида ва ҳамзамон бо об беҳтар таъмин намудани чорумин миллион гектар заминҳои минтақа махсуб меёбад.

Лоиҳаи мазкур аз нигоҳи меъёрҳои тичоратӣ ва аз лиҳози технологӣ камназир буда, аз 1342 километр хатҳои интиқоли барқи баландшиддат иборат хоҳад буд. Тавассути онҳо дар 1 сол то 5 миллиард киловатт-соат нури барқи аз нигоҳи экологӣ тозаро аз аз Тоҷикистон ва Қирғизистон ба Афғонистону Покистон метавон интиқол дод. Маблағи умумии лоиҳаи CASA-1000 аз як миллиард доллар фароҳам омада, Тоҷикистон барои иҷрои тарҳи мазкур 320 миллион доллари амрикоӣ сармоя мегузорад.

Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суҳанронҳои худ таъкид кардаанд, ки “Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ яке аз кишварҳои татбиқкунандаи “иқтисодиёти сабз” махсуб ёфта, аз лиҳози истифодаи манбаъҳои таҷдидшавандаи энергия дар қатори шаш мамлақати пешсафи сайёра қарор дорад, зеро 98 фоизи барқи тавассути нуругоҳҳои барқи обӣ истеҳсол мешавад”[7].

Тавре, ки медонем энергия яке аз манбаъҳои асосии истеҳсолоти химиявӣ мебошад. Саноати химиявӣ ба саноати аз назари энергетикӣ сермасраф дохил мешавад. Масалан, барои истеҳсолоти 1 тонна алюминий 19000 кВт соат нури барқи сарф мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ мебошад, ки ҳанӯз ба таври пурра истифода бурда намешаванд. Дар баробари нуругоҳҳои калони барқии аловӣ дар ҷумҳури чандин нуругоҳҳои калони барқии обӣ мавҷуданд, ки якҷоя соли тақрибан 16 миллиард кВт-соат қувваи барқи истеҳсол мекунанд, ки зиёда аз 90 фоизаш ба ҳиссаи нуругоҳҳои барқии обӣ рост меояд. Алҳол ҷумҳурии мо нисбати

Латвия 2,1 баробар, Қирғизистон 1,2 баробар ва зиёдтар қувваи барқ истеҳсол менамояд. Ба ақидаи олимони иқтисодии потенциалии дарёҳои Тоҷикистон соли ба 527 млрд кВт соат қувваи барқ баробар мебошад (ҳоло 5% истифода мешаваду ҳалос), ки ин барои боз ҳам инкишоф додани гидроэнергетика шароити мусоид фароҳам меоварад.

Дар байни давлатҳои Осиёи Миёна Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ ҷойи аввалро ишғол менамояд (ба ҳиссаи 54% рост меояд). Захираи об ба 1 метри мураббаъ дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил 13 баробар бештар аст.

Агар дар Тоҷикистон ба ҳар як километри мураббаъ майдони он 2100 кВт/соат гидроэнергия рост ояд, пас ин нишондиҳанда дар Ҷумҳурии Қирғизистон ба 720, Ўзбекистон 197 ва Туркменистон ба 49 кВт/соат баробар аст. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар дарёҳои Тоҷикистон неругоҳҳои “Дӯстии халқҳо”, Сарбанд, Марказӣ, Норақ, Бойғозӣ ва қаторнеругоҳҳои дарёи Варзоб ва Вахш сохта шуданд. Неругоҳи барқи обии “Норақ” асоси Маҷмааи (комплекс) минтақавию ҳудудии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КМ ТТҚ) мебошад. Дар ин ҷо дар заминаи қувваи арзони барқ соҳаҳои энергияталаби истеҳсолот (истеҳсоли нуриҳои минералӣ, алюминий, металлҳои ранга ва нодир) инкишоф меёбанд.

Иқтисодии НБО “Роғун”, ки сохтмонаш имрӯзҳо босуръати том идома дорад 3,6 миллион кВт/соат аст. Баландии сарбанди он ҳамагӣ 335 метр аз сатҳи баҳрро ташкил медиҳад, ки ин аз манораи дар олам машҳури Эйфели Париж ҳам баландтар махсуб меёбад. Неругоҳи барқи обии “Роғун” соли 17 млрд кВт/соат қувваи барқ истеҳсол хоҳад кард. Бехуда нест, ки нависандаи русзабон Александр Проханов бо эҳсоси ифтихору шодмонӣ гуфтааст: “Неругоҳи Роғун” муъҷизаи беназир, як шаҳри зебову боазаммат ва тамаддуни навест, ки дар зери замин бунёд мегардад” [9,6].

Бояд таъakkур дод, ки ҳаҷми сарбанди НБО “Роғун” 76000 метри мукааб буда, барои бунёди садди 335 метри анқариб 72 миллион метри мукааб сангу шағал рехта хоҳад шуд, ҳол он ки барои садди НБО “Норақ” ба номи Турсун Ўлчабоев ҳамагӣ 43 миллион метри мукааб сангу шағал истифода гардида буд.

Неругоҳи барқи обии “Норақ” 11,2 млрд кВт/соат қувваи барқ истеҳсол менамояд. Масоҳати обанбори он 160 км мураббаъ буда, иқтисдораш 3000 мегаватт ва садди 300 метр сохта шудааст, ки Ҷумҳурии Соҳибистиклоли Тоҷикистонро дар арсаи ҷаҳон ҷун манбаи асосии нури барқ муаррифӣ менамояд.

Неругоҳи барқи обии “Роғун” дигар неругоҳҳои поёнобро қуллан ба танзим мебарорад ва умри НБО “Норақ”-ро 100 сол дароз мекунад. Ҷунки лоиҳаи НБО “Роғун” аз нигоҳи техникавӣ сохтмонӣ дар ҷаҳон назир надорад ва тамоми иншооти неругоҳ дар қаъри замин бунёд мегардад, як

тамаддуни ачиби зеризаминиеро мемонад. Нақби 70 километра воситаест, маҷмӯи сохтмони бузургро чун як пайкари воҳид ба ҳам мепайвандад. Бинои зеризаминии неругоҳ аслан аз толори мошинҳо ва трансформаторҳо иборат буда, зиёда аз 67 метр баландӣ дорад.

Толори мошинҳо аз ҷиҳати шукуху шаҳомати худ беназир буда, бузургтарин коҳҳо ва қасрҳои ҷаҳон дар баробари он камнур ва ночиз менамоянд. Дар бинои муҳташами дигар ки қариб 172 метр дарозӣ ва беш аз 17 метр паҳноӣ дорад дар он зиёда аз 26 нуқтаи идораи барқ фаъолият мекунад. Барқ аз неругоҳ бо 5 хати барқи баландшиддати 500-киловолта ва 2 хати 220 киловолта интиқол дода мешавад.

Нақби сохтмони қабати сеюм аз иншооти асосӣ ба ҳисоб гирифта шуда, зиёда аз 1794 метр дарозӣ дошта, дар як сония имконияти ғунҷоиши 3500 метри мукааб обро доро мебошад. Ин нақб ҳамчун нақби обпарто дар вақти баланд шудани сатҳи оби дарёи Вахш мавриди истифода қарор мегирад. Хуллас, ҳоло барои давом додани сохтмони НБО “Роғун” ба микдоре таҷҳизоти техникӣ фармоиш дода шудааст, ки барои кашонидани онҳо қариб 210-220 мошини пуриктидори боркаш лозим меояд. Ҳамаи ин номгӯй таҷҳизот бояд дар зери замин насб карда шаванд [1,4].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миёни давлатҳои ҷаҳон аз рӯи захираҳои гидроэнергетикӣ мақоми ҳаштумро ишғол менамояд. Аз ин рӯ, барои давлатҳои болооби ҳавзаи баҳри Арал-Тоҷикистон ва Қирғизистон потенциали энергетикӣ дарёҳо басо ҳам муҳим буда, барои кишварҳои поёноб-Қазоқистон, Ўзбекистон ва Туркменистон потенциали мелиоративии ирригатсионӣ муҳимтар аст. Маҳз бо дарназардошти ҳамин масоил, замоне, ки тарҳи бунёди НБО “Роғун” таҳия гардид, масоили обёрӣ дар кишварҳои поёноб пурра ба назар гирифта шуда буд.

Масалан гирем, ҳанӯз соли 1990 дар ҳисоботи Институти «Союзгипроводхлопок»-и Тошканд гуфта шуда буд, ки бунёди НБО “Роғун” имконият медиҳад, ки камбудии норасоии об дар ҳавзаи Амударё бартараф гардад. Ин ба манфиати на танҳо Тоҷикистон, балки тамоми ҳавзаи баҳри Арал аст. Зеро бунёди НБО “Роғун” танзими бисёрсолаи маҷрои обро дар тамоми ҳавзаи дарёи Аму таъмин мекунад ва зиёда аз ин, имконият ва қафолат медиҳад, ки беш аз 3 млн га замин дар солҳои камобиву хушксолӣ обёрӣ шаванд. Ин обанбор ба кишварҳои поёноб ҳам барои обёрии заминҳои мавҷуда ва ҳам барои шодоб кардани заминҳои навқорам шароит муҳайё месозад.

Баъд аз он ки Роғун пурра ба фаъолият оғоз менамояд мо янги ифтихори ҳар як фарди Ватан, сарчашмаи ватандӯстиву ватанпарастӣ ва эҳсоси гарми ватандориву сарбаландии мардуми тоҷик хоҳад буд:

1) чун ҳаҷми умумии захираҳои гидроэнергетикӣ Тоҷикистон нисбат ба ҳаҷми имрӯзаи истифодаи қувваи барқ дар ҳамаи панҷ мамлакати Осиёи

Марказӣ 4 баробар зиёд аст, гидроэнергетикаи Тоҷикистон метавонад ба тамоми минтақа манфиатбахш бошад;

2) ҳаҷми лоиҳавии НБО 3600 МВт, ҳаҷми миёнаи солонаи барқ ба 13,8 млрд кВт с мерасад;

3) баландии обанбор 335 м (баландтарин дар ҷаҳон) бо ҳаҷми 73,6 млн м³, яъне ҳаҷми умумии оби анбори он 13,3 км³ ва ҳаҷми ғоиданокии он ба 10,3 км³ баробар хоҳад буд, ки онро ҳам ба мақсади энергетикӣ ва ҳам ба мақсади обёрӣ ба кор бурдан мумкин аст;

4) обанбори Роғун дар якҷоягӣ бо обанбори Норак дар дарёи Вахш ва обанбори Туямун дар дарёи Ому бо ғунҷоиши умумии манфиатнокиашон 18-19 км³ танзимшавии чандинсолаи резиши Омуро бо кафолати обёрӣ дар ҳаҷми 5-5,9 км³ дар заминҳои кишоварзии ҳавзаи Ому, ки дар худуди Ўзбекистону Туркменистон воқеъ аст, таъмин менамояд;

5) тибқи лоиҳа дар майдони 3600 гектар заминҳои навқорам кушод мешаванд ва таъмини оби системаҳои ирригатсионӣ дар ҳавзаи Ому ба миқдори 4,3 млн, га зиёд мешавад;

6) оби иловагии аз танзими бисёрсолаи чараёни обанбори Роғун пайдошударо барои пур кардани баҳри Арал истифода бурдан мумкин аст;

7) ҳосилшавии неруи барқ дар мавсими сардӣ 1,3 маротиба меафзояд, яъне баробари 50%-и ҳаҷми миёнаи солона%;

8) ҳар киловатт неруи барқе, ки дар неругоҳ истехсол мешавад, дар қиёс ба барқи дар истгоҳҳои гармӣ истехсолшуда 15-20 маротиба арзонтар аст [14,10].

Хулоса, бунёди НБО “Роғун”, ки меваи даврони истиқлолият аст барои кишвари соҳибистиклоли мо ба кохи муҳташами нур баробар буда, инчунин ба рушди босуръати иқтисодӣ ва ба маротиб беҳтар шудани сатҳи зиндагии шаҳрвандон нақши калидӣ хоҳад гузошт. Аз ҷониби дигар татбиқи пружаҳои дорой аҳамияти миллӣ дар самти энергетика барои расидан ба яке аз ҳадафҳои олии давлат-таъмини истиқлолияти энергетикӣ заминаи мустаҳкам фароҳам оварда ҳамчун санги маҳаки номуси миллӣ ба манбаи нуру рӯшноӣ мубаддал хоҳад ёфт.

АДАБИЁТ

1. Д. Давлатшоев, Л. Қасобов. Захираҳои гидроэнергетикӣ-воситаҳои муҳимми ҳамкорӣ // Давлатшоев Д., Қасобов Л.-Душанбе: Минбари халқ. № 14 (1150) 04.04.2018.
2. Фозил Абдурашитов. Роғун – ояндаи дурахшони Тоҷикистон: “Баҳори Ачам”, №33 (472) 14. 10.2018.
3. Фаттоҳзода С., Қудратов Р. Роғун-хуршеде бар фарози Машрикзамин. Минбари халқ. №51 (1188) 19.12.2018.
4. Маҷаллаи «Пайванди қитъаҳо» №74 декабри соли 2018.

5. Муҳаммад Абдурахмон. Роғун Аз ибтикор то ифтихор. ”Чумхурият”. № 221 (23564) аз 14.11. 2018.
6. Муҳиддин Хоҷаев. Роҳи Роғун дигар аст. Қайдҳои сафар. Барои бачагони синни миёна ва калони мактабӣ.-Душанбе.Нашриёти “Маориф”, 1984. 64 С.
7. Муистон Азизова. Афсона ба ҳақиқат табдил ёфт. «Минбари халқ» №48 (1185) аз 28.11. 2018с.
8. Нозукбии Темур. Мусоҳиба.Имрӯзу фардои мо боз ҳам равшантар хоҳад шуд. Мароми пойтахт. №7 (548) 20.02.2018.
9. Нозим Нуров. Паём ва баёни воқеияти замон. Нашрияти «Мароми пойтахт» № 2 (543) 16.01.2019.
10. Раҳимов Т.Ф., Алиева Н.Ш. «Нақши НБО «Роғун» дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии кишвар» Гузоришҳои Академияи илмҳои Чумхурии Тоҷикистон, Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ № 4,(004) 2018. С. 98-102.
11. Сарфай неруи барқ-кафолати рӯшноии хонадон.Нашрияти «Мароми пойтахт» №13 (506) аз 04.04.2018.
12. Сафарзода Хайрулло Амиралӣ. Эмомалӣ Раҳмон эҳғари Роғун.-Душанбе, 2016.-432 С.
13. Сафарзода Хайрулло Амиралӣ. Эмомалӣ Раҳмон эҳғари Роғун. Нашри дуюм-Душанбе, 2017.-464 С.
14. Чумхурият, № 221 (23564) 14.11.2018.

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ “РОҒУН”

Дар мақолаи мазкур суҳан аслан оид ба давраҳои асосии таърихи бунёди НБО “Роғун” рафта, қайд карда шудааст, ки бо ба истифода супоридани неругоҳи мазкур истиқлолияти энергетикӣ мамлакат таъмин гардида, ҳамзамон он имконият медиҳад, ки неруи зиёди барқӣ ба мамолики хориҷа содир карда шавад. Ба ақидаи муаллиф бунёди низоми ягонаи энергетикӣ, таҷдиди чархаҳои неругоҳҳои Норақ, Сангтӯда ва Қайроққум ҷиҳати афзудани ҳаҷми истеҳсоли неруи барқи нисбатан арзон ва махсусан бунёди неругоҳи бузурги аср-НБО “Роғун” ба сароҳат аз сиёсати дурбинона ва хирадмандонаи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон шаҳодат медиҳанд.

Ҳамзамон муаллифи мавод афзудааст, ки бунёди НБО “Роғун” дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон таҳти роҳбарии хирадмандонаи Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз сифр оғоз гардида, ба таври пурра ба қор андохтани он ҳамчун сохтмони бузурги стратегӣ аср санги маҳаки номус, манбаи коҳи нур ва мояи ифтихори миллӣ ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: *Иттиҳоди Шӯравӣ, Осӣи Марказӣ, Тоҷикистон, Роғун, оби барқӣ, НБО “Роғун”, неругоҳ, обанбор, техникӣ, энергетикӣ, сохтмон, неруи барқ, гидроэнергетикӣ, мегаватт, киловатт/соат, истиқлолият.*

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ГИДРОЭЛЕКТРОСТАНЦИИ “РОГУН”

В данной статье акцентируется внимание на основных периодах истории Рогуна, отмечая, что ввод в эксплуатацию этой станции обеспечит

энергетическую независимость страны, а также возможность экспорта больших объемов электроэнергии в зарубежные страны. По мнению автора, строительство единой энергосистемы, реконструкция колес Нурекской, Сангтудинской и Кайраккумской ГЭС с целью увеличения производства относительно дешевой электроэнергии и особенно строительство большой Рогунской ГЭС соответствует дальновидной и мудрой политике Президента Эмомали Рахмона.

В то же время автор добавляет, что строительство Рогунской ГЭС в период независимости Таджикистана под мудрым руководством Президента Эмомали Рахмона началось с нуля, а ее полный ввод в эксплуатацию считается как великое стратегическое сооружение века.

Ключевые слова: Советский Союз, Средняя Азия, Таджикистан, Рогун, гидроэлектростанция, Рогунская ГЭС, электростанция, водохранилище, техническое, энергетика, строительство, электричество, гидроэнергетика, мегаватт, киловатт / час, независимость.

THE MAIN STAGES OF CONSTRUCTION OF ROGUN HYDROPOWER PLANT

This article focuses on the main periods of Rogun's history, noting that the entry into operation of this station will ensure the energy independence of the country, as well as the possibility of exporting large volumes of electricity. According to the author, the construction of a unified power system, the reconstruction of the Nurek, Sangtuda and Kayrokkum HPPs with the aim of increasing production in relation to cheap electricity and especially the construction of the Greater Rogun HPP is in line with the far-sighted and wise policy of the President Emomali Rahmon.

At the same time, the author adds that the construction of the Rogun hydropower plant in the period of independence of Tajikistan under the wise leadership of President Emomali Rahmon began from scratch, and its full introduction into operation as a great strategic building. It is considered.

Key words: Soviet Union, Central Asia, Tajikistan, Rogun, hydropower plant, Rogun HPP, power plant, reservoir, technical, energy, construction, electricity, hydropower, megawatt, kilowatt / kilowatt.

Сведения об авторе: Кенджаев Мухбир Джурабоевич-соискатель Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша АН РТ. Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 93-4402886, 918798417. E-mail: mukhbirjon.kendzaev@mail.ru

Information about the autor: Kendzaev Mukhbir Dzuraboevitch-is a competitor of the Department of history of science and technology of the Institute of history, archeology and Ethnography named after A. Donish AS RT. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel:(+992) 93-4402886, 918798417. E mail: mukhbirjon.kendzaev@mail.ru

УДК: 338.4:63

ГОЛОДНАЯ СТЕПЬ: НАЧАЛО ХЛОПКОВОЙ ИМПЕРИИ

АБДУЛЛОЕВА Н. И.,

Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша

Колонизовать новые территории возможно только при определении земельного фонда или определении наличия количества свободных земель.

Отмечая о важности хлопковой конкуренции в 1894 году бывший министр земледелия и государственных имуществ Ермолов, возвращаясь из поездки в Туркестанский край, в своем докладе Его Императорскому Величеству писал следующее – «О государственном значении культуры хлопка в наших среднеазиатских владениях и о возможности для туркестанского хлопка не только соперничать на внутренних рынках с американским, но, со временем, совершенно его вытеснить из употребления»[5,297].

Между тем, правильная культура хлопка и самый осторожно-расчётливый севооборот допускают занятие хлопчатником трети полевой площади, опытное поле в Голодной степи выработало севооборот, отводящий под хлопок 40% посевной площади, а туземцы достигали местами при помощи усиленного удобрения еще более выгодного распределения посевов.

Исследование района Голодной Степи и прилегающих местностей (состоящее из 6 естественно-хозяйственных районов: Саватский, Приречный, Фисталитауский, Коктюбинский, Голодно-Степский, Кызыл-Кумский) было произведено тремя статистическими отрядами в 1911 и 1912 годах, во главе которых стояли статистики: в составе М.И. Носкова, Н.А. Чудова, А.А. Черновского и отчасти А.А. Рослякова [13,4].

В разностороннем исследовании Голодной Степи сыграли немаловажную роль русские дореволюционные исследователи, которые обследовали – 37228.92 кв. верст, например, И.В. Мушкетов, Н.П. Барбот-де-Марни, Г.Д. Романовский, Н.А. Северцов, А.П. Федченко, А.Ф. Миддендорф, А.П. Хорошхин, В.И. Масальский, В.П. Семенов Тянь-Шанский, А. Курсиш, Л.С. Берг, В. Дубянский, Г.Г. Шенберг, В.Ю. фон-Бранке, В. Пельц, Г. Леонов, Н.А. Димо [15,2,19,21,22,14,23,12,20,10,3,9,24,4,18,11,7]. Исследовательские материалы были опубликованы также в отчетах, справочниках и обзорах [17].

Хотим напомнить, что мы в нашей статье ограничились упоминанием только дореволюционных исследователей, хотя о «Голодной Степи» упоминали в своих работах как советские, так и постсоветские ученые Средней Азии и России.

Исследованная в хозяйственно-экономическом отношении Голодная Степь занимает среднюю и северную части Ходжентского и Джизакского

уездов Самаркандской области. В граничном отношении на востоке река Сыр-Дарья, которой она отделяется от Ташкентского оазиса, на севере – Чимкентский уезд Сыр-Дарьинской области, на западе – Бухарские владения и Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинской области, на юге – земли, замежеванные за оседлым местным населением Ходжентского и Джизакского уездов, в южной части граница растиралась до Туркестанского хребта. В северной и западной части, в Кызыл-Кумах, - Джизакский уезд отделен от других уездов искусственными границами. Юго-восточной части вдается клином между Самаркандским и Ташкентским оазисами культурных земель и соединяется с Ферганской долиной. Пространство, исследуемого местности составляет – 37228.92 кв. верст [13,1-2].

Надо отметить, что в климатическом отношении описываемая местность отличалась малой водоносностью. Незначительное количество атмосферных осадков и большая сухость воздуха обуславливали пустынный характер района.

Кроме того, данная местность имела следующие климатические условия: малая производительная способность, потому что почва пустынных пространств зависело прежде всего, от их климатических особенностей, которые обуславливались положением местности. Исследованный район имел небольшие абсолютные высоты, он расположен в полосе пустынь восточной части Туранского бассейна, что и обуславливал большую сухость и континентальный климат. Характерными чертами климата являлись – высокая температура (от 28.7⁰ до 41.8⁰) и малое количество атмосферных осадков, выпадение которых происходило главным образом, в зимние и весенние месяцы, вследствие чего лето отличалось значительной сухостью. Абсолютная высота Голодно-Степского Опытного Поля Департамента Земледелия составляло – 896 футов [13,2].

Как видно из приведенных выше метеорологических данных станции Голодно-Степского Опытного Поля, летом испарение превосходило количество осадков в 66 раз.

Из искусственных водных бассейнов, кроме нескольких больших местных арыков, в исследованном районе являлись две крупные ирригационные сооружения, орошающие восточную часть Голодной Степи – канал «Императора Николая I», и вновь открытый «Романовский» оросительный канал, построенный на средства государственной казны. С проведением «Романовского» канала оживилась и северо-восточная часть Голодной Степи, превращаясь в культурный оазис, предназначенный для ценной культуры хлопчатника [13,5].

Пропускная способность Николаевского канала, как уже было сказано, была не настолько велика, чтобы оросить все земли, нужные для создания второго Туркестана. Поэтому в 1895г., сразу после окончания строительства канала, в распоряжение Министерства земледелия был отпущен стотысячный кредит для изыскательных работ и составления проектов оросительных устройств [25,68].

Министерство земледелия, со своей стороны, подготовило для этого четыре партии. Появился ряд новых проектов строительства оросительных систем в самых различных местах. В 1897г. была создана специальная междоуниверситетская комиссия. Рассмотрев все проекты, она утвердила проект инженера Н.А. Петрова. По этому проекту, надо было оросить земли между рекой и железной дорогой. Канал должен был «служить для орошения северо-восточной части Голодной степи, заключенной в треугольнике между Среднеазиатской железной дорогой, каналом Императора Николая I и рекой Сыр-Дарьей (Ходжентского уезда Самаркандской области)» [16,468].

На территории Ходжентского уезда в присутствии Романова был проложен канал Бухар-арык (также на средства князя). «Для работ великого князя,-пишет В.В. Бартольд,-характерно, что они велись исключительно приемами туземной техники, без участия русских специалистов»[1,326].

Однако, надо напомнить, что хлопок, культура дорогая и сложная. «На десятину посева хлопчатника рядовой хозяин должен затратить, если он участвует в работах сам со своей семьей, от 70 до 80 рублей и, в среднем полтора рубля, если сам он в работах не принимает участия»[5,306].

В этом деле активным участником и заинтересованной стороной выступил Государственный Банк, оказывая кредит посредством частных банков и хлопковыми фирмам, а последний выдавая хлопководу кредиты под 8-9%, который в конце концов из-за длинной цепи посредников кредит обходился – от 40 до 60%.

Другое дело, в распоряжении уездных начальников имелась так называемая уездная ссудная касса, которая образовалась в результате ежегодных добровольных взносов их участников. Однако, капиталы ссудных касс могли удовлетворить едва ли 3% этой потребности, не говоря уже о том, что кассы находились в уездных городах, далёкие от сельского населения, где получение из них денег было связано с многочисленными формальностями, которые также увеличивали кредит в процентном отношении. Также Государственный Банк образовывал сеть мелких кредитных товариществ, но к сожалению, и они не удовлетворяли те потребности в которых нуждался хлопкосеятель. С другой стороны, такая система развивала и дала возможность более углубляться сельскому ростовщичеству.

«Причиной медленности производства работ, - писал А. Куршиш, - можно считать: крайне ограниченные размеры опускавшихся средств, хроническое запоздание перевода кредитов, неточность и недостаточность изысканий, проекта и смет, следствием являлась необходимость производства обширных изысканий и составления одновременно с производством работ, наконец, вообще новизна дела и некоторые неопределенность и неустойчивость во взглядах на коренные вопросы, касающиеся работ. Копание земли производилось людьми, причем для лессовых, песчаных и слабых галечных грунтов применялись, в качестве орудий лопаты и туземные кетмени (лопаты, мотыги), для грунтовых плотных галечных и лессо-

вых с содержанием гипса пришлось применять кирки и ломы. На канале работало большое количество людей, число которых иногда доходило до 900»[10,16-17]. В строительных работах участвовали не только русские переселенцы, но и местные жители.

Было много трудностей, существовали многочисленные барьеры, например, на страницах газеты «Среднеазиатская жизнь», Граф Головин в очередной статье, «К переселенческому вопросу в крае», отмечал о серьезных дефектах в работе поземельно-податной комиссии и о печальных последствиях таких дефектов, и это заключалась в чрезмерное сокращение земельного фонда казны для колонизации края. Как отмечает Граф Головин, «Помехой для широкого развития колонизационных работ в Туркестане, нельзя не упомянуть еще и о том, что переселенческое дело находилось вполне в ведении Туркестанского управления земледелия, ранее же этого оно находилось в ведении администрации и особого переселенческого управления и поэтому происходили частые пререкания между двумя ведомствами при отводе некоторых казенных участков для образования поселков, так было с имением Каплан бек и с землями в Голодной Степи, в районе производящихся ирригационных по орошению 45000 десятин земли» [6,25].

Надо отметить, что местное население в сельскохозяйственном отношении, было намного выше чем русского благодаря почвы, орошения и климатическим условиям, но тем не менее оно нуждался в некоторых улучшениях своего положения: во-первых, излишки земель были закреплены за отдельными кишлаками и даже за отдельными лицами, а очень многие из туземцев остались совсем без земли, соответственно туземцы имели точно такое же право на получение земельного надела, как и русские крестьяне; во-вторых, все туземные хозяева также должны были познакомиться с новыми изобретениями и улучшениями в сельскохозяйственной промышленности. В этом механизме как правило должен выступить Главное управление землеустройства и земледелия, посредством своими более опытными агентами, которые наглядно и практически демонстрировали свои навыки и нововведения.

Если предположить, что работы по орошению Голодной Степи будут вестись таким же способом, как до этого момента, то потребовалось бы еще более десяти лет на их окончание и, таким образом, против первоначального срока он продлится лишних 10 лет, что и привело бы и к большими финансовыми потере.

Об этом Граф Головин писал следующее, «Что касается земель в Голодной Степи, по каналу «Императора Николая I», сооруженного Великим Князем, то хотя, по мнению Его Высочества, с небольшими еще дополнительными сооружениями, этот канал мог бы оросить гораздо большее количество земли, но управление земледелия другого мнения и не видеть возможности, при настоящей пропускной способности этого канала, орошения большого количества земли, как и теперь орошается (8.000 десятин).

Но интересно при этом объявление такого факта, почему до сих пор на этих землях, со времени принятия их от Великого Князя в казну, не образовано ни одного поселка, ведь цель, преследуемая Его Величеством при производстве ирригационных работ, была, очевидно, колонизационная, судя по тому количеству поселков, которые им образованы, но до сих пор казна эксплуатировала все эти земли арендным способом»[6,24-31].

Таким образом, значение опытного дела и агрономической помощи было и останется весьма великим. Соответственно расширение двух опытных полей – Андиганского и в Голодной степи, научно-опытные станции, устройство семи новых полей и семенных плантаций, усиление числа агрономов и развитие деятельности складов сельскохозяйственных орудий было весьма целесообразным.

Граф К.К. Пален еще 1909 году категорически заявлял, - «Дальнейшее расширение площади, засеваемой хлопчатником в крае, не может сделать ни одного шага вперед без предварительных ирригационных работ» [5,299].

Однако оросительный или водный вопрос в законодательном порядке выражался всего лишь двумя строками в 256 статье Положении, - «Воды в главных арыках, ручьях, реках и озерах предоставляются населению по обычаю»[5,328].

К сожалению, в этом Положении не было оговорено ни основания распределения воды между населением, ни порядок разрешения споров. Между тем, надо отметить, что водные обычаи отнюдь не представляли собою чего-либо неизменного и определенного, например, захваты воды селениями, лежащими выше по течению реки, и главных арыков, в ущерб нижним селениям, постоянны.

Таким образом, вокруг Голодно-Степского экспериментального поля начали образовываться населенные пункты, обеспечившие рабочей силой, и окультуривании новых неосвоенных земель.

И так, по дороге в Ходжент, то есть в Ферганскую область, в стороне от уральской почтовой станции в 25-ти верстах от нее, недалеко от Сыр-Дарьи, в 1887 году было основано село Сретенское, состоявшее из 100 дворов. Об устройстве этого поселка власти долго хлопотали и для него была разработана особая канава из большого дельварзинского арыка. Надо отметить, что Сретенское весьма медленно заполнялась. Жизнь этого поселка изменилась, после того как они получили семена хлопка от «ярославской мануфактуры», что и повлияло на экономическое состояние населения этого поселка. Например, в 1888 году посевная площадь составляла – 300 десятин, а в 1890 году составило-600 десятин, что с каждой десятины сретенцы получали по – 56 рублей валового дохода [8,250].

Переправившись через реку Сыр-Дарья можно попасть прямо в Голодную Степь, на самой окраине этой степи можно увидеть поселок Надеждинский, состоявшегося из 50-ти дворов. В 5-ти верстах от Надеждинска находится поселок Романовский, состоявшийся из 12 дворов. Оба поселка находились в ожидании сооружения ирригационной канавы [8,251].

Таким образом, можно сделать следующие заключения, Российские власти проводя аграрные преобразования преследовали собственную экономическую выгоду: во-первых, избегания от жестокой Западной конкуренции; во-вторых, создать потребительскую базу обоюдного характера; в-третьих, создание собственной, независимой хлопковой империи. То есть можно сказать цель оправдывала вложенное средства, соответственно несмотря на все невзгоды и упущения царская колониальная администрация всячески старалась провести ускоренную аграрную политику в Туркестанском крае.

Такова была цена имперской хлопковой политики в новой завоёванной территории, имевшее последствия на долгие десятилетия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд, В.В. Соч. Т.2. Ч.1. 1016 с.
2. Барбот-де-Марни, Н.П. О геологическом исследовании в Аму-Дарьинском крае // Известия ИРГО. 1875. Т. XI. С.110-121.
3. Берг, Л.С. Формы русских пустынь. Добавл. к русск. изд. работы Вальтера "Законы образования пустынь в настоящее и прошлое время", СПб, 1911.
4. Бранке, В.Ю. Отчет по командировке в Туркестанский край для исследования саксауловых зарослей. СПб. 1912.
5. Вопросы колонизации / Периодический сборник под ред. Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова. СПб. Учебное дело. Петербургская Стор., Большой пр., д. 6. 361 с.
6. Головин. К вопросу колонизации Туркестанского края // Среднеазиатская жизнь №№ 262,264,272 за 1906 год и №№ 8,14 за 1907 год. С. 24-31.
7. Димо, Н.А. Отчет по почвенным исследованиям в районе восточной части Голодной Степи Самаркандской области. СПб. 1910.
8. Дингельштедт, Н. Наша колонизация Средней Азии // Вестник Европы. Т.6. СПб: Галерная 20. 1892. С. 250.
9. Дубянский В. Растительность русских песчаных. СПб. 1911.
10. Курсиш, А. Голодная Степь. Очерк работ по орошению северо-восточной её части. СПб. 1913. 70 с.
11. Леонов, Г. Соляные озера Самаркандской и Сырь-Дарьинской областей // Сборник материалов для статистики Сырь-Дарьинской области. Т.V. 1896.
12. Масальский, В.И. Туркестанский край. СПб. 1913. Т. X. 861 с.
13. Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной Степи и прилегающих местностей Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области. Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина. 1914. 203 с.
14. Миддендорф, А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб: Тип. Имп. Акад. наук 1882. 532 с.
15. Мушкетов, В.И. Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880 г. СПб, 1886. Т. 1. В 2-х частях. 741 с. Т. 2. 1906. 348 с.
16. Орошение в Туркестане. С. 468.
17. Отчет о состоянии и деятельности опытных хлопковых учреждений в Туркестане и Закаспийской области. В. I-V. СПб: Издательство Департамента Земледелия; Справочная книга Самаркандской области на 1896 год. В. IV: Издание Самаркандской Областного Статистического Комитета; Обзор Самаркандской области за 1906: Издание Самаркандской Областного Статистического Комитета.

18. Пельц, В. Очерк южных Кызыл-Кумов. Самарканд. 1912.
19. Романовский, Г.Д. Материалы для геологии Туркестанского края: [С табл.]: Изд.... по поручению туркестан. ген.-губ. К.П. Фон-Кауфмана /Сост. Г[енн]. Д. Романовский, горн. инж., чл. Горн. учен. ком. Вып. 1-3. - СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1878-1890. - 3 т.; 31.
20. Семенов, Тянь-Шанский. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIX. Настольная и дорожная книга. СПб. 1899-1914 гг. Издание А.Ф. Девриена. 1800 с.
21. Северцов, Н.А. О результатах физико-географических наблюдений в Арало-каспийских степях в 1874 г. Известия Русского Географического о-ва, т. XI, вып. 3, СПб, 1875. стр. 219-231.
22. Федченко, А.П. Заметки о степи Кызыл-Кум /Ежегодник Туркестанского края. В. II СПб. 1873. 573 с.
23. Хорошхин, А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб: Тип. и хромолит. А. Траншеля. 1876. 583 с.
24. Шенберг, Г.Г. Климатические особенности русских пустынь. СПб. 1911.
25. ЦГИАЛ, ф.391, оп.3, ед.хр.99, л.68.

ГОЛОДНАЯ СТЕПЬ: НАЧАЛО ХЛОПКОВОЙ ИМПЕРИИ

В настоящей статье рассказывается об аграрной политике русской колониальной администрации, преследующей получить максимальную выгоду в новой завоёванной территории под названием «Русский Туркестан». В ней раскрываются важные моменты хлопковой компании более известной под названием «хлопковая империя», то есть с того момента, когда в самом центре шла горячая дискуссия по поводу организации «экспериментальных полей», в число которых вошла «Голодная Степь». Для организации площадей посевов хлопчатника важно было не только «декларативные» решения, но и практическая деятельность по вертикали, например, создание или улучшение ирригационно-оросительной системы, обеспечение техническими средствами, а также людским ресурсом. Во исполнение последнего вокруг экспериментального поля начали создавать населенные пункты и проводить переселенческую политику, вследствие чего в Туркестан, в том числе в новообразованные поселки вдоль «Голодной Степи», хлынула невиданное число переселенцев, из разных губерний Российской империи, с мечтой о большой наживы. Надо было решить один из важнейших вопросов, обучение русского переселенца к туземной аграрной культуре или же внедрение русской культуры. Помимо этого, для реализации задуманного плана важна была «финансовая» сторона решения вопроса, для чего была создана «кредитная» система, что в итоге привело к финансовому закабалению как русского, так и туземного хлопкосеятеля.

Ключевые слова: *колонизация, хлопковая империя, климат, площадь, ирригация, кредитование.*

ДАШТИ ТАШНА: ОГОЗИ ИМПЕРИИ ПАХТА

Дар мақола сухан дар бораи сиёсати аграрии маъмурияти мустамликадории рус меравад, ки дар марзҳои нави забтшуда бо номи «Туркистони рус» фоидаи максималиро ҷустуҷӯ мекард. Дар он лаҳзаҳои муҳими маъракаи пахта зери мафҳуми машури «империяи пахта» нишон дода шудааст. Ин аз он лаҳзае

мебошад, ки дар худи марказ оид ба ташкили «майдонҳои эксперименталӣ», ки ба қатори онҳо «Дашти Ташна» низ ворид мешуд, мувоҳиса мерафт. Барои ташкили майдонҳои кишти пахта на танҳо қарорҳои «декларативӣ» муҳим буданд, балки фаъолияти амалӣ, аз ҷумла ташкил ва беҳтаркунии сохторҳои обёрикунӣ, таъминоти воситаҳои техникӣ, нуруи инсонӣ лозим буданд.

Бо мақсади таъмини одамон дар атрофи майдонҳои эксперименталӣ маҳалҳои аҳолинишин бунёд намуда, сиёсати муҳоҷиркуниро пеш мебарданд, ки дар натиҷа ба Туркистон, аз ҷумла ба шаҳракҳои нав қад-қади «Дашти Ташна» шумораи зиёди муҳоҷирон аз губернияҳои мухталифи империяи Россия бо мақсади ба даст овардани ғолида ҷамъ омаданд. Масъалаи муҳимми омӯзонидани маданияти аграрии маҳаллӣ ба муҳоҷирон ё худ ҷорӣ намудани фарҳанги русро ҳал кардан лозим аст. Илова бар ин, барои амалӣ намудани нақшаи кашидашуда тарафи «молиявӣ»-и масъаларо ҳал кардан зарурият дошт, ки барои он сохтори «қарздиҳӣ» ташкил карда шуд. Он ба асорати молиявии пахтакорони рус ва маҳаллӣ оварда расонд.

Калидвожаҳо: *мустанликадорӣ, империяи пахта, колонизатсия, иқлим, майдон, обёрикунӣ, қарздиҳӣ.*

HUNGRY STEPPE: THE BEGINNING OF THE COTTON EMPIRE

This article tells about the agrarian policy of the Russian colonial administration, seeking to get the maximum benefit in the newly conquered territory called "Russian Turkestan" It reveals the important points of the cotton company better known as the "cotton empire", that is, from the moment when in the very center there was a heated discussion about the organization of "experimental fields", which included "Hungry Steppe". For the organization of cotton sowing areas, not only "declarative" solutions were important, but also practical vertical activities, for example, the creation or improvement of the irrigation and irrigation system, the provision of technical means, as well as human resources. In fulfillment of the latter, settlements and a resettlement policy began to be created around the experimental field, as a result of which an unprecedented number of settlers poured into Turkestan, including the newly formed settlements along the Hungry Steppe, from different provinces of the Russian Empire, with a dream of great profit. It was necessary to solve one of the most important issues, the training of the Russian immigrant to the native agrarian culture or the introduction of Russian culture. In addition, for the implementation of the conceived plan, the "financial" side of resolving the issue was important, for which a "credit" system was created, which ultimately led to the financial enslavement of both the Russian and the native cotton grower.

Key words: *colonization, cotton empire, climate, area, irrigation, lending.*

Сведения об авторе: Абдуллоева Н.И.-соискатель Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша АН РТ. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+37 992) 2-213742.

Information about the autor: Abdulloeva N. I. -is a competitor of the Department of history of science and technology Institute of history, archeology and Ethnography named after A. Donish AN RT. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel: (+37 992) 2-213742.

УДК:9-02.6

КЛАД ТИМУРИДСКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ ИЗ ТАДЖИКИСТАНА

**Давлатходжа ДОВУДИ,
Национальный музей Таджикистана**

1. Происхождение клада

Клад был доставлен на определение жителем г. Душанбе 15 января 2015 г. Место и время находки точно неизвестны, можно лишь предположить, что он происходит с территории Таджикистана и возможно найден в 2014 г. Клад публикуется впервые.

2. Состав клада

Клад состоит из 36 серебряных монет. Это целый клад или часть более крупного клада установить не удалось. Надписи на монетах клада частично стёрты и часто перекрыты надчеканами, что затрудняет их определение. Из 36 монет клада имена правителей прочтены на 16 экз. или 44,4 % от общего количества (Табл.1). Все они чеканены тимуридскими правителями. Остальные монеты клада тоже относятся к тимуридам, о чём свидетельствуют их надчеканы, а также внешний вид и почерк надписей. В клада представлены: монета амира Тимура и подставного хана Махмуда, Шахруха (1409- 1447 гг.), Абусаида (1451-1469 гг.) и Ахмада (1469-1494 гг.). По количеству преобладают монеты Шахруха – 10 экз. или 62,5 % от числа определённых монет и 27,7 % от общего количества. Монеты остальных правителей представлены единицами (Табл.1). Все монеты относятся к крупному номиналу весом более 4 гр. и назывались танга.

Таблица 1

**Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана
Состав монет по правителям**

№	Имя правителя	Количество монет
1	Тимур + Махмуд-хан	1
2	Шахрух	10
3	Абусаид	3
4	Ахмад	2

3. Хронологические рамки

Дата сохранилась лишь на одной монете – 841/1437-1438 г. Имя амира на этой монете перекрыто надчеканом, но дата подходит к времени правления Шахруха. К сожалению, на других монетах клада дата не

сохранилась. Поэтому хронологические рамки можно установить лишь по годам правления правителей, монеты которых представлены в кладе. Самым ранним является монета амир Тимура и Махмуд-хана (1388-1402 гг), а самыми поздними являются две монеты Ахмада. Как известно, после смерти Улугбека империя Тимуридов распалась на две части – Мавераннахр и Хорасан вместо Фарсом и Ирака. В свою очередь, после смерти Абу Саида его сыновья разделили Мавераннахр на несколько самостоятельных уделов. Ахмад правил в Самарканде, Бухаре и Хисаре с 1469 до 1494 г. Однако вряд ли время зарытия исследуемого клада можно отнести к концу его правления. Малочисленность его монет может указывать на то что клад был, скорее всего, зарыт где-то в начале его правления. На это же указывает то, что основу клада составляют монеты Шахруха, т.е. время зарытия клада, не должно далеко отстоять от конца его правления. Султан Махмуд, надчеканы которого представлены на монетах клада, правил в те же годы (1469-1494 гг.) в Балхе. Надчеканы на монетах клада с его именем, скорее всего, были проставлены тоже где-то в начале его правления. Таким образом, хронологические рамки клада определяются в пределах 1388-1370 – х гг.

4. Типология монет

Надписи на монетах клада сохранились фрагментарно и лишь их сравнение на разных экземплярах позволяет установить общее их содержание. Поэтому детальная типологическая классификация монет клада не представляется возможным. Надписи на всех монетах почти одинаковы. При новых правителях в форме, содержании и расположении надписей существенных изменений не происходило. На л.с. в центре внутри картуша находится символ ислама رسول الله الله / محمد / لا اله الا . По сторонам находятся имена четырёх первых халифов, без или с их почётными прозвищами. На л.с. большинства монет центральная надпись выполнена почерком куфи. На ряде монет, в том числе Шахруха, надпись л.с. выполнена квадратным почерком куфи и читается по периметру квадрата. На других монетах надписи выполнены почерком сулс.

На о.с. монет находятся имя правителя, почётные прозвища السلطان خلد الله تعالى ملكه و سلطانه و благопожелания بهادر خان ، ...الحق و الدين . На большинстве монетах надпись о.с. заключена в круглый линейный или двухлинейный ободок с точечным посередине. На одной монете Абу Саида на о.с. в центре находится круглый картуш внутри которого находится имя и титулы этого эмира سلطان ابو سعيد غازى , а вокруг почётные прозвища .... السلطان الاعظم и название монетного двора ضرب سمرقند «чекан Самарканда».

На монетах клада выявлено 11 видов картушей (Рис. 1). Картуши повторяются, т.е. один и тот же тип картуша встречается на монетах разных правителей (Табл.2).

Таблица 2

Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана

Имя правителя	Форма картуша(Рис.1)
Тимур+ Махмуд-хан	2
Шахрух	1,3, 4, 5
Абусаид	2,4
Ахмад	4

5. Монетные дворы

Название монетного двора сохранилось лишь на одной монете Абусаида – это Самарканд. На других монетах клада название монетного двора либо стёрта, либо перекрыта надчеканами.

6. Надчеканы

Из 36 монет исследуемого клада 34 экз. или 94,4 % имеют надчеканы.

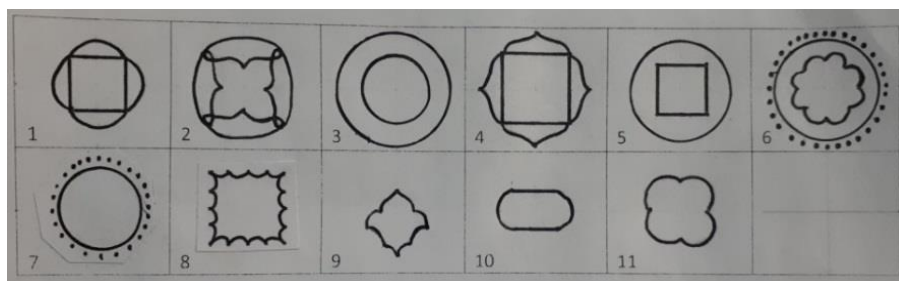

Рис. 1. Картуши на монетах клада.

Таблица 3

Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана

	Кол-во монет	В % от общего количества монет клада
Монеты с надчеканом	34	94,4
Монеты без надчекана	2	5,6
Всего	36	

Таблица 4

Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана

Количество надчеканов на одной монете	Количество монет
1	7
2	12
3	11
4	1
5	1

Таблица 5

**Клад тимуридских серебряных монет
Состав надчеканов**

№	Имя правителя в надчекане	Количество монет
1	Шахрух	1
2	Абусаид	5
3	Ахмад	3
4	Махмуд	18
5	Бехбуд	15
6	Бехбуди Хират	1
7	Бехбуди Урду	1

Надчеканы расположены как на л.с. (22 экз.), так и на о.с. (25 экз.). На большинстве монетах имеются 2-3, на 7 монетах по одному, на 1 экз. 4 и еще на одном 5 надчеканов (Табл. 4).

Представлены надчеканы четырёх тимуридских правителей, преобладают надчеканы с именем Махмуд и надчеканы с одним словом «бехбуд» (Табл.5).

По содержанию надписей надчеканы делятся на три группы: 1. Именные; 2. С одним словом, обозначающим добротность монеты; 3. Со словом, обозначающим добротность монеты и названием монетного двора (Табл.6). В свою очередь, надчеканы первой группы по содержанию надписей делятся на два типа. К типу 1 группы I относятся надчеканы с именем Шахруха и его почётным прозвищем «бахадур». Тип 2 группы I делится на два подтипа. К подтипу 1 типа 2 относятся надчеканы Абу Саида и Махмуда с почётным прозвищем غازی "Гази". К подгруппе 2 типа 2 относятся надчеканы Абусаида Махмуда и Ахмада с почётным прозвищем "Гуркан" گورکان. К группе II относятся надчеканы с одним словом به بود. К группе III относятся надчеканы с названиями монетных дворов Хират (هراه) и Урду (اردو) в сопровождении слова «бехбуд» (به بود) (Табл.6).

Таблица 6

Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана

Группа I	
Тип 1	شاه رخ بهادر
Тип 2, подтип 1	عدل سلطان ابو سعيد غازى
	عدل سلطان محمود غازى
Тип 2, подтип 2	عدل سلطان ابو سعيد كوركان
	عدل سلطان احمد كوركان
	عدل سلطان محمود كوركان
Группа II	
Тип 1	به بود
Группа III	
Тип 1	به بود هراه
	به بود اردو

Следует отметить, что надписи на всех надчеканах выполнены на таджикском (персидском) языке.

Обращает на себя внимание титул “султан”, который присутствует в надчеканах Абу Саида, Ахмада и Махмуда. Дело в том, что основатель династии Тимур носил скромный титул “амир”. Однако, судя по сведениям письменных источников и монет преемники Тимура не последовали его примеру. Видимо, их не устраивал скромный титул “амир”, и они отказались от него и стали носить титул более высокого ранга, который должен был соответствовать величию их державы. В монетных легендах и надчеканах преемники Тимура именуют себя “султан” (السلطان) и “Великий султан” (السلطان الاعظم).

По форме картуша надчеканы делятся на 14 типов (Рис.2,3). Картуши разной формы - миндалевидные, квадратные, шести и восьмигранные, круглые волнистые и т.д. Преобладают надчеканы типов 1,4,6,7,8, типы 9,11,3 представлены единицами – 2-4 шт., а остальные представлены по одной штуке. (Табл.7). Надчеканы с разными именами и надписями могли иметь одинаковые картуши. (Табл 8).

Таблица 7

Форма надчекана (Рис.2)	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Количество надчеканов	6	1	1	4	11	1	8	7	6	2	1	3	1	1	1

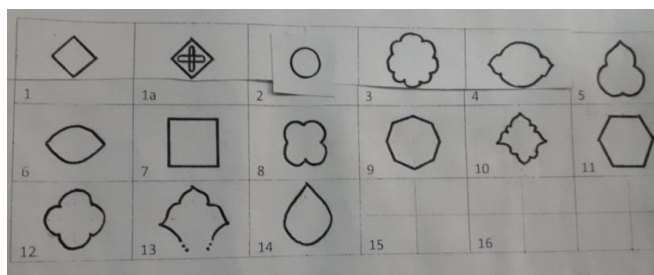

Рис. 2. Картуши надчеканов.

Рис.3. Надчеканы: 1-Шахрух; 2,3- Абу Саид; 4-Ахмад; 5,6- Махмуд; 7 – Бехбуд; 8- Бехбуди Урду; 9- Бехбуди Хират.

Таблица 8

№	Надписи на надчеканах	Форма картуша (см. Рис.2)
1	شاه رخ بهادر	1,2
2	عدل سلطان ابو سعيد غازى	8, 5
3	عدل سلطان ابو سعيد كوركان	8
4	عدل سلطان احمد كوركان	3, 9
5	عدل سلطان محمود غازى	6, 7, 4, 3
6	عدل سلطان محمود كوركان	7
7	عدل سلطان.....	14,13
8	به بود	1, 4, 11?, 12?,
9	به بود هراه	4
10	به بود اردو	4

В надчеканах дата непроставлена, они, как и сами монеты, датируются по именам правителей. Самыми ранними являются надчеканы Шахруха (1409 – 1447 гг.), а самыми поздними надчеканы Махмуда (1469-1494 гг.). Поздние надчеканы, как и сами монеты, скорее всего, относятся к началу правления Махмуда.

Личности Тимура, подставного монгольского хана Махмуда, Шахруха, Абу-саида, Ахмада, обозначенные на монетах и в надчеканах хорошо известны. Уточнение требует лишь имя тимурида Махмуда, которое на монетах исследуемого клада не встречается и присутствует только в надчеканах. Как известно, было два тимуридских правителя с именем Махмуд-шах Махмуд мирза, который правил в Хорасане в 1447 г. и правитель Балха султан Махмуд, который правил достаточно долго (1469-1494гг.). Шах Махмуд Мирза правил недолго и вряд ли надчеканы на монетах клада относятся к нему. Скорее всего, эти надчеканы принадлежали правителю Балха Махмуду, на что указывает и его титул “султан”.

7. Место производства надчеканов

Название монетного двора обозначено лишь на двух надчеканах в сопровождении слова “бехбуд” – это Хират и Урду. В каких городах произведены остальные надчеканы неизвестно. Лишь о надчеканах с именем Махмуд можно с уверенностью сказать, что они произведены в Балхе, так как он был правителем этой области. Так как младшими в клада являются надчеканы Ахмада и Махмуда, то преобладание надчеканов последнего указывает на то, что клад окончательно сформировался в г. Балхе и был зарыт в землю в пределах этой области или прилегающих территориях. Находка клада в Таджикистане соответствует этой раскладке.

8. Денежное обращение

Клад характеризует денежное обращение района его находки накануне его зарытия. Конечно, на основе данных одного клада нельзя делать окончательные и обобщающие выводы о состоянии денежного обращения, но можно сделать некоторые предварительные выводы, хотя бы в рамках региона формирования клада, которые помогут лучшему пониманию этого процесса и выявлению некоторых его особенностей. Клад, как выше было отмечено, скорее всего, был зарыт в землю где-то в начале правления Ахмада (1469-1494гг.) и Махмуда (1469-1494гг.), приблизительно к концу 1470-х годов. Следовательно, клад характеризует состояние денежного обращения в этот отрезок времени, т.е. в 1470 годах. Судя по кладу, на денежном рынке в эти годы преобладали серебряные монеты Шахруха. Это указывает на то, что именно при нём монетные дворы работали интенсивно и в большом количестве выпускали монеты. Это, в какой то степени, может свидетельствовать о стабильном развитии экономики и денежных отношений при этом правителе.

Монеты последующих султанов-Абусаида и Ахмада представлены единицами, что может указывать на снижение интенсивности выпуска серебряных монет. Видимо, для удовлетворения потребностей денежного

обращения было достаточно того количества монет, которые были выпущены при Шахрухе, новые выпуски восполняли недостаток и были меньшего объёма. Однако после Шахруха при упомянутых султанах, и особенно при правителе Балха Махмуде усиливается надчеканивание монет, как форма эксплуатации монетной регалии. Как принято считать, надчеканивание производилось с целью изменения курса серебряных монет, скорее всего, в сторону повышения их номинальной стоимости. Так как, вес неоднократно надчеканенных монет не изменялся, то их курс, скорее всего определялся посредством изменения их соотношения к медным монетам, т.е. увеличивалось количество медных монет, равнявшихся к одной танге. Медные монеты производились в большом количестве и играли существенную роль во внутреннем денежном обращении. Установить конкретно какой курс устанавливался для надчеканенных монет по отношению к медным монетам, нет возможности, так как для этого нужны сведения письменных источников.

Судя по кладу, надчеканивание, т.е. изменение курса тимуридских серебряных монет-танга началось уже при Шахрухе. На это указывает монета Тимура и подставного хана Махмуда с надчеканами Шахруха в нашем кладе. Когда при Шахрухе начался этот процесс – в начале, середине или конце его правления, остаётся неизвестным. Однако наличие лишь одной монеты Тимура с надчеканом Шахруха, косвенно может указывать на то, что этот процесс начался где то во второй половине его правления. Это предположение нуждается в подтверждении по данным других синхронных кладов. Эту практику продолжили преемники Шахруха Абуसाид и Ахмад, хотя надчеканы последнего известны в небольшом количестве. Судя по исследуемому кладу надчеканивание усиливается при правителе Балха Махмуде. Монеты с его надчеканами преобладают в кладе и составляют 66,6 % от общего количества именных надчеканов и 40,9 % от общего количества надчеканов. Изменение курса серебряных монет путём надчеканивания практиковалось регулярно, по крайней мере с правления Шахруха и до 1470-х гг., а возможно и до конца правления тимуридов.

Судя по находкам, серебряные монеты тимуридов были распространены на территории Таджикистана. Ранее здесь были обнаружены три небольших клада серебряных тимуридских монет, которые были исследованы и опубликованы Е.А. Давидович [1,265-277]. Два из них происходят из Дангаринского района и содержат 34 экз. и 4 экз. Второй, возможно является небольшой частью клада. Третий клад найден в к. Семиганч Вахдатского района и состоит из 74 монет. Первый клад состоит из монет Тимура и подставных ханов Суюргатмыша и Махмуда, Мухаммад – Джахангира и Халил – Султана. Второй клад состоит из монет Тимура и Махмуда и внука Тимура Мухаммада, Шахруха, Абд ал-Латифа и Абдаллаха (1450-1452 гг). Преобладают монеты Шахруха. Большинство монет Тимура имеют надчеканы с именем Шахруха, несколько монет самого Шахруха тоже надчеканены. Третий клад, состоит всего из четырёх монет – одной Шахруха с датой 828/1424-25 гг., двух монет Ахмада

(1469-1494 гг.) и одной Хусайна (1469-1506 гг.). На одной монете Шахруха имеется надчекан с надписью به بود بلخ (Бехбуди Балх). Хронологически этот клад находится ближе к исследуемому нами кладу.

Рис. 4. Клад тимуридских серебряных монет из Таджикистана.
2-Тимур; 3,4,5,8-Шахрух; 6-Ахмад; 7,9 – не определённые.

Рис. 5. Тимуридские танга с надчеканом с именем

Таким образом, на монетах упомянутых кладов Е.А. Давидович выявила два вида надчеканов – с именем Шахруха и с названием монетного двора Балх в сопровождении слова “бехбуд”. Следовательно, в исследуемом нами кладе представлены именные надчеканы Абусаида, Ахмада и Махмуда, а также надчеканы с обозначением монетных дворов Хирата и Урду? в сопровождении слова “бехбуд” и надчеканы только со словом به بود, отсутствующие в кладах из Таджикистана, опубликованных Е.А. Давидович.

Надчекан с именем Абусаида впервые был обнаружен узбекистанским нумизматом Л.Ю. Шпенёвой в 1997 г. на тимуридских медных монетах 832 г.х. [2,95] Позже в 2004 г. она обнаружила аналогичный надчекан на нескольких тимуридских серебряных монетах из музейных собраний и частных коллекций [2,96]. Исследовательница считает, что эти надчеканы предназначались для серебряных монет, но случайно, по ошибке были проставлены на медных монетах. Надчеканы нашего клада с именем Абусаид подтипа 2 (со словом Гуркан) соответствуют надчеканам, опубликованным Л.Д. Шпенёвой. Малочисленность надчеканов с именем Абусаида в публикациях создавало представление об их производстве в небольшом объёме. Однако появившиеся в последнее время в интернет ресурсах сведения свидетельствуют об обратном. Так, 31.12.2019 и в последующие дни в январе 2020г. на сайте <https://starina.ru> на продажу были выставлены 28 тимуридских танга с надчеканами. На 18 из них имеются надчеканы с именем Абусаида в четырёхлепестковом картуше. Большинство из этих монет относятся к чекану Шахруха. Не исключено, что все эти монеты происходят из одного клада. Надпись на этих надчеканах такая же как на надчеканах подтипа 2 типа 2 группы I нашего клада عدل سلطان ابو سعيد كوركان (Адли-султон Абу Саид Гуркан). Картуш четырёхлепестковый такой же как в надчеканах нашего клада. На одной монете этого интернет ресурса имеется надчекан с именем Ахмад в круглом волнистом картуше. В нашем кладе, как выше было упомянуто, представлено три надчекана с именем Ахмад, в том числе два в круглом волнистом картуше.

Насколько редки надчеканы с именем Махмуд, составляющие большинство в нашем кладе, пока трудно судить. Публикации этих надчеканов нам неизвестны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давидович Е.А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана.-М.,1979.-С.265-277.
2. Шпенёва Л.Д. Два именных надчекана на медных монетах XVв.//Нумизматика Центральной Азии, VII. - Ташкент, 2004.-С. 95.

ГАНЧИНАИ СИККАҶОИ НУКРАГИИ ТЕМУРӢ АЗ ТОҶИКИСТОН

Ганчина аз 36 сиккаи нукрагии ҳокимони темурӣ амир Темур ва Маҳмудхон, Шохрух, Абӯсаид ва Аҳмад иборат буда, солҳои 1388-1470-ро дар бар мегирад. Аз ҷиҳати миқдор тангаҳои Шохрух дар ҷойи аввал меистанд, сиккаҳои ҳокимони боқимонда ангуштшуморанд аз 1 то 3 дона. Дар рӯи сиккаҳо дар даруни гулнакш калимаи тавҳид ва дар ҷор тарафи он номҳои ҷор халифаи рошиддин навишта шудааст. Дар пушти сиккаҳо ном, таҳаллуҷҳои ифтихорӣ, унвони ҳоким ва ибораҳои хайрхоҳона ҷойгир аст. Ҷамағӣ дар як сикка номи зарробхона боқӣ мондааст, ки он ҳам Самарқанд мебошад.

Сиккаҳо аз 1 то 5 ва бештари онҳо 2-3 боломуҳрак дошта, ба ҳокимон Шохрух, Абӯсаид, Аҳмад ва Маҳмуд тааллуқ доранд. Боломуҳракҳои Маҳмуд бештаранд. Дар аксари боломуҳракҳо вожаҳои “адл”, “султон”, номи ҳоким ва вожаҳои “ғозӣ” ё “Гуркон” навишта шудааст. Дар боломуҳракҳои Шохрух танҳо номи ӯ ва вожаи “баҳодур” навишта шудааст. Дар 15 боломуҳрак танҳо калимаи “беҳбуд” навишта шудааст. Боломуҳракҳои Маҳмуд дар Балх зада шудаанд, ҷойи задани боломуҳракҳои дигар маълум нест. Солҳои 1470 дар муомилоти пулӣ тангаҳои Шохрух нақши асосиро мебозиданд.

***Калидвожаҳо:** сикка, Темуриён, танга, боломуҳрак, зарробхона, гурӯҳбандии намудӣ, муомилоти пулӣ, Гуркон, ғозӣ, султон, баҳодур, беҳбуд, калимаи тавҳид, халифа, ас-султон ал-аъзам.*

КЛАД ТИМУРИДСКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ ИЗ ТАДЖИКИСТАНА

Клад состоит из 36 серебряных монет (танга) тимуридских правителей амир Тимура и Махмудхана, Шахруха, Абусаида, Ахмада и Махмуда. Хронологически он охватывает 1388-1470-е годы. По количеству преобладают монеты Шахруха, монеты остальных правителей представлены единицами. На монетах на л.с. внутри картуша находится символ исламской религии, а по сторонам имена четырёх первых халифов. На о.с. находятся имя, титулы, почётные прозвища правителя и благопожелание ему. Название монетного двора сохранилось только на одной монете – это Самарканд.

На монетах имеется от 1 до 5 надчеканов, но большинство монет имеют 2-3 надчекана. Именные надчеканы принадлежат Шахруху, Абусаиду, Ахмаду и Махмуду. По количеству преобладают надчеканы Махмуда, надчеканы остальных правителей представлены единицами. Надписи большинства надчеканов одинаковы и содержат слова адл, султан, имя правителя, и слова гуркан или гази. Надчеканы Шахруха содержат только его имя и титул «баходур». На 15 надчеканах находится одно слово – беҳбуд. Надчеканы с именем Махмуд произведены в Балхе, место чекана других неизвестно. В 1470-х годах на денежном рынке основную роль играли серебряные монеты Шахруха.

***Ключевые слова:** монета, Тимуриды, танга, надчекан, монетный двор, типологическая классификация, денежное обращение, Гуркан, гази, султан, бахадур, беҳбуд, символ ислама, халиф, ал-султан ал-аъзам.*

HOARD OF TIMURID SILVER COINS FROM TAJIKISTAN

The hoard consists of 36 silver coins (tanga) of Timurid rulers Amir Timur and Mahmudkhan, Shahrukh, Abusaeed, Ahmad and Mahmud. Chronologically, it covers the 1388-1470s. Coins of Shahrukh prevail in number, coins of other rulers are represented by units. On obverse of coins inside the cartouche is a symbol of the Islamic religion, and on the sides are the names of the first four caliphs. On reverse there is a name, titles, honorable nicknames of the ruler and well-wishes to him. The name of the mint was preserved on only one coin - this is Samarkand.

On coins, there are from 1 to 5 countermarks, but most coins have 2-3 countermarks. Named countermarks belong to Shahrukh, Abusaeed, Ahmad and Mahmud. The countermarks of Mahmud prevails in number, the countermarks of other rulers are represented by units. The inscriptions of the majority of the countermarks are the same and contain the words adl, sultan, the name of the ruler, and the words gurkan or ghazi. Shakhrukh's countermarks contain only his name and the title bakhodur. There is one word on 15 countermarks: behbud. The countermarks with the name Mahmud were made in Balkh, the place of the mint of others is unknown. In the 1470s, silver coins of Shahrukh played the main role in the money market.

Key words: *coin, Timurids, tanga, countermarks, mint, typological classification, money circulation, Gurkan, ghazi, sultan, bahadur, Behbud, the symbol of Islam, Caliph, al-Sultan al-A'zam.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатхоҷа Довудӣ, доктори илмҳои таърих. Суроға: 734001, ш. Душанбе, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 11. Телефон: (+992) 2278477, (+992) 987605041, E-mail: dovutov@mail.ru

Information about the author: Davlatkhoja Dovudi, Doctor of Historical Sciences. Address: 734001, Dushanbe, Ismoil Somoni Avenue, 11. Telephone: (+992) 2278477, (+992) 987605041, E-mail: dovutov@mail.ru

УДК: 94+902/904 (575.3)

ГОФИЛАБАД – НОВОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ «ЛЁССОВОГО ПАЛЕОЛИТА» В ТАДЖИКИСТАНЕ

ХУДЖАГЕЛДИЕВ Т. У.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

В изучении каменного века Таджикистана особое положение занимают памятники «лессового палеолита»-эфмерные (временные) стоянки первобытных людей, приуроченные погребенным палеопочвам в лёссовых разрезах. В настоящее время дискуссионным является вопрос характера и возраста каменной индустрии в первой, самой верхней палеопочве в свете имеющегося широкого

диапазона ее датировок, полученных различными методами – от 30 до 130 тыс. лет. До недавнего времени раскопки стоянок в первом педокомплексе (далее – ПК1) проведены лишь на лёссовых разрезах Хонако-III и Дусты в Ховалингском районе, каменную индустрию которых В.А. Ранов отнес к леваллуа-мустьерской фации среднеазиатского мустье в ее пластинчатом варианте [12, 81; 14, 206]. Поэтому особый интерес представляет обнаруженная автором небольшая коллекция артефактов из ПК1 в Гофилабаде, свидетельствующая о первом на территории Таджикистана типичном бифасиальном изделии, расширившем географические рамки распространения бифасов в западной части Центральной Азии.

Каменные артефакты из ПК1 лёссово-почвенного разреза Гофилабад обнаружены во время разведочных работ автора по составлению археологической карты Муминабадского района в 2017 г. [15, 42; 16, 265]. Разрез расположен на юго-западной окраине одноименного селения, в 4,5 км северо-западнее районного центра Муминабад, на правом берегу небольшой речки Обишур, левого притока р. Яхсу (**фото 1**). Максимальная высота разреза в южной части над руслом до 30 м, глубина залегания ПК1 от дневной поверхности до 10 м. В профиле разреза наблюдается один педокомплекс, мощностью около 2,5 м, он состоит из двух отдельных подпочв светло-коричневого цвета и маломощной (20-30 см) лёссовидной прослойки между ними. Лёсс выше ПК1 и ниже его основания-серовато-палевого цвета, в нижней половине разреза-зеленовато-серого цвета.

В нижней части разреза имеются обвальные отложения. После их обвала крутизна склона в верхней части разреза увеличилась и возникла свежая отвесная обрывистая плоскость срыва. Обвальные отложения по высоте достигли практически до основания педокомплекса. На их склоне в свежесвалившихся блоках палеопочвы и были обнаружены артефакты. Один предмет был обнаружен здесь позже – во время экскурсионной поездки автора совместно с д-ром С. Кунитакэ (Япония) в 2019 г. Раскопочные работы в разрезе в силу специфики разведочных работ по составлению археологической карты не проводились. Коллекция артефактов представлена микронуклеусом, бифасом, комбинированным орудием (преформа бифаса+отбойник), дробящим орудием и первичным отщепом. Находок немного, но это характерный признак для стоянок лёссового палеолита – например, количество находок на 1 кв.м раскопа на Дусты составило 2,5 экз., для Хонако-III – 1,5 экз., тогда как вне лёссов, например, на открытой мустьерской стоянке Худжи, этот показатель соответствует 150 экз./кв.м.

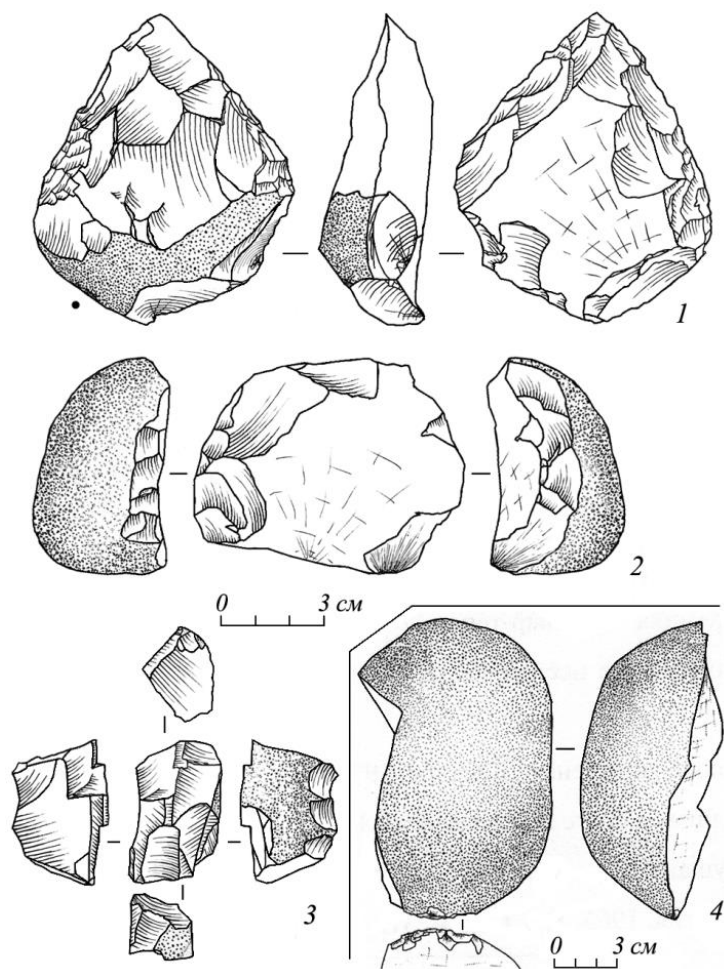
Микронуклеус торцовой стратегии расщепления (**рис.1.3**). Размеры 4,2x2,2x2,7 см. Представлен монофронтальным биплощадочным типом параллельного пособа снятий мелкопластинчатых сколов. Рабочие площадки гладкие, фронт скалывания выпуклый, на нем прослеживаются негативы мелкопластинчатых сколов. В средней части фронта прослеживаются глубокие заломы окончаний сколов с обоих направлений. Левая латераль в

основном занята негативом широкого скола, правая – покрыта коркой. Тыльная сторона в виде продольного ребра, приостренного мелкими поперечными сколами для более жесткого крепления нуклеуса в расщелине. Микронуклеусы подобного типа обычно встречаются в индустриях позднего мустье, как, например, в коллекции стоянки Худжи, относящейся к финальной фазе среднего палеолита и датированной по радиоуглеродному методу 42-37 тыс. л.н. [13,312, **рис. 5.6**], а его наличие в позднем среднем палеолите на стоянке Тарамза-1 в долине Нила определяет ее комплекс как «переходное леваллуа» [21,115].

Фото 1. Лёссово-почвенный разрез Гофилабад (палеопочва указана стрелкой).

Бифас представляет собой подлинно типичное изделие, принципиально отличающееся от ашельских бифасов (**рис. 1.1**). В отличие от ашельских, изготовление поздних бифасов подразумевает не одну, а две стадии обработки рабочего края с использованием двух техник – двусторонней оббивки и последующей доработки выравниванием и приострением продольных краев с помощью ретуши. Орудие изготовлено на массивном отщепе трапециевидной формы, размеры 9,0x7,8x3 см. По определению к.г.-м.н. Ф.Ш. Искандарова, сырьем служил мелкозернистый алевролит бурого цвета. Технологиче

Рис. 1. Находки из Гофилабада:

1 – бифас, 2 – преформа, 3 – микронуклеус, 4 – размельчитель.

ская ось заготовки не совпадает с осью симметрии орудия. Относительно морфологической оси орудия прослеживается симметрия рабочих конвергентных продольных краев, форма орудия в этом случае листовидная. Поперечный профиль орудия плоско-выпуклый. Изделие отличается тщательной двусторонней отделкой поверхностей и двух конвергентно сходящихся рабочих краев, укороченные пропорции формы (индекс удлиненности бифаса $1,2 < 1,5$) и уплощенность (степень уплощенности $2,6 > 2,35$, плоский по Ф. Борду). Края обработаны двусторонней оббивкой и дополнительно выравнены мелкой и средней краевой полой бифасиальной ретушью, кончик дистала приострен. В придистальной части по правому краю

с вентральной стороны имеется глубокая аккомодационная выемка. Пятка орудия округлой формы, частично покрыта галечной коркой, правая сторона со стороны вентрала по диагонали усечена крутыми сколами подготовки ударной площадки отщепа. Вес орудия 217 г.

Данное изделие определено как листовидное острие в рамках типологической классификации, принятой для восточно-европейского микока – двухсторонне-обработанное с острым углом сходящихся ретушированных лезвий в плане и острым углом ретушированного окончания в профиль [16,273].

Преформа бифасиального орудия на расколоте по продольной широкой плоскости гальке овальной формы (рис.1.2). Выполнено из осадочной породы. Размеры 8х6,3х3,7 см. На обоих слабовыпуклых узких краях имеются следы обработки, на одном из них ряд негативов укороченных пластинчатых фасеток ретуши, с этого края пологими сколами произведено оформление вентральной поверхности, на противоположном крае обломка – серия негативов мелких отщеповых крутых сколов. На одном из угловатых участков предмета также имеются следы от использования предмета в качестве отбойника.

Орудие для размельчения/дробления на крупном обломке гальки овальной формы (рис. 1.4). Размеры 14,4х9,4х6,4 см. Следы розеток размозжений просматриваются на одном узком, слегка выпуклом крае обломка. Значительный угол рабочего края, близкий к 80°, и характер забитости рабочего края позволяет отнести предмет к орудию для размельчения твердых материалов. Коллекцию дополняет средний первичный отщеп, очень массивный в проксимальной части.

Образцы грунта из разреза не отбирались, поэтому абсолютные даты для разреза Гофилабад пока отсутствуют. Вместе с тем, для первого педокомплекса имеется серия дат на лёссовых разрезах юга Таджикистана – Дараи Калон, Карамайдан, Хонако, Дусти и других, полученная термолюминесцентным (ТЛ) и радиотермолюминесцентным (РТЛ) методами. В основном они укладываются, с учетом доверительного интервала датировок, от 60 до 130 тыс. лет, что примерно соответствует возрасту первого педокомплекса, принятого по новой «схеме» лёссово-почвенной формации, основанной на корреляции с изотопно-кислородной кривой, по которой ПК1 соотносится с 5-й стадией и имеет временной интервал 127-71 тыс. л.н. [4, 106, 132; 18, 95]. Наряду с этим, для ПК1 на разрезе Хонако-III были получены сильно омоложенные даты: РТЛ-методом в пределах 36±9 тыс. л.н. и 40±10 тыс. л.н., и палеомагнитным – 34-32 тыс. л.н. дало основание исследователям соотнести ПК1 с подстадией 3.1 изотопно-кислородной кривой [7, 43; 10, 34], а не со стадией 5, как указывалось выше. Значительное (почти 2-х кратное) различие возраста ПК1 в Хонако-III от возраста этой палеопочвы в других разрезах ис-

следователи объясняют тем, что лёссы формировались не так равномерно, как донные океанические, и поэтому в разных районах со сложным рельефом условия осадконакопления может быть различным [10,36]. Наряду с этим, исследователи считают, что ТЛ-датирование в разных лабораториях выполняется разными методиками, обуславливая тем самым разные даты для одного и того же лёсса [10,37]. В последние годы для ПК1 на сопредельных территориях (Узбекистан, Южный Казахстан, Северный Иран) получены данные, подтверждающие, что верхняя палеопочва формировалась все же в период MIS 5 [4,99;19,150;20,676]. Это дает нам основание соотнести возраст ПК1 в Гофилабаде с 5-й стадией изотопно-кислородной кривой и датировать ее в пределах 127-71 тыс. л.н.

Отличительной особенностью ПК1 в Гофилабаде от соответствующей палеопочвы в Хонако-III является более светлый цвет палеопочвы и малая ее мощность, а также меньшее на одну единицу количество подпочв. Гофилабад расположен на дне Муминабадской котловины, в зоне перехода от высоких предгорий к предгорным равнинам, поэтому слабая выраженность палеопочвы обусловлена меньшим количеством атмосферных осадков, в результате чего ухудшаются условия почвообразования [4,121].

Ранее исследования ПК1 проводились под руководством В.А. Ранова при участии автора лишь на двух разрезах – Хонако-III и Дусты. Каменная индустрия в Хонако-III немногочисленна – пластины, отщепы и чоппер, в Дусты коллекция более представительная – площадочные нуклеусы, пластины и отщепы, среди орудий скребла, выемчатые орудия, нож, выделяются характерные для переходных к верхнему палеолиту индустрий изделия: нуклеус с параллельным принципом расщепления, нуклеус-резец, наконечник с черешком, нож с притупленной спинкой и усечением, резец, тронкированно-фасетированное изделие на отщепе. Каменные индустрии обеих стоянок относятся к мустьерской культуре с пластинчатой технологией [14,206]. Следы двусторонней оббивки в обеих индустриях отсутствуют.

Возникает вопрос о культурной принадлежности небольшой коллекции артефактов из Гофилабада. Индустрии среднего палеолита Таджикистана в свете научных знаний, полученных за последние 60 лет, указывают на сложные процессы, относящиеся ко всем его этапам. Здесь проявляются различные особенности и широкое разнообразие в технологическом развитии расщепления камня и типологическом наборе орудий, что отразилось в выделении В.А. Рановым трех фаций мустьерских индустрий – леваллуа-мустьерская, мустье типичное (горное) и мустьеро-соанская [12,81].

Пластинчатые индустрии из 1-го педокомплекса лёссовых разрезов Хонако-III и Дусты отнесены к леваллуа-мустьерской фации, помимо также стоянок открытого типа Кайрак-Кумы, Джаркутан и Худжи. Если на раннем этапе этой фации характерны дисковидные нуклеусы и площадочные типы с пластинчатой стратегией расщепления (Кайрак-Кумы), на

среднем этапе – преимущественно призматические и полупризматические типы нуклеусов, единичные нуклеусы-резцы и тронкированно-фасетированные изделия, высокий индекс пластин, их крупные размеры, орудия представлены более леваллуазскими, чем мустьерскими формами (Джаркутан), то для финального этапа – характерен комплекс изделий, присущий для переходных индустрий от среднего к верхнему палеолиту (Худжи) [12,67-71].

В двух других выделенных ранее фациях типичная бифасиальная технология также отсутствовала. До недавнего времени обнаружение бифасов в комплексах каменного века в сопредельных с Таджикистаном территориях служило для исследователей основанием к раннепалеолитической интерпретации памятников [5,165-166; 6,22], но в последние годы просматривается тенденция к ее пересмотру. Некоторые исследователи считают необходимым отнести сердцевидные бифасы из Красноводского плато не к ашельскому, а мустьерскому [8,35] или даже позднепалеолитическому типу [2,19]; бифасиальный комплекс в пещере Сель-Унгур (Кыргызстан) – к среднему палеолиту [17,169]; раскопанные слои Кульбулака (Узбекистан) – к средне- и верхнепалеолитическим комплексам [2,120]; в ашельских комплексах в районе хребта Мугоджары в Казахстане предлагается выделить пункт Мугоджары-4 с мелкими бифасами как мустьерский [9,140].

Наличие бифаса в ПК1 лёссово-почвенного разреза в Гофилабаде на сегодняшний день может быть объяснено несколькими причинами. Возможно, эта форма эволюционировала из местной техники двусторонней оббивки, существовавшей на юге Таджикистана еще с ранних этапов нижнего палеолита (Кульдара) до финальной фазы среднего палеолита (Худжи), дополненная техникой вторичной обработки рабочих краев. Не исключено, что этот тип орудия связан со спецификой хозяйственной деятельности отдельной группы древних людей в связи с изменившимися палеоэкологическими условиями, адаптацией к новой природно-ландшафтной ситуации, когда бифасы производили лишь для специальных узкопрофильных операций, которые не могли исполнить орудия на пластинах. В этом случае наряду с инновационными элементами в расщеплении камня применялись и древние традиции оформления орудий. Другим объяснением появления бифаса может быть влияние внутрорегиональной миграции носителей бифасиальной технологии с запада Центральной Азии, в результате которой произошло наложение традиций пришлых групп людей на местные технические основы, либо это была передача бифасиальной технологии изготовления мелких бифасов от одной популяции людей другой без непосредственной миграции людей из других регионов, т.е. взаимодействия популяций на границах их проживания.

На сопредельных территориях наличие бифасов в индустрии мустьерских слоев рассматривают как одну из особых линий перехода к формиро-

ванию верхнепалеолитической индустрии. Например, в Узбекистане мустьерскую индустрию Кульбулака с бифасами, основанной на непластинчатых, нелеваллуазских заготовках, Н.К. Анисюткин рассматривает как самостоятельную линию «перехода», наряду с обирахматской, основанной на пластинчатых заготовках [1,95-96]. В Горном Алтае в переходном от среднего к верхнему палеолиту периоде отмечены две линии развития индустрий—усть-каракольская с бифасами и карабумовская без таковых, хотя в среднем палеолите их развитие проходило на единой базе [3,194]. Не исключено, что с пополнением коллекции находок из Гофилабада можно будет более уверенно говорить о новой фации мустьерской индустрии в Таджикистане, по крайней мере, в настоящее время существует предложение о включении Гофилабада в географические рамки сельунгурского среднепалеолитического варианта бифасиальной традиции в западной части Центральной Азии [16,273].

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисюткин Н.К. К проблеме перехода от среднего палеолита к верхнему // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты./Н.К. Анисюткин.– Новосибирск, 2005. – С. 94-96.
2. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. – СПб., 1996. – 213 с.
3. Дервянко А.П. Переход от среднего к позднему палеолиту на Алтае // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты./Вишняцкий.– Новосибирск, 2005. – С. 183-216.
4. Додонов А. Е. Четвертичный период Средней Азии (стратиграфия, корреляция, палеогеография). – М., 2002. – 250 с. – (Тр. Геологического института РАН, вып. 546).
5. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сельунгур // Раннепалеолитические комплексы Евразии./У.И. Исламов. – Новосибирск, 1992.–С. 49-59.
6. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам многослойной палеолитической стоянки Кульбулак).– Автореф. дисс...д-ра. ист. наук./ М.Р. Касымов.–Новосибирск, 1990. – 47 с.
7. Лаухин С.А. Радиотермолюминесцентное датирование плейстоцена Южного Таджикистана // Археологические работы в Таджикистане./С.А. Лаухин, В.А. Ранов, В.К. Власов, Т.У. Худжагелдиев, В.А. Волгина, О.В. Кирюхин, А.М. Афиногенов.– Душанбе, 2004. – Вып. XXIX.–С. 36-70.
Любин В.П. Палеолит Туркмении // Советская археология. – 1984. - №1.–С. 26-45.
Матюхин А.Е. Среднепалеолитические комплексы Русской равнины, содержащие двусторонне обработанные орудия // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты./А.Е.Матюхин.–Новосибирск, 2005.–С. 132-143.
Поспелова Г.А., Лаухин С.А., Ранов В.А., Власов В.К., Волгина В.А., Куликов О.А., Пилипенко О.В., Шаронова З.В. Новые данные о хроностратиграфии верхней региональной погребенной почвы лёссового разреза Хонако-3, Таджикистан (археологические, палеомагнитные и магнитные свидетельства) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2005. – №1(21). – С. 21-39.
Ранов В.А. Каменный век Таджикистана. Палеолит. /В.А. Ранов– Душанбе, 1965. – Вып. 1. – 121 с.
8. Ранов В.А. Каменный век // История таджикского народа. /В.А.Ранов, – Душанбе, 1998. – Т.1: Древнейшая и древняя история. – С. 45-123.

9. Ранов В.А. Раскопки среднепалеолитической стоянки Худжи в 1997 г. // Археологические работы в Таджикистане./В.А. Ранов, Т.У. Худжагелдиев.– Душанбе, 2014. – Вып. XXXVII. – С. 273-334.
10. Ранов В.А. Предварительное сообщение о работах на плато Харгушон (Южный Таджикистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий./В.А.Ранов,Т.У.Худжагелдиев, Й.Шефер.– Новосибирск, 2001. – Том VII. – С. 199-209.
11. Худжагелдиев Т.У. Тайны каменного века в Муминабаде // Мероси ниёгон=Наследие предков./Т.У. Худжагелдиев. – Душанбе, 2018. – №20. – С. 42-34 (тадж.).
12. Худжагелдиев Т.У. Первое свидетельство бифасиальной технологии в среднем палеолите Таджикистана // Между Гоббсом и Руссо. Первобытная война. – Stratum plus. – СПб. / Т.У. Худжагелдиев, К.А. Колобова, С.В. Шнайдер, А.И. Кривошапкин.- Кишинев-Одесса-Бухарест, 2019. – №1. – С. 265-277.
13. Цибизов Л.В., Кривошапкин А.И., Осипова П.С., Оленченко В.В., Григорьевская А.В., Виола Б., Чаргынов Т., Колобова К.А., Шнайдер С.В. Аprobация комплекса геофизических методов в пещере Сельунгур (Кыргызстан) // Теория и практика археологических исследований. – 2017. – С. 169-177.
14. Bassinot F.C., Laberie L.D., Vincent E., Quidelleur X., Shackleton N.J., Lancelot Y. The astronomical theory of climate and the age of the Brunhes-Matuyama magnetic reversal // Earth and Planetary Science Letters. – 1994. – Vol. 126. – P. 91-108.
15. Kehl M., Sarvati R., Ahmadi H., Frechen M., Skowronek A. Loess paleosoil-sequences along a climatic gradient in Northern Iran. – Quaternary Science Journal. – 2005. – N55. – P. 149-173.
16. Sprafke T., Fitzsimmons K. E., Grütznert C., Elliot A., Marquer L., Nigmatova S. Reevaluation of Late Pleistocene loess profiles at Remizovka (Kazakhstan) indicates the significance of topography in evaluating terrestrial paleoclimate records. – Quaternary Research. – 2018. – N89. – P. 674–690.
17. Van-Peer P. The Nile corridor and the Out-of-Africa model: an examination of the archaeological record // Current Anthropology. – 1998. – Vol. 39 (Supplement). – P. 115-140.

ГОФИЛАБАД – НОВОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ «ЛЁССОВОГО ПАЛЕОЛИТА» В ТАДЖИКИСТАНЕ

Статья посвящена новому местонахождению каменного века и находкам в лёссовом разрезе Гофилабад первых бифасиальных изделий среднего палеолита в Таджикистане. Они происходят из первой погребенной палеопочвы, что позволяет датировать их временем стадии 5 изотопно-кислородной шкалы 127-71 тыс. лет назад. Это научное открытие расширяет географические рамки среднепалеолитической бифасиальной традиции в Центральной Азии.

Ключевые слова: *средний палеолит, Таджикистан, местонахождение Гофилабад, лёссовые разрезы, палеопочва, бифас.*

GOFILABADE – NEW SITE OF THE "LOESSIAL PALEOLITH" IN THE TAJIKISTAN

The paper presents the new site of the stone age and the discovery on the loess section in Gofilabad of the first bifaces in the Middle Paleolithic of Tajikistan. The artifacts in question within the first buried paleosoil allow to date them to MIS5. According

to the oxygen isotope scale, it dates back to 127-71 thousand years ago. This discovery expands the geographic scope of the Middle Paleolithic bifacial tradition in Central Asia.

Key words: *Middle Paleolithic, Tajikistan, Gofilabad site, loess sequence, buried paleosol, biface.*

ҒОФИЛОБОД – БОШИШҒОҲИ НАВИ «ПАЛЕОЛИТИ ЗАРДХОКӢ» ДАР ТОҶИКИСТОН

Мақола ба бошишгоҳи нави давраи санг дар чарии зардхокии Ғофилобод ва бозёфтҳои дарёфтшудае, ки аввалини олотҳои дутарафа коркардагӣ (бифас) дар палеолити миёнаи Тоҷикистон мебошад, бахшида шудааст. Онҳо дар қабати қадимаҳои яқум ёфта шудаанд ва санаи пайдоиши онҳо ба давраи 5-уми чадвали изотопу оксиген рост меояд ва 127-71 ҳазор сол пешро фаро мегирад. Ин кашфиёти илмӣ ба васеатар кардани доираи ҷуғрофии анъанавии олотҳои дутарафа дар палеолити миёнаи Осиёи Марказӣ имконият медиҳад.

Калидвожаҳо: *палеолити миёна, Тоҷикистон, бошишгоҳи Ғофилобод, ҷариҳои зардхокӣ, қадимаҳо, олотҳои дутарафа коркардагӣ.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хўчагелдиев Тўра Урунович-ҳодими калони илмӣ шубҳаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А.Дониш. Тел.: (+992) 987-59-69-87.

Information about the author: Khudjageldiev Tura Urunovich-research scientific of the Department of archaeology of the Institute of history, archaeology and ethnography named after A.Donish. Tel.: (+992) 987-59-69-87.

УДК: 902 (575.3)

МАЪЛУМОТИ БОЗЁФТҲОИ БОСТОНШИНОСӢ ДАР БОРАИ ФАРҲАНГИ МОДДИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

САФОЕВ Ҷ. Б.,

Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М. С. Осимӣ

Болооби Зарафшон (Кўҳистон) дар рӯзҳои мо ҳудуди ноҳияҳои Айнӣ, кўҳистони Мастчоҳ ва Панҷакентро дарбар мегирад. Топонимҳои ба мисли “Зарафшони Боло”, “Болооби Зарафшон” ва “Кўҳистон” қисмати кўҳии Суғдро дар шарқ муайян мекунад, ки ба он Буттам ё Буттамони асримиёнагӣ дохил буда, шомили Паргар, Мастчоҳ, мулкҳои Киштут буданд. Тахти мафҳуми сиёсии истилоҳи “Суғд” ноҳияҳои фаҳмида мешаванд, ки дар водии Зарафшон аз Панҷакент то Кармин ва водии Қашқадарё воқеъ гардидаанд [9,3]. Суғд дар асри VII ва оғози асрҳои VIII–IX на танҳо ба маҷмӯи мулкҳои алоҳидаи хурд, балки инчунин ба иттиҳодияи давлатӣ табдил меёбад [5,26].

Панчакенти муосир ин маркази ноҳияи ҳамном буда, ба ҳайати вилояти собиқи Ленинобод (соли 1939 таъсис ёфтааст) дохил буд. Ин шаҳр дар соҳили чапи дарёи Зарафшон дар охири водии он, қариб дар доманакӯҳҳо, дар 69 км аз Самарқанд ҷойгир шудааст. Шаҳр бо манзараи зебо дар ду айвонҳои аввали наздизоҳилии Зарафшон, дар шарқи маҷрои дарёчаи хушкшавандаи Мисрак паҳн шудааст. Боқимондаҳои Панчакенти қадим, яъне димнаи Қайнарсу, дар айвони сеюми Зарафшон, дар ҷанубу ғарби шаҳри муосир (дар ду километр аз он) ҳобидаанд, ки майдони қариб 14 гектарро ишғол менамоянд. Шаҳри қадима дар баландӣ ҷойгир шуда, пушта-пуштаҳои пуриктидори он дар шаҳри муосир бартариат доранд. Дар таги деворҳои димна аз шимол канали сероби Тоҳсанкорез ҷорӣ мешавад, ки сароби худро аз дарёчаи Муғиён-Дарё гирифта, обро дар вақти ҳозир ба шаҳри муосир меорад. Димнаи Қайнарсу (таҳтуллафзӣ “оби ҷӯшанда”) номи худро аз ибодатгоҳе гирифтааст, ки то вақтҳои охир аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ мавриди парастии қарор гирифта буд. Ибодатгоҳ дар соҳили канали Тоҳсанкорез дар пояи баландӣ воқеъ гардидааст, ки дар он қалъаи шаҳр истодааст; дар ин ҷо чашмае ҷойгир шудааст, ки номи худастро ҳам ба ибодатгоҳ, ҳам ба димна додааст [1,84-85].

Маъбадҳои Панчакент ёдгориҳои барҷастаи санъати ҳосса ва такрорнашавандаи суғдӣ мебошанд. Вежагиҳои ин фарҳанги ҳоссаи бадеӣ боз ҳам равшантар дар зебу зинатҳои манзилҳои ашрофони шаҳри инъикос ёфтаанд. Меҳмонхона ба сифати маркази ҳар як хона хизмат мекард – толори васеъ ва бисёр равшан, ки ба зебу зиннатҳои он аҳамияти махсус дода мешуд. Дар байни сутунҳои ҷӯбӣ дар маркази сақфи ҳамвор равшанаи калони равшанӣ ҷой карда мешуд, ки ба рӯшноӣ ва ҳаво дастрасии озодро таъмин мекард. Дар тӯли деворҳо суфаҳо ҷойгир шуда буданд, ки бо матоҳо ва болиштҳои рангоранг пӯшида шуда ва бевосита дар муқобили даромадгоҳ одатан макони фаҳри ҷойгир карда мешуд. Сутунҳои ҷӯбӣ бо кандакорӣ пӯшида шуда, болорҳо бошад серранг карда шудаанд. Кандакорӣ ҷӯб дорои нақшҳои геометрӣ ва набототӣ, тасвириҳои худоён, одамон ва ҳайвонотро доро буда, дар намуди барелефҳо ё мучассамаҳои қариб пурҳаҷм иҷро карда шудаанд. Наққошиҳои сосонӣ, кӯшонӣ, шарқиназдикӣ, эллинӣ ва ҳиндигиро дар миёни тасвириҳои кандакоришуда дучор шудан мумкин аст.

Наққошиҳои бисёррангаи аз рӯи сифати иҷроӣ, рангҳо ва сужаҳо нодир тамоми сатҳи деворҳои толорҳои тантанавиро ишғол менамуданд. Дар аксари даҳо хонаҳои Панчакент боқимондаҳои наққошиҳои деворӣ кашф карда шудаанд ва майдони аз ҷониби онҳо ишғолшуда, эҳтимолан, ба садҳо метри мураббаъ мерасид. Наққошҳои Панчакент асарҳои барҷастаи санъати қадимаи асримиёнагӣ ба шумор мераванд. Рассомони онҳоро эҷодкарда як қатор усулҳо, образҳо ва композитсияҳоро аз санъати

Юнону Бохтар, Кӯшон, Ҳиндустон ва кишварҳои дигари Шарқ иқтибос кардаанд. Вале рассомони суғдӣ, ҳамаи инро азхуд карда, асарҳои хосса ва комилан такрорнашавандаро эҷод кардаанд, ки аз наққошиҳои дигар кишварҳо ва халқҳо фарқ мекунанд.

Маълумот дар бораи Панҷакент дар сарчашмаҳо ва дар таҳқиқоти дар онҳо асосёфта дар вақти бозёфти бойгонӣҳо дар кӯҳи Муғ бо тазаккурҳои алоҳида дар бораи ин шаҳр ва ноҳияи он маҳдуд буданд. Дар адабиёти чуғрофӣ Панҷакент ҳамчун яке аз рустакҳои Самарқанд зикр мешавад, ҳуди шаҳр бошад ба сифати шаҳри ягона, ба ғайр аз Самарқанд, дар ҷануби дарёи Зарафшон дорои масҷиди ҷомеи худ буд [1,84-85]. Чунин ҳолат ба он ишора мекунад, ки Панҷакент пас аз истилои арабҳо ҳамчун ноҳияи фарҳангӣ ва динӣ ба шумор мерафт. Мутобиқ ба маълумоти ҳуди ҳамон муаллифон, рустаки Панҷакент дар асри IX рустаки аз ҳама шаркитарини Самарқанд ба ҳисоб мерафт, ки марзи он дар ғарб аз Варағсар, марзи дигарӣ аз кӯҳҳои Шавдара мегузашт. Марзи Панҷакент дар шимолу шарқ, тавре шуморида мешавад, Зарафшон буд.

Панҷакенти тоисломӣ дар адабиёти таърихӣ танҳо дар робита ба яке аз лаҳзаҳои таърихӣ забткориҳои арабҳо (солҳои 720-722) зикр карда мешавад. Ин лаҳза бо номи феодалӣ суғдӣ Деваштич робита дорад, ки ӯро Табарӣ деҳқони самарқандӣ ном мебарад. Дар китоб оид ба таърихи Самарқанд (Қандийа), ки то замони мо дар таҳрири асри XIV, хабар дода мешавад, ки Панҷакент, дар муқобили Иштихон, ба шумори шаҳрҳои нав мансуб буд ва аз ин бармеояд, ки Панҷакент баъди Иштихон ба вучуд омадааст ё аз нав сохта шудааст ва он ки ин шаҳр, эҳтимолан, ба шумори чунин шаҳрҳои бузург тааллуқ дошт, тавре ки дар замони худ Иштихон буд. Дар ҳуҷҷатҳои вақфӣ, маҳз дар сарчашмаҳои вақтҳои дертар дар бораи маҳалли Муғ-қалъаи Панҷакент “Маъбади муғони Панҷакент” зикр карда шудааст, ки дар наздикии шаҳри Панҷакент, дар ҷануби он ҷойгир шудааст [10]. Ин ном метавонад ба димнаи панҷакентии Қайнарсу мансуб бошад, ки дар назди Панҷакенти қадим, дар ҷануби он ҷойгир шуда буд. Номи “Маъбади муғон” димнаро яке аз ҷойҳои муҳим дар водии Зарафшон ва дар гузашта муайян мекунад, ки бо парастии тоисломии Суғд иртибот доранд. Исрооти бавоситаи ин ибодатгоҳи дар боло зикршудаи дар таги деворҳои он ҷойгиршуда мебошад ва ҳуди Панҷакент бошад яке аз марказҳои фарҳангӣ ва динии сарзамин то забткориҳои арабҳо ба шумор меравад.

Тавачҷуҳи ҷиддии бостоншиносон ва муаррихонро ба димнаи панҷакентии Қайнарсу бозёфти бойгонӣҳои Муғ наметавонист ҷалб накунад. А. Ю. Якубовский соли 1946 Экспедицияи Тоҷикистону Суғдро ташкил намуда, ба омӯзиши мунтазами ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистон оғоз гузашт. Дар Тоҷикистони шимолӣ ба сифати объекти

асосии корҳои оянда ӯ дар он вақт димнаи Қайнарсуро муайян кард. Тахти рохбарии бевоситаи А.Ю. Якубовский соли 1947 дар димна корҳо оғоз карда шуданд, ки то вақти ҳозир идома доранд. Пас аз вафоти А.Ю. Якубовский экспедитсияро М.М. Дяконов сарварӣ кард, сипас корҳоро дар димна А.М. Беленитский бурд. Мавҷудияти шаҳри қадимаро дар ин ҷо таҳқиқоти димна муқаррар сохтанд, ки охири аз ҷониби А.Ю. Якубовский бо Панҷакент айнаиҳат дода шудааст.

Бори аввал тамоми коллексияи бой тасаввуротро бар бораи симои фарҳанги модии суғдиёно дода, пас аз рамзҳои онҳо, кашфиёти таърихии ҳуҷҷатҳои хаттӣ маълумоти фаровони арзишмандтаринро дар бораи таърих ва фарҳанги маънавию ваъда меод. Чун натиҷаи меҳнати пуршиддати А. А. Фрейман рамзҳои дастхатҳои суғдӣ оғоз шуда, ки онро шогирдонаш М.Н. Боголюбов, В.А. Лившиц, О.И. Смирнова ба охир расонданд. Ҳуҷҷати араби аз ҷониби И. Ю. ва В. А. Крачковский хонда, шарҳу тавзеҳ дода шуд.

Маводи навро бар бораи эътиқодоти давраи қадим қовишҳои Панҷакенти қадим додааст. Б. Я. Ставиский, О. Г. Болшаков, Е.А. Мончадская бо истифода аз маълумоти қовишҳои нав, дар мақолаи “Некрополи Панҷакент” (ҷилди дууми “Осор”) маросимҳои дафноро ҳамчун маздоии ба дини зардуштӣ наздик, вале бо наздикии бештар ба бутпарастӣ аз охири муайян мекунад. Чунин нуқтаи назар аз ҷониби Б. Я. Ставиский дар мақолаи “Дар бораи масъалаи идеологияи Суғди то мусулмонӣ” (“Аҳборот” – и Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ҶШС Тоҷикистон. Нашри 1) оварда шудааст. А.М. Беленитский дар мақолаи “Масъалаҳои идеология ва фарҳанги Суғд” дар маҷмӯаи “Нақшоҳои Панҷакенти қадим” дар баррасии эътиқодоти динии суғдиён ба монанди тамоюл дорад. Ниҳоят, дар асоси суҷаҳои тасвири “Суҷаҳои алоҳидаи тасвири дар ёдгориҳои санъати Суғди қадим” (“Аҳборот” – Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносии АИ ҶШС Тоҷикистон. № 2. 1952) Г. А. Пугаченкова ақида дорад, ки дар миёни суғдиён парастии суҷаҳои собит ва мураккаби қувваҳои эҳёшавандаи табиат тасаллут доштанд.

Баъдтар, олими маъруф Юсуфшо Ёқубшо ба омӯзиши вилояти Буттам, таърихи Паргар, инчунин қанораҳои он дар давраи асримиёнагии барвақтӣ шурӯъ кард. Тамоми маводи ба китоби ӯ “Паргар дар асрҳои VII–VIII – и асри мо”, “Аз рӯи изҳои фарҳангҳои қадимаи Тоҷикистон” ва диг. [12] дар маълумоти муаллифони арабу форсизабони асрҳои IX – XII, инчунин дар таҳқиқоти бостоншиносони Шӯравӣ дар ин минтақа асос ёфтаанд, ки муаллиф ба таври муфассал онҳоро мавриди таҳлил қарор додааст. Академик Ю. Ёқубшо таъкид мекунад, ки агар димнаи Панҷакенти қадим шаҳри асримиёнагии барвақтии Осиёи Миёна бошад, он гоҳ

сукунатгоҳи Гардани Ҳисор сукунатгоҳи асримиёнагии барвақтии минтақа мебошад [13,114].

Ковишҳои Панҷакентро дар тӯли чоряк аср гузаронда шуданд ва баъди вафоти А. Ю. Якубовский, тавре дар боло қайд шуд, онҳоро А. М. Беленитский роҳбарӣ намуд. Ба бостоншиносон дар Панҷакент мавриди мувофиқ имконият дод, яъне: ба онҳо лозим наомад аз тариқи шумораи бисёри қабатҳои фарҳангӣ то худи қадима расанд – онҳо зуд ба асри VIII – и асри мо “ворид шуданд”. Бозёфтҳои, ки дар ин ҷо ба даст омадаанд, инсонро доимо ба тааҷҷуб меоранд. Масалан, боқимондаҳои биноҳои сершумор, асарҳои бебаҳои наққошӣ ва мучассамаҳо симои суғдиёни қадима, вежагиҳои фарҳангҳои онҳоро кушоданд.

Асарҳои меъморӣ, наққошӣ ва ҳайкалтарошиё, ки дар шаҳри бостонии Панҷакент ва шаҳрҳои дигари суғдӣ ёфт шудаанд, сатҳи ба таври ғайриодӣ баланди фарҳанги суғдиёни охири асри IV–миёнаи асри VIII – ро нишон медиҳанд. Дар миёни халқҳои дигари Осиёи Миёна суғдиён ягона анъанаҳои қадимаи бадеиро нигоҳ доштанд, ки ҳанӯз ба даврони эллини–масалан, истехсоли терракотҳо–мерасанд. Аз ҷониби устоёни суғдӣ косаҳо, ҳарфҳо ва кӯзаҳои зебо ва хеле гуногун тайёр карда мешуданд, ки дар онҳо таъсири намунаҳои юнонӣ чашмасур буда, метавонистанд зарфро хуб сӯзонанд, шохӣ бофанд, чармро коркард кунанд, ҷиҳозу анҷоми зебои босифати аълоро истехсол кунанд. Косибони суғдӣ, бар андозаи назаррас ба тичорати байналмилалӣ умед баста, маснуоти худро бо завқи форсӣ, хитой ва византиягӣ ороиш медоданд.

Ковишҳои гузаронидашудаи Панҷакенти қадим тасвири пурратари фарҳанг ва маишати шаҳри суғдиро дар арафаи забткориҳои араб доданд. Дар аввали асри VIII шаҳр мавриди ҳамлаи хориҷиён қарор гирифт, ки равиши табиӣ инкишофи кишварро халалдор сохт. Ҳокими Панҷакент–Деваштич муборизаро бо ғосибон сарварӣ карда, ба мағлубият дучор мешавад, ӯ бо як гурӯҳи начандон калони ҷанговарон дар қалъаи воқеъ дар кӯҳи Муғ пинҳон мешавад. Вале қалъа ба муҳосираи тӯлонӣ мучаҳҳаз карда нашуда буд ва ин Деваштичро водор мекунад мудофиаро қатъ намуда, ба душманон, ки ба ӯ даҳлатнопазириро ваъда карда буданд, таслим шавад. Дар ибтидо арабҳо ба князи асиршудаи панҷакентӣ бо эҳтиром муносибат карданд, вале дертар ӯ чормех карда шуда, сари буридашуда ва дасти чапашро ба халиф фиристоданд. Қалъа дар кӯҳи Муғ торумор карда шуд. Ҳаёт дар шаҳрҳои Суғдиён аз солҳои 20-уми асри VIII ба инқироз рӯ оварда, танҳо баъди солиёни дароз ба ин ҷо олимон омаданд. Ҳамин тариқ, қалъа дар кӯҳи Муғ, ки яке аз паноҳгоҳҳои охирини суғдиён ба шумор мерафт, ба ёдгории якуми ёфтшудаи фарҳанги қадима табдил ёфт, ганҷинаҳои худро аз нав ба инсоният кушод.

Дар даҳсолаҳои охир санъати Суғд ба туфайли ковишҳои бостоншиносӣ дар Осиёи Миёна кушода шуд. Агар ним аср пеш танҳо ҳайкалчаҳои терракотӣ ва хумҳо маълум буданд, акнун дар бораи меъморӣ ва наққошии ёдгорӣ, тореветика, кандакорӣ чӯб, сафолгарӣ бадеӣ ва ҳоказо дигар муҳокима рондан мумкин буд.

Дар водии Қашқадарё, дар воҳаи Бухоро, дар заминҳои дар ҷараёни мобайнии Зарафшон ва дар пойтахти Суғд-Самарқанд ёдгориҳои сершумори ҷолиб ва муҳим кашф карда шуданд. Гарчанде тасавури том дар бораи санъати суғдӣ, ки далелҳои дар ҷойҳои мухталиф, гарчанд хеле равшан, вале пароканда ба даст омаданд, танҳо дар натиҷаи корҳои бисёрсола дар Панҷакент ба вучуд меояд, ки дар он ҷо аз соли 1948 шурӯъ карда, ҳарсола бозёфтҳои ҳарчи навтар кашф карда мешаванд [7,233-238].

Маводи арзишмандтарин доир ба таърих ва фарҳанги болооби водии Зарафшон сиккашиносии суғдӣ мебошад. Зиеда аз ҳазор тангаҳо дар солҳои аввали ковишҳо кашф карда шуданд, ки қисмати асосиашонро низоми суғдии пулӣ муаррифӣ мекард ва ин имкон дод низоми тангавии Суғд, ки то ин вақт дар бораи онҳо ягон хел маълумот вучуд надошт, омӯхта шавад. Барои таҳқиқи ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии минтақа, инчунин забонҳои эронӣ омӯзиши тангаҳо муҳим ба шумор мерафт. Қисмати калони тангаҳои суғдӣ дар мобайн сӯроҳӣ доштанд ва намунаҳои бесӯроҳиро А. Ю. Якубовский бо асрҳои VII-VIII замонабандӣ кардааст [14]. Дар гардиши пулӣ тангаҳои тиллоӣ ба таври воқеӣ иштирок намекарданд [4,51]. Замони гардиши тангаҳои суғдиро О. И. Смиронова тибқи навиштаҷоти арабизабон муқаррар кард [8].

Маводи ғании сафоли димнаи Панҷакентро И. Б. Бентович мавриди барасӣ қарор дода, онро ба асрҳои VII-VIII, пеш аз забткориҳои арабҳо, нисбат додааст. Ӯ сафоли панҷакентиро ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мекунад, яъне зарфҳои гачқоришуда, истехсоли хонагӣ ва намунаҳое, ки дар доираи пойии кӯзагарӣ сохта шудаанд [3]. И.Б. Бентович ба афзоишбӣи истехсолоти косибӣ дар асри VI дар маркази мулкдорӣ Панҷишора мекунад. Дар мақолаи дигари И.Б. Бентович “Сафоли қабати болоии Панҷакент (асрҳои VII – VIII)” [3] тавсифи умумии маснуоти сафолӣ оварда шудааст.

Хулосагориҳои муҳаққиқони давраи Шӯравӣ, ки ба маводи ковишҳои бостоншиносӣ таъя мекунанд, маълумоти сарчашмаҳои хаттиро нисбат ба таърихи шаҳри Самарқанд ва умуман тамоми ҳавзаи болооби Зарафшонро тасдиқ карданд. Муоина ва таҳқиқи димна имкон фароҳам овард харитаи топографӣ, вазъи иҷтимоии аҳоли ва ҳаёти фарҳангии тамоми водии Зарафшон дар давраҳои қадим ва асримиёнагӣ барқарор карда шавад.

Ҳамчун сарчашма доир ба таърихи Осиёи Миёна димнаи Панҷакенти қадим қариб тамоми маводи барои омӯзиши фарҳанги шаҳрҳои асримиёнагии барвақтии шаҳрҳои Мовароуннаҳр зарурро медиҳад. Дар ин

чо мактаби комилан ташакулёфтаи бадеи муаррифӣ гардидааст, ки дорои хусусиятҳои ба таври равшан ифода ёфта буда, иттилооти муҳимро дар бораи идеологияи минтақа муҳайё месозанд. Доир ба таърихи меъмории Осиёи Миёна бозёфтҳои бостоншиносӣ маводи нодирро ироа дода, тасаввуроти то ин вақт мавҷударо дар бораи шахрсозӣ, шакл, конструксияҳо ва навъи биноҳо тавсеа доданд. Чун натиҷа, сохтҳои манзилҳои навъи шахрӣ дар асрҳои VII – VIII, хусусиятҳои асили маъбадҳо ва хумҳои дафнӣ кашф карда шуданд. Моҳиятан, димнаи Панҷакенти қадим як навъ озмоишгоҳ барои омӯзиши идеология, фарҳанг ва меъмории шаҳри асримиёнагии барвакти Осиёи Миёна дар маҷмӯъ ба шумор меравад.

Маълумоти бозёфтҳои бостоншиносӣ дар бораи фарҳанги модии болооби водии Зарафшон дар бораи он гувоҳӣ медиҳанд, ки истехсоли зарфҳои атторию дорухонагӣ (флаконҳо) ҳанӯз дар асримиёнагии барвакти асос гузошта шуда буд. Аз ҷумла, дар миёни якчанд порчаҳои гулобдонҳо ва косаҳои Панҷакент флаконҳои начандон калон муаррифӣ шудаанд, ки бо хубтар маҳфуз мондани онҳо бино ба андозаҳои хурд тавзеҳ дода мешавад. Онҳо зарфҳои бештар паҳншудае мебошанд, ки барои бастабандии ҳар гуна хамираҳо, равшанҳо ва доруҳои моеӣ ба кор бурда шуда, бо таҳқиқоти сершумор тасдиқ мешавад [11,312].

Аз солҳои 1975–1977 шурӯъ карда, дар водии Зарафшон инчунин бозёфтҳо ва дафинаҳои ягона маълум шуданд, ки онҳоро ба даврони биринҷӣ нисбат додан мумкин аст. Азбаски ин бозёфтҳо ва дафинаҳо берун аз мавзӯҳои асосии таваҷҷуҳи илмии А. М. Беленитский, Б. И. Маршак, В. И. Распопова, А. И. Исаков ва Ю. Ёкубшо қарор доштанд, дар нашрияҳо дар бораи онҳо танҳо сатҳӣ ва мухтасар хабар дода шудааст [2].

Эҳтимол дорад, ки водии Зарафшон низ ба маҷмааи бохтарию марғиёӣ дохил шуда, омӯзиши ояндаи бостоншиносии водӣ имкон медиҳад тасҳеҳоти минбаъдаро ворид кунанд.

Ҳамин тариқ, ноҳияҳои болооби Зарафшон минтақаи равобитаи фарҳангии гурӯҳҳои мухталифи аҳолии қадима мебошанд, ки ба он ҷо аз ҷануб қабिलाҳои муқимию кишоварзии навъи фарҳанги сапалӣ ворид шуда, аз шимол қабिलाҳои биринҷӣ саҳроӣ меомаданд, ки қабристонҳои Даштиқозиро боқӣ гузоштаанд.

Маълумот дар бораи ҳаёти хоҷагии мулкдорӣ Панҷакент, ки дар ҳуҷҷатҳои аз кӯҳи Муғ шомиланд, аз ҷониби Б.Я. Ставиский (1957), В.А. Лившиц (1962), О.И. Смирнова ва М. Н. Боголюбов (1963) мавриди таҳлил қарор гирфтаанд. Ба онҳо дар қори муштараки худ дертар А. М. Беленитский, Б. И. Маршак (1980) мурочиат кардаанд. Бо вучуди он, ки маълумоти ҳуҷҷатҳои муғӣ хеле қанда ва нопурра мебошад, ба назар хеле тасодуфӣ мебошад, ки деҳотҳои, ки дар онҳо тазаккур ёфтаанд, дар ноҳияи кӯҳии Паргар маҳаллӣ қунонида мешаванд. Ҷуғрофидонҳои араб дертар

Фалгар (Паргар)–ро ба Уструшана, Панчакент ва заминҳои водигии мучовири онро–ба Самарқанд ва Суғд нисбат дода буданд. Маҳз ба Паргар матнҳои хоҷагидории марбут ба Деваштич ва идоракунандаи ӯ-фрамандар Утто мансубанд, ки дар он ҷо домени Деваштич ҷойгир шудааст. Эҳтимол, матнҳои дар яке аз қалъаҳои Паргарӣ ёфтшуда иқтисоди ноҳияи наздикро инъикос мекунанд ва домени Деваштич бошад, инчунин ҳудудҳои дигарро низ дарбар мегирифт. Вале, ба назар бештар эҳтимолӣ мерасад, ки заминҳо дар канораҳои Панчакент на ба Деваштич, балки ба ашрофу аъёнӣ шаҳрӣ тааллуқ доштаанд, ки дар бораи шумораи калони онҳо сохтмонҳои шаҳрии Панчакент имкони муҳокимарониرو медиҳанд. Равобити иқтисодии Фалгар бо Ҷротеппа (Истаравшан), мутобиқ ба маълумоти мардумшиносӣ, назар ба Панчакент зичтар буданд. Масалан, қовишҳои Ю. Ёқубшо дар Мадм ва Қум нишон доданд, ки сақоли воридии дастгоҳӣ аз ёдгориҳои паргарӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешавад – панчакентӣ ва эҳтимолан, уструшанӣ, дар ҳоле ки охири баргарӣ дорад.

Ҳамин тариқ, Панчакенти қадим объекти аз ҳама омӯхташударини асри миёнаи барвақтӣ ба шумор меравад, ки он “Помпейи Шарқ” ё худ “Помпейи Осиёи Миёна” ва “Флоренсияи хурд” номида мешуд. Чун натиҷаи таҳқиқоти беш аз нимасраи экспедитсионӣ мавод барои тавсифи тамаддуни суғдӣ - таърифе, ки дар илми таърих вучуд надорад, ба даст омаданд ва ҳуди Суғд на бештар чун давлати устуравӣ маълум буд, ки дар қисматҳои қадимтарини китоби муқаддаси зардуштиён – “Авасто”-зикр шудааст. Муҳаккикони дар қорҳо иштироккарда, дертар олимони бузурги россиягӣ, масъалаҳоеро таҳия намуданд, ки дар таҳқиқоти минбаъдаи ёдгориҳои асримиёнагии барвақтии тамоми Осиёи Марказӣ тақиягоҳӣ шуданд. Асоси методикаи омӯзиши ёдгории бисёрқабата аз ҷониби А. И. Тереножкин гузошта шуда, миқёси замонабандӣ имкон медиҳад, ки таърихи шаҳр пайгирӣ карда шавад, аз ҷониби О. Г. Болшаков ва Б. И. Маршак таҳия шудааст. Дар ин қор ба Б. И. Маршак методикаи қовишҳо, нақши координатҳои топографӣ, принсипи сабтқунии меъморӣ лойӣ, методи математикаи омӯзиши сақол ва бисёри дигар, ки аз ҷумлаи мавриди истифода дар Осиёи Миёна ҳамчун беҳтаринҳо эътироф шудаанд [6,55].

Маълумоти бештарро дар бораи фарҳанги модии болооби Зарафшон меъморӣ Панчакент медиҳад, ки ба предмети таҳқиқоти наслҳои зиёди олимони табдил ёфт. Оғози омӯзиши меъморӣ болооби водии Зарафшон бо номи В. Л. Воронина марбут аст, ки бори аввал манзилҳои алоҳидаро ҷудо кардааст. Қори ӯ аз ҷониби Б.Я. Ставиский идома дода шуда, доир ба манзилҳои алоҳида ҳамчун маҳалҳои истиқоматӣ аъёнӣ ашрофи шаҳрӣ шарҳу тавзеҳ додааст. В. И. Распопова

бошад, монографияро бахшида ба манзилҳои ин минтақа навиштааст. Дар давоми ду даҳсолаи охир таҳқиқи маҳалҳои истиқоматӣ аз ҷониби Д. Абдуллоев, И. Раҳматуллоев ва дигарон низ гузаронида шуд.

Дар қорҳои А.Ю. Якубовский сохтори нақшаи шаҳри суғдӣ бо қуҳандиз, шаҳристон, аҳолии наздишаҳрӣ аз рабӯтҳои пароканда ва некропол аз хумҳо -навсҳо) тавсиф ёфтааст. Аз ҷониби Г. В. Григорев пештар сохтори боқимондаҳои деҳоти суғдӣ бо бурҷ дар стилобат (“манора” ё “теппа”) бо “майдончаи бо девор ихоташуда сабт карда шуда буд. Вале морфологияи бочузуиёти сукунатгоҳҳоро танҳо қовишҳои густурда доданд.

Қашфиёти ёдгориҳои нодирӣ санъати суғдӣ-наққошии деворӣ ва ҳайкалтарошии қандақорӣ ба Панҷакент шуҳрати умумичаҳониро овард. Панҷакент ба ганҷинаи асили наққошии суғдӣи даврони тоарабӣ ба туфайли омезиши муфассали ин фрескаҳо, ки аз ҷониби А. М. Беленитский ва Б. И. Маршак гузаронида шудааст, таъдил меёбад.

Ҳамин тариқ, маълумоти сарчашмаҳои ҳаттии асри миёнагӣ ва бозёфтҳои бостоншиносӣ дар болооби водии Зарафшон ба олимони имкон дод, ки қабатҳои муҳими таърих ва фарҳанги минтақа омӯхта шавад. Муҳаққиқони нимаи дуюми асри XIX–нимаи аввали асри XX дар асоси маълумоти ёдгориҳои ҳаттӣ ва бостоншиносӣ мақоми муҳими суғдиёни болооби водии Зарафшонро дар таърих ва фарҳанги минтақаи осиймиёнагӣ муайян карданд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, II, СПб., 1900.
2. Беленицкий А.М., Маршак Б.И., Распопова В.И., Исаков А. И. 1981.
3. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - М.:Наука. 1972.
4. Додхудоева Л. Н. Лидерство в культуре.//Средняя Азия в древности и средневековье./Л.Н.Додхудоева.- Душанбе, 2003.
5. Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. 60 лет. Под общей ред. М. Р. Масова. – Душанбе: «Дониш», 2013. .
6. Маршак Б. И. Искусство Согда //Центральная Азия: новые памятники письменности и искусства.М.: 1987. С. 233 - 248.
7. Смирнова О. И. Каталог монет с городища Пенджикент,-(Материалы 1949-1956гг.). - М., 1963.
8. Собиров Н. И. Верховьев Зеравшана в историографии второй половины XIX-первой половины XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.Специальность:07.00.09- историография, источниковедение и методы исторического исследования./Н.И.Собиров.-Душанбе, 2012.
9. Справочная книжка Самаркандской области, VI, 1898.
10. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. – М., 1981.
11. Якубов Ю. Паргар в VII - VIII веках нашей эры. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). Ответ, редактор Б. Я. Статский./Ю. Якубов.- Душанбе: Издательство Дониш, 1979.

12. Якубов Ю. По следам древних культур Таджикистана./Ю.Якубов.- Душанбе: Ирфон. 1978.
13. Якубовский А.Ю. Вопросы изучения Пенджикентской живописи // Живопись древнего Пенджикента - М - Нзд АН СССР. С. II.

МАЪЛУМОТИ БОЗЁФТҲОИ БОСТОНШИНОСӢ ДАР БОРАИ ФАРҲАНГИ МОДДИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

Дар мақола маълумоти бозёфтҳои бостоншиносӣ дар бораи фарҳанги моддии болооби водии Зарафшон ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Муаллиф перомунӣ болоравии иқтисодӣ ва фарҳангии Суғд ва мавқеи ҷойгиршавии водии Зарафшон маълумоти мухтасар дода, бевосита ба баррасии ахбороте, ки бозёфтҳои бостоншиносии ин минтақа дар бораи фарҳангии модӣ, аз ҷумла бойгонии дастхатҳои Муғ меҳанд, муфассал сухан ронда аст.

Ёдрас мегардад, ки ёдгориҳои бостоншиносӣ, меъморӣ, рассомӣ ва ҳайкалтарошия, ки дар шаҳри бостонии Панҷакент ва инчунин дигар шаҳрҳои Суғдиён дар охири асри V–аввали асри VIII ёфт шудаанд, дар бораи фарҳанги баланди модии ин давра шаҳодат меҳанд. Дикқати махсус ба маълумоти бозёфтҳои ҳафриёти бостоншиносии дар давраи Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронидашуда дода шудааст. Хулоса карда мешавад, ки маълумоти бозёфтҳои бостоншиносӣ ва сарчашмаҳои хаттӣ дар болооби водии Зарафшон имкон доданд, ки қабатҳои муҳимми таърихию фарҳангӣ кушода дода шуда, ҷойгоҳи суғдиёни болооби Зарафшон дар таърих ва рушди фарҳанги минтақаи Осиёи Марказӣ муайян карда шавад.

Калидвожаҳо: маълумот, бозёфтҳои бостоншиносӣ, фарҳанги моддӣ, болооби Зарафшон, Суғд.

СВЕДЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК О МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ВЕРХОВЬЕВ ЗЕРАФШАНА

В статье даются сведения об археологических находках, о материальной культуре верховьев долины Зерафшана. Автор дает краткие сведения о развитии экономики и культуры Согда и месте расположения верховья Зеравшана, непосредственно переходит к рассмотрению сообщений, которые дают археологические находки этого региона о материальной культуре, включая архив мугских источников.

Подчеркивается, что памятники археологии, живописи и скульптуры, найденные в конце V-начале VIII вв., свидетельствуют о высокой материальной культуре этого периода. Особое внимание уделено сведениям археологических находок раскопок, проведенных в период независимости Таджикистана. Автор заключает, что сведения археологических находок и письменных находок в верховье Зерафшана позволили открыть важные исторические и культурные пласты и определить место согдийцев верховьев Зерафшана в истории и развитии культуры Центральной Азии.

Ключевые слова: сведения, археологические находки, материальная культура, верховье Зерафшана, Согд.

INFORMATION OF ARCHEOLOGICAL FINDINGS ON MATERIAL CULTURE OF THE UPPER ZARAFSHAN

The article reviews the information of archeological findings on material culture of the upper Zarafshon. The author gives concise information on the development of economics and culture, the place of situation of the Upper Zarafshon and directly passes to reviewing information, which give the archeological findings of the region on the material culture, including the archive of Mugh sources.

It is underlined that the monuments of archeology, painting and sculpture, which were found at the end of 5th – the beginning of the 8th century, testify about the high material culture of this period. A special attention is paid to information of archeological findings of excavations, which were conducted in the period of independence of Tajikistan. The author concludes that information of archeological findings in the Upper Zarafshon promoted to open the important historical and cultural layers and to define the place of Sogdians of the Upper Zarafshon in the Central Asian history and culture.

Key words: *information, archeological findings, material culture, upper Zarafshon, Sogd.*

Сведения об авторе: Сафоев Джамшед Бафоевич-старший преподаватель Таджикского технического университета им. академика М.С. Осими. Адрес: 734025, г. Душанбе. Тел.: +(992) 907558474 E-mail: safoev_jb@gmail.ru.

Information about the autor: Safoev Djamshed Bafoevich-chief teacher, The Tajik Technical University after M.Osimi. Address: 734025. Dushanbe. Тел.: +(992) 907558474. E-mail: safoev_jb@gmail.ru.

МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPHY

УДК: 902.7(575.3)

АСОЛАТИ МИЛӢ ВА РАМЗИ НАҚШ ДАР ТОҚИИ
ВАХОНӢ

ИБРОҲИМОВ М. Ф., ЁҒИБЕКОВА Б. Т.,

Донишкадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон

Дар олами тамаддун халқеро бе нишон аз таърих, расму русум, фарҳанг, урфу одат ва дигар арзишҳои нодири илмӣ, ки тавассути онҳо чеҳраи аслии миллат шинохта мешавад, тасаввур кардан ғайриимкон аст. Мо бояд аз умқи таърих на хокистар, балки шуълоро бардорем, зеро таърих сабақомӯз аст ва ҳеҷ як миллат бе эҳтиром ба гузашта ояндаи худро бунёд карда наметавонад. Нишонаҳои аҷлодӣ, аз ҷумлаи арзишҳои гаронбаҳо ва арзишманди миллӣ мебошанд, ки тавассути онҳо ғубори таърих аз чеҳраи миллати куҳанбунёд ва фарҳангпараст зудуда мешавад. Боиси сарфарозист, ки миллати тоҷдори тоҷик новобаста аз мушкилоти рӯзгор ва ҷангҳои хонумонсӯз, ки тавассути онҳо нодиртарин нишонаҳои миллат ба коми оташ рафтанду нобуд шуданд, анъанаҳои фарҳангӣ ва хунармандии худро нигоҳ дошта тавонист.

Яке аз ҷунин падидаҳои фарҳангии асолати миллӣ тоқӣ ба шумор меравад. Тоқӣ ҷузъи таркибии либоси миллии халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон мебошад, ки он дар Афғонистон, Эрон, Туркия, Чин, Тотористон, Бошқирдистон низ истифода бурда мешавад. Иқлими ин минтақаҳо тобистон гарм ва зимистон хеле сард аст. Дар ҷунин иқлим тоқӣ касро ҳам аз офтоб ва ҳам аз сармо муҳофизат мекунад.

Дар Осиёи Марказӣ анъанаи пӯшидани тоқӣ пеш аз вуруди ислом пайдо шуда буд. Баръакси ҳамзамонони мо, мардуми қадимӣ тоқиро на дар болои сар мемонд, балки бо он пешониро то абрӯвон пурра мепӯшонид. Тибқи эътиқоди қадим, бо ин роҳ онҳо “ҷашми сеюм”-ро аз таъсири неруи манфӣ ниҳон мекарданд. Он замон тоқӣ шакли конусӣ дошт, ки гӯё дар байни инсон ва фазо ҷойгир буда, алоқаи ҳамдигарии онҳоро таъмин мекард.

Тоқӣҳо дар нимаи аввали асри XIX хеле маъмул буданд ва ҳатто аз Осиёи Миёна ба Русия содир мешуданд. Тибқи гуфтаи сайёҳоне, ки дар ин замон ба минтақа ташриф оварда буданд, дар шаҳрҳои калон ва деҳаҳои дурдасти ин ҷо тоқӣҳои гуногун истифода мешуданд, ки яке аз унсурҳои маъмултарини либоси миллӣ ба шумор мерафтанд.

Тоқиҳои тоҷикӣ на танҳо дар дохили Тоҷикистон, балки дар тамоми ҷаҳон шуҳрат доранд. Имрӯзҳо тоқиро асосан дар деҳот калонсолон ба сар мекунад, аммо вақтҳои охир мӯди истифодаи он дар байни ҷавонони шаҳрӣ низ эҳё шудааст. Чунин мӯд махсусан дар байни духтарон ва писарбачаҳо ба назар мерасад. Тоқиҳо ҳоло қисми таркибии либоси нафароне шудаанд, ки либоси аврупоӣ мепӯшанд. Барои толибаҳо доштани тоқии чорғӯша ба меъёр даромадааст.

Тоқиҳо вобаста ба таъйинот низ фарқ мекунад: мардона, занона, кӯдакона (аз ҷумла бачагона ва барои духтарчаҳо) ва барои пиронсолон.

Тоқиҳои миллӣ шаклу намуд ва нақши гулдӯзии гуногун доранд, ки ин омил бо тарзи ҳаёт ва хоҷагидорӣ минтақаҳои мушаххаси Тоҷикистон вобаста аст. Замоне аз рӯи шакл, истифодаи рангҳо ва нақши гулдӯзӣ кас муайян карда метавонист, ки соҳиби тоқӣ муқими кадом минтақа аст. Вобаста аз замон ва макон намудҳои гуногуни тоқиҳо дар байни мардум маъруфият пайдо карда буданд: мураббаъ, мудаввар, конусии қуллааш буридашуда, гунбазшакл. Барои мисол, тоқии мардонаи анъанавӣ дар шимоли Тоҷикистон шакли росткунҷаи теғадор ва дар ҷанубу шарқи кишвар шакли мудаввар дошт. Чаҳор паҳлӯи тоқии чорғӯша чаҳор унсур (об, замин, ҳаво ва оташ) ё чаҳор фаслро ифода карда, шакли мудаввар рамзи офтоб аст [1.100].

Тоқии мардонаи маъмултарин-“ҷустӣ” (аз номи шаҳри Ҷуст дар водии Фарғона) шакли мураббаъ дорад ва гулдӯзии сода ва нозуки он дар заминаи сиёҳ тавассути ресмони абрешими сафед иҷро карда мешавад. Дар тоқии ҷустӣ на танҳо шакл, балки тазоди рангҳо низ мувофиқ аст: сиёҳ бо сафед. Чунин тоқии сарро ҳам дар рӯзҳои хурсандӣ ва ҳам дар рӯзҳои ғамгин метавон истифода кард. Нақши гулдӯзии ҷустӣ анъанавист: дар қисми тора тасвири чаҳор дона қаламфур мавҷуд аст, ки дар Шарқ рамзи ҳаёт ва ҳимоя аз ҷаҳми бад ба ҳисоб меравад. Итминон доранд, ки қаламфури гарм рӯҳи бадро мегурезонад ва чаҳор донаи он сари одамро аз чаҳор ҷониб муҳофизат мекунад.

Мардуми Осиёи Марказӣ чунин меҳисобад, ки бе либоси сар ҳеҷ гуна пирӯзӣ ба амал намеояд. Вақте ки духтари тоҷик издивоҷ мекунад, ӯ бояд дар таркиби сару либоси худ якҷанд тоқӣ дошта бошад. Мулло домодро бе тоқӣ никоҳ намекунад. Барои домод ба сар мондани тоқӣ маънои гузариш ба давраи баркамолтари зиндагиро дорад. Тоқиро ба сари домоду арӯс мегузоранд ва пирон онҳоро дуо медиҳанд. Ба сари духтаре, ки арӯс мешавад, тоқиро зани солхӯрда ва серфарзанд мемонад ва аз болояш орди сафед мепошад, дуо медиҳаду аз болои тоқӣ ширинӣ мепошад.

Намудҳои гулдӯзӣ, махсусан дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тараққӣ карданд ва ҳунармандони сершумор қариб аз тамоми маҳалҳои

аҳолинишини ҷумҳурӣ бо ин пеша машғул буданд. Ҳатто маснуоти бозориро низ хеле хуб ва босифат тайёр мекарданд. Аммо тоқиҳое, ки ҳунармандон барои худ, хусусан барои домоду арӯс медӯхтанд, ниҳоят зебо буданд ва онҳо бештар шоҳасарҳои ҳақиқии хурд ба шумор мераванд.

Дар даврони Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб дар тамоми гӯшаю канорҳои ҷумҳурӣ занони тоҷик ба гулдӯзӣ шуғл меварзанд. Дар санъати тоқидӯзӣ нақшҳои гулдӯзӣ бо ҳамбастагии асар ҷавобгӯ ҳастанд. Масалан, дар тоқии арӯсӣ ҳамбастагии риштаҳои рангашон сурх, сабз ва зарринро бо сангҳои ороишӣ дидан мумкин аст. Дар баробари ин ҳамбастагиҳои дигари сершумор низ ба назар мерасанд. Бисёр нақшҳо дар асоси ҷузъиёти гулдӯзии якҷанд ноҳияҳо мебошанд, аммо онҳоро дар ҳар ҷо бо хусусияти маҳаллӣ шарҳ медиҳанд. Дар ҳар ноҳия сокинон анвои муайяни рангҳо ва тобишҳо рангаи дӯстдоштаи худро ба кор мебаранд.

Канори тоқиҳо аксар бо зеху шерозаҳои мухталифи гулдор зебу зинат дода мешаванд. Дар давоми даҳсолаҳои охир онро бо усули йӯрмадӯзии дастӣ, яъне бо услуби гулдӯзӣ вакашидадӯзии гиреҳ андар гиреҳ тайёр мекунанд. Дар замони гузашта чунин зеху шерозаҳо инчунин дар вақти дӯхтани бисёр либосҳои занонаю мардона истифода мешуданд. Дилкашӣ ва фаровонии нақшу нигор имкон медиҳад, ки онҳо, қатъи назар аз хурдии андоза, яке аз намудҳои хеле завқангез ва муҳимми санъати ороишӣ-амалии халқи тоҷик шумурда шаванд.

Дар доираи татбиқи иқдоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон оид ба эҳё ва рушди ҳунарҳои мардумӣ то имрӯз дар шаҳру ноҳияҳои кишвар даҳҳо мактабҳои ҳунармандон ташкил шуда, ба фаъолият оғоз намуданд. Дар ин мактабҳо аз рӯи усули анъанавии миллии “устод-шогирд” аз ҳисоби насли наврас ҳунармандон тарбия меёбанд. Дар роҳи инкишофи санъати ҳунарҳои дастӣ муаммоҳои гуногун вучуд доранд, ҳатто бархе аз соҳаҳо қариб аз байн рафтаанд. Бинобар ин, ҳоло зарурати ҳалли масъалаҳои марбут ба рушди ин намуди санъат ба миён омадааст. Пеш аз ҳама, санъати амалии халқӣ ба дастгирии ҳамаҷониба ниёз дорад. Пешвои миллат дар ҳар баромадашон таъкид менамоянд, ки расму русум, оин ва анъанаҳои миллиро фаромӯш набояд кард, халқи ваҳонзамин ин анъанаҳоро то имрӯз ҳифз намуданд. Бо иқдом ва дастгирии Президенти кишварамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳунарҳои миллии боз аз нав эҳё гардиданд.

Дар байни намудҳои сершумори тоқиҳои миллии тоқии ваҳонӣ намунаи бемисл доништа мешавад ва ҳамчун осори дастони ҳунармандони мохир дар аксари осорхонаҳои кишвар ҳамчун нигора хизмат мекунад. Дар Помир то имрӯз бисёр аломатҳои дини зардуштӣ нигоҳ дошта шудаанд. Тасвире, ки дар болои тоқии сар ҷой гирифтааст, рамзи офтоб

буда, нақши тарафҳо-широзӣ касро аз чашми бад ҳимоя мекунад. Нақши тоқӣ рамзҳои маъруфи ориёиро дарбар мегирад, масалан, свастика, ки чаҳор унсурро ифода мекунад. Дар нақши гулдӯзии тоқие, ки сокинони Вахон тайёр мекунанд, ҳатман об, замин, офтоб, оташ ва тоҷ таҷассум меёбанд. Офтоб рамзи алоқаи инсон бо табиат, робитаи зичи ӯ бо тамоми ҷузъҳои ҳаёти рӯи замин мебошад.

Намунаҳои қадимтарин нақши гулдӯзии тоқии вахонӣ дар захираи осорхонаҳо ҳифз карда шудаанд, ки ба миёнаҳои асри XIX рост меоянд. Онҳо дар баробари намудҳои гуногуни нақши гулдӯзӣ ва тарҳи асил, бо риояи унсурҳои классикӣ ва ҳифзи намудани анъанаи санъати қадимӣ фарқ мекунанд. Ороишоти маъмултарин инҳоянд: офтоб – рамзи равшанӣ ва гармӣ дар рӯи замин; нақши симурғ ва товус - рамзи ҳикмати баланд; шоҳаҳои гул - рамзи сулҳ ва зебӣ; салиб – рамзи хушбахтӣ.

Дар Вахони давраи пеш ин намуди гулдӯзӣ ва ороишдиҳӣ инчунин дар *сарғуч*, *ғрағ* ва *дрыстғрағ* (пешбари куртаи занона ва мардона), камарбанд, ҷуроб ва дастпӯшакҳои беназири қадимӣ низ ҷой доштанд.

Дар боло ҷиҳати асолати маҳаллии тоқӣҳо суҳан ронда будем. Дарвоқеъ, пештар тоқӣҳои дар минтақаҳои гуногун тайёршуда аз ҳам бо шакл, ороиш ва аломатҳои рамзи бадеӣ фарқ мекарданд. Ба ташаккули як намуди муайяни тоқӣ на танҳо шароити табиӣ ва таркиби миллии аҳоли, балки анъанаҳои бадеӣ, ки дар ин маҳалҳо таърихан рушд ёфтаанд, инчунин сатҳи умумии рушди иқтисодиёт ва фарҳанг низ таъсир кардаанд. Хусусиятҳои маҳаллӣ баъзан ҷунун саҳт зоҳир мешуданд, ки ба қадом минтақаи муайян мансуб будани соҳиби тоқиро муайян кардан имконпазир буд.

Барои мисол, баъд аз ҷудошавии қаламрави Бадахшони Тоҷикистон аз Бадахшони Афғонистон, як гурӯҳ қавмҳои ориётабор, аз ҷумла вахонӣҳо, дар он тарафи соҳили дарё монданд. Гарчанде имрӯз онҳо дар байни покистонӣҳо ва чинӣҳо суқунат доранд, вале фарҳангу ҳунари аҷдодии худро гум накардаанд. Дар дӯҳти тоқии онҳо омезиши нақши чинӣ бо услуби тоқикӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, рафи тоқии онҳо хеле баланди конусӣ дӯхта шудааст. Онҳо дар гулдӯзӣ бисёртар аз нақши зомоорфӣ истифода мебаранд. Вале ба ҳар ҳол, ороиши тоқӣҳои вахонӣ новобаста аз маҳал ба хусусиятҳои умумии услубӣ ва фаҳмиши умумии семантикаи нақшу нигор асос меёбад, гарчанде ки дар навҳои алоҳида фарқиятҳои алоҳидаи маҳаллӣ ба назар мерасанд.

Сокинони Вахон, ки дар шароити вазнини баландкӯҳ зиндагӣ мекунанд, кӯшиш доранд нишон диҳанд, ки онҳо анъанаҳои қадимиро эҳтиёт мекунанд. Басо муҳим аст, ки онҳо забон ва анъанаҳои фарҳангии қадима, вижагии санъати ороишӣ-амалӣ, санъати мусиқӣ, фолклор, хӯроки милли ва лавозимоти модию маънавӣ, зару зевари занонаро низ ҳифз

намуданд. Унсурхоеро, ки бобою бибиҳояшон дар гулдӯзи истифода намудаанд, то ба имрӯз оварда расондаанд.

Дар водии Вахон токии гулдӯзиашдастидар муддати як моҳ тайёр карда мешавад, аз ин рӯ нисбат ба токии бо мошина гулдӯзишуда бо нархи ду маротиба гаронтар ба фуруш бароварда мешавад. Дар давраи Шӯравӣ чунин тоқӣ шуҳрат дошт, чунки нақшу нигор тавассути гулдӯзии чаппадӯзӣ, яъне аз тарафи астар иҷро карда мешуд. Нақши гулдӯзӣ ҳандасӣ буда, аз рӯи нусха иҷро карда мешавад, ки инро дар санъати рассомӣ ангоравӣ (эскизӣ) ё тарҳӣ ном мебаранд.

Хунармандони ваҳонӣ танҳо номҳои унсурҳои қадимӣ ва тамоми ҳамбастагҳои нақши суннатиро хуб дар ёд доранд. Онҳо дар қори худ инчунин навғониҳо ба бор меоранд ва ба ин тариқа хунарманди асил будани худро нишон медиҳанд. Масалан, бори аввал дидан мумкин аст, ки токии сарро бо рамзҳои Тоҷикистони муосир – Парчами миллӣ ва харитаи ҷумҳурӣ оро медиҳанд. Мутаассифона, сатҳи техникии намунаҳои алоҳидаи имрӯза баъзе эродхоро тавлид мекунад. Баъзан аз ҷониби хунармандон истифода шудани газвору риштаҳои бесифати сунӣ арзиши хунарии тоқиро коҳиш медиҳад. Бояд ба эътибор гирифт, ки истифодаи маводи абрешими табиӣ, албатта, нархи тоқиро баландтар хоҳад бардошт, аммо сифат низ хубтар хоҳад буд.

Занони хунарманди Вахон ба анъанаҳои қадимӣ пайравӣ карда, дар дӯхти тоқӣ азтарзи классикӣ истифода бурда, ба сифати баланди маҳсулот диққат доданро фаромӯш намекунанд. Боиси хушнудист, ки аксар вақт барои ранг кардани риштаҳои абрешим ба қадри кофӣ рангҳои табиӣ истифода мешаванд: пӯсти анор, пиёз ва ғайра. Тахайюли занони хунарманди Вахонкасро ҳамеша ба ҳайрат меорад. Баъзан мо як ҳамбастагии хеле мафҳумӣ (абстрактивӣ) нусхаи гулдӯзиро мебинем, ки гулҳои табиати ватанро нишон медиҳад ва он бештар ба қори рассомон монанд аст. Масалан, як нақши аҷибро назора карда, танҳо бо кӯмаки муаллифи он мефаҳмед, ки ин нақш гули лоларо ифода мекунад. Яъне, хунармандони ваҳонӣ таассуроти худро дар бораи ҳамин гул, ки дар Шарқ хеле маҳбуб аст, тавассути шаклҳои мафҳумӣ изҳор медоранд.

Агар рассомони маъруфи тоҷик Зухур Ҳабибуллоев ва Хушбахт Хушбахтов имрӯз дар қайди ҳаёт мебуданд, онҳо бешубҳа на танҳо ҳамбастагӣ, балки омезиши рангҳои далеронаи асарҳои хунармандони маҳаллиро, ки аз гули лола, салиб, офтоби дурахшон ва ё аноргул илҳом мегиранд, қадр мекарданд. Ин хунармандон дар нақшу нигори бо услуби ҳандасӣ гулдӯзишуда эҳсосоти баланди миллию ватандӯстии худро нисбати табиати ватанашон тавонистаанд баён кунанд. Ҳарчанд дар Бадахшони давраи Шӯравӣ анъанаи тайёр кардани гулдӯзиҳо бо мурури замон камтар дида мешуд, вале дар водии Вахон ин хунар аз байн нарафта

буд. Ҳар оила бояд ба духтарони худ пеш аз хонадоршавӣ ҳунарҳои гулдӯзӣ ва гулбофиро (чуроббофиро) меомӯзонд. Ҳоло гулдӯзии ороиширо асосан барои тӯйҳои арӯсию домодӣ омода мекунанд. Чунин маҳсулот имрӯз ҳам ба шумули талаботи маҳри арӯсӣ дохил карда мешавад. Бинобар ин, бонувони бадахшӣ ҳанӯз аз айёми кӯдакии фарзандонашон ба омода кардани маҳсулоти гулдӯзӣ ва гулбофӣ тайёри мебинанд ва духтаронро ба ин шугълҳо аз синни 10-12-солагӣ ҷалб менамоянд.

Оид ба асолати токии водии Вахон, таъриху рамзи нақшҳои он солҳои 80-90 уми асри гузашта бонуи тоқидӯз Бегим Шоҳхонова ба яке аз муаллифи ин мақола (И.М.Ф.) маълумот дода буд. Токии вахонӣ аз пешорӯ (бо лаҳҷаи вахонӣ-*раф*) аз рӯи қолиб - *нысха* дар матои нафиси сафеди пахтагӣ дӯхта мешавад. Аз матои сафед омода шудани тоқӣ рамзи покӣ, тозагӣ, нафосат буда, ба қавли донишмандон, ин зухурот намоди Сипандормӯз, яъне хиради комил, меҳру муҳаббат, ишқи пок ва порсоиро ифода менамояд. Гузашта аз ин, меҳр варзидан ва талқини некиву нақӯкорӣ ва парастии зебоҳои зиндагӣ низ ба Сипандормӯз тааллуқ дорад.

Тоқӣ аз қисмҳои тора, гирда, астар, пилта, шероз, мағзӣ ва пӯпак иборат мебошад. Нақшҳои маъмултарин қаламфур, бодом, анор, баргак, ғунча, занҷирак, гулҳои садбарг, лола, ситора, салиб, хати морак, тасвири услубии ҳайвонот ва ғайра мебошанд. Баъзе нақшҳо, масалан, қаламфур, тӯмор, гулхор бо мақсади ҳимоя аз чашми бад, таъсири махлуқоти фавқултабиӣ тасвир мешаванд. Нақшҳои бодому анор рамзи баракату фаровонӣ ва бою бадавлат шуданро доранд. Инчунин тасвири гулҳо ва баргҳои гуногун дар тоқиҳо орзуву омоли рангини мардумро бозтоб менамояд [2,156-157].

Чун дар дигар мардуми ориёнаҷод ва эронитабор, рангҳои токии вахонӣ сурху сафеду сабз ҳастанд, ки аз ғаҳи бостон то замони кунун расидаанд. Нақши дар нусха сабтшударо дар *раф* гулдӯзӣ мекунанд ва баъд дар боло ва поён, яъне аз ду тараф *юпкык*, ки рамзи ҷӯйбор аст, тасвир карда мешавад. Замини нақш бо риштаи сиёҳ ва даруни *юпкык* бо риштаи сабз ва сурх пур карда мешавад. Дар натиҷа тасвири оба, ки рамзи обро дорад, ба вучуд меояд. Заминҳои сурху сиёҳи он барои тӯй ва сабзи пасту сиёҳи он барои маърака (мотам) таъйин гардидаанд. Инчунин *кынгра*, ки дар болои *юпкык* ҷойгир карда мешавад, рамзи ориёии тоҷ ва қуллаҳо дорад. Нақшҳоро тариқи ҷандасӣ (геометрӣ) гулдӯзӣ мекунанд.

Тораи тоқӣ, ки тойсарӣ ё скидтор ном дорад, ба ду тарз - ҷандасӣ ва чаппадӯзӣ гулдӯзӣ карда мешавад. Баъд аз иҷро шудани гулдӯзиҳои пешорӯ - раф ва тойсарӣ-скидтор, онҳоро аз ҷониби астар бо ҳафт қабат матои пахтагӣ дар мошини дарздӯзӣ ғафсу пурқувват мекунанд. Интиҳоби ҳафт қабат тасодуфӣ нест. Дар ривоятҳои ориёӣ омадааст, ки ҳафт сину

хафт шин ба мазҳари хафт офаридаи мукаддаси Худои олий Ахурамаздо пайванди ногустастанӣ доранд.

Агар аз дидгоҳи мардумшиносӣ ба моҳияти ин оӣин нигарем, он танҳо хони идона нест, он бо шугуну боварҳо ва розу рамзҳо, ки бо асотир ва таърих омезиш ёфта, маърифат, хираду дониш ва чавҳари ботинии инсон, дар мачмӯъ хилқати башарро ифода месозад. Ба иборати дигар, он баёнгари фазо ва муҳити наврӯӣ ва рушду болидагии табиат мебошад. Баъд раф ва тойсарӣ бо ҳамдигар дастӣ часпонида мешаванд, ки чунин корро танҳо устоҳои касбии токидӯз метавонанд халос ва ин як санъати баландро талаб мекунад.

Барои кӯдаки навзод сарбанд-саргуч медӯзанд. Дар он нақши қаламфурро гулдӯӣ мекунад, ки кӯдакро аз чашми бад ва дигар офатҳо ҳифз кунад. Инчунин ба он санги чашмӣ ва сирпиёз меовезанд ва бо сангҳои ороишӣ зеб медиҳанд. Занҳои солхӯрда мегӯянд, ки ниёғони мо *саргучро* барои навзодҳо медӯхтанд ва бо он пешонии кӯдакро мебастанд, то пешониаш рост шуда, ҳамчунин аз хунукӣ ҳифз карда шавад. Барои дӯхтану гулдӯӣ кардан аз риштаҳои пахтагӣ ва абрешимӣ истифода мебаранд, то ин ки ба саломатӣ зарар нарасонад.

Барои тӯӣи арӯсӣ низ *саргуч* медӯзанд. Ва барои домод ба ҳамин тарз камарбанд медӯхтанд, онро бо муҳра ё тугмаи садаф оро медоданд, ба мисли он, ки дар давраи қадим барои шохон ва ашрофзодагон тайёр мекарданд. Дар замони муосир ин дӯхтаниҳоро замонавӣ карда, ғайр аз тӯӣ дар чорабиниҳои фарҳангӣ ва сиёсӣ низ истифода мебаранд. Чунин нақшҳоро дар дастпӯшак ва чуробҳои бадахшӣ низ дидан мумкин аст.

Соли 1998 Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади дарёфти арзишҳои миллӣ ва хунармандони асил дар якҷоягӣ бо Раёсати фарҳанги Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар партави эҳёи хунарҳои мардумӣ озмуни тайёр намудани зеботарин тоқии вахониро эълон карданд. Дар озмун хунармандони ҳамаи ҷамоатҳои вилоят ширкат варзиданд. Тоқии тайёркардаи соқини деҳаи Исори ноҳияи Ишкошим Гулбегим Ёғибекова сазовори ҷои аввал гардид. Тоқии беҳтаринро бошандагони Ҷамоати деҳоти Зонг ҳамчун тухфа ба пешвои Исмоилия, Оғохонии IV-Шоҳ Карим ал-Ҳусайнӣ тақдим намуданд. Айни ҳол ин тухфа дар Осорхонаи Фаронса қарор дорад. Дар ин хунар инчунин Зайноро Зиёбекова, Соябегим Ғойибназарова ва чандин токидӯзони дигари моҳир шуҳратёр гаштаанд.

Месазад, ки чунин тоқӣ дар Феҳристи мероси башари ЮНЕСКО ҷои муносиби худро пайдо кунад. Чунки он дар панҷ давлат (Тоҷикистон, Афғонистон, Покистон, Чин ва Ҳиндустон) маъмул буда, истифода мешавад. Ғайр аз ин, муҳочирони ваҳонӣ, ки дар Фаронса, Инглистон,

Амрико, Итолиё ва дигар давлатҳои Ғарб сукунат мекунанд, пӯшидани токии суннатиашонро амри вочиб медонанд.

Имрӯзҳо сайёҳони хоричӣ, ки аз ҷойҳои таърихии ноҳияи Ишкошим ва водии Вахон дидан мекунанд, бешубҳа, токии Вахонро бо худ ҳамчун тухфа мегиранд. Тавассути тоқиҳо вахониҳо мероси ғанӣ ва анъанаҳои фарҳангии худро дар Шарқ ба Ғарб боифтихор муаррифӣ менамоянд. Мардуми Вахон ифтихор дорад, ки токиро ҳамчун рамзи миллии худ истифода мебаранд. Шоистаи зикр аст, ки токии вахонӣ ҳамчун ҷузъи асолати фарҳангии тоҷикон дар асбоби миллии 20-сомаи тасвир шудааст.

Дар замони истиқлолият Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳунарҳои аз байн рафта тавачҷуҳи хоса медиҳад. Бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2019-2021 “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон шудааст. Бинобар ин, мардуми Вахон ин пешниҳоди сарвари давлатро дастгирӣ намуда, ҳунарҳои ниёгонро аз нав эҳё мекунанд, ки ин ба беҳбудии саҳти зиндагии онҳо таъсири мусбат мерасонад.

Чанд даҳсола пеш танҳо занони ҳунарманди Вахон ба тоқидӯзӣ майл доштанд, аммо дар солҳои охир бинобар зиёд шудани талабот ҷавонон низ ба омӯзиши ин ҳунар шурӯъ карданд. Дар замони пешинтиҳоби рангҳо барои гулдӯзии тоқӣ хеле ҷиддӣ буд. Дар замони истиқлолият тавачҷуҳ ба токии вахонӣ хеле зиёд гардид, акнун онҳо хеле дурахшон ва серрангу ороиш шуданд. Барои Помир ранги сурх классикӣ мебошад, вале ҳоло ҷавонон рангҳои гуногунро интиҳоб мекунанд. Ба ҳар ҳол, мардумшиносон истифодаи баъзе рангҳоро тавсия намедиханд, масалан сиёхро. То давраи Шӯравӣ токии вахонӣ аз ришта ва матоъҳои пахтагӣ, абрешмӣ ва пашмӣ тайёр ва оро дода мешуд. Дар давраи муосир тоқидӯзон аз риштаю газворҳои гуногуни замонавӣ истифода мебаранд ва маҳсулоташонро бо ҳар гуна ороишот зинат медиҳанд.

Ҳамин тариқ, токии вахонии Тоҷикистон аз тоқиҳои мардуми Чин, Покистон, Афғонистон ҳам аз ҷиҳати ранг ва ҳам аз ҷиҳати шакл каме фарқият дорад. Фарқияти тоқиҳо дар ин ҳалқиятҳо давра ба давра аз он сабаб ба вучуд омадааст, ки ба онҳо табиати маҳал ва русуми халқҳои дигар таъсири худро расонидаанд. Новобаста ба ин таъсиротҳо вахониҳои дар кишварҳои бурунмарзӣ иқоматдошта тавонистанд, ки бо ҳисси баланди миллӣ ҳунарҳои мардумии худро ҳифз намоянду ба халқҳои дигар муаррифӣ кунанд. Аз тарафи дигар, дохил намудани мӯд дар либосҳои миллӣ хеле эҳтиёткориро талаб менамояд, то ки асли либоси қадима ва тарзи омода намудани он ба шакли асли аз байн наравад.

Тасвири 1. Тоқиҳои вахонӣ.

АДАБИЁТ

1. Масов Р. М., Юнусова Н. Э., Додхудоева Л. Н. Народное искусство Памира (рус., англ.). /Р.М. Масов, Н. Э. Юнусова, Л. Н. Додхудоева.– Душанбе, 2009. – 173 с.

2. Мероси фарҳанги ғайримоддӣ дар Тоҷикистон / Мураттиб Д. Раҳимов, муҳаррир Ш. Комилзода. –Душанбе: ЭР–граф, 2017. – 280с.

Тасвири 4. Тоқиҳои вахонии намунашон чинӣ (аз чап) ва покистонӣ.

Тасвири 5. Тоқиҳои ваҳонии намунашон анъанавӣ ва муосир (модерн).

АСОЛАТИ МИЛЛӢ ВА РАМЗИ НАҚШ ДАР ТОҚИИ ВАХОНӢ

Дар мақола макоми тоқӣ дар фарҳанги либоси тоҷикон шарҳ дода афкори асосӣ дар бораи таърихи истифодаи он маълумот оварда шудааст. Сархати мавзӯро хусусиятҳои тарҳӣ ва ороишии тоқии ваҳонӣ ташкил мекунад, ки аз намунаҳои барҷастаи тоқиҳои миллӣ ба шумор меравад. Қайд карда мешавад, ки тарзи ҳаёти ҷудогона дар шароити баландкӯҳҳо имкон фароҳам овардааст, ки мардуми ин ноҳияи Тоҷикистон нақшу нигори хоси худро тавлид карда, то давраи муосир онро ниғаҳ дорад. Таҳлили муқоисавии овардашуда нишон медиҳад, ки ваҳониҳои муқими кишварҳои ҳамсоя (Чину Покистон) низ анъанаҳои дар ин ҷода ташаккулёфтаи худро гум накардаанд, ҳарчанд табиист, ки бинобар омезиши фарҳангҳои гуногун дар тоқиҳои онҳо баъзе вижагиҳои фарқкунанда ба назар мерасанд.

Калидвожаҳо: *Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон, Кӯҳистони Бадахшон, Ваҳон, фарҳанги либос, тоқӣ, нақшу нигор.*

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И СИМВОЛИКА УЗОРА В ВАХАНСКОЙ ТЮБЕТЕЙКЕ

В статье рассматривается роль тубетейки в таджикской национальной одежде, и приводятся сведения по истории ее ношения. Лейтмотив темы составляют конструктивные и декоративные особенности ваханской тубетеек, которая среди разных видов национальных тубетеек является замечательным и воистину оригинальным образцом. Отмечается, что ограниченный изолированный образ жизни жителей этого высокогорного района Таджикистана позволил им создать и донести до наших дней неповторимые орнаментальные мотивы. Как показал проведенный сравнительный анализ, ваханцы, проживающие в сопредельных странах (Китай, Пакистан), также сохранили традиции, сформированные в этой области материальной культуры таджикского народа. Вместе с тем, благодаря синтезу разных культур в конструкции и декоре их тубетеек наблюдаются и отличительные особенности.

Ключевые слова: *Центральная Азия, Таджикистан, Горный Бадахшан, Вахан, культура одежды, тюбетейка, орнамент.*

NATIONAL IDENTITY AND SYMBOLISM OF THE PATTERN IN THE VAKHAN SKULLCAP

The article defines the place of the skullcap in the Tajik folk clothing, and provides information on the history of its wearing. The leitmotif of the theme is the design and decorative features of the Vakhan skullcap, which among the different types of national skullcaps is a remarkable and truly original sample. It is noted that the limited isolated way of life of the inhabitants of this mountainous region of Tajikistan allowed them to create and convey to our days unique ornamental motifs. As shown by the comparative analysis, the wakhans living in neighboring countries (China, Pakistan), also preserved the traditions formed in this area of material culture of the Tajik people. At the same time, due to the synthesis of different cultures in the design and decor of their skullcaps, there are also distinctive features.

Key words: *Central Asia, Tajikistan, Badakhshan, Wakhan, the Culture of clothing, skullcap, pattern.*

Сведения об авторах: Иброхимов Муродали Файзалиевич-доктор исторических наук, профессор Государственного института изобразительного искусства и дизайна Таджикистана. E-mail: murodali@list.ru. Тел.: (+992) 987384876, (+37 992) 2217247.

Ёгибекова Бека Турдибоевна - преподаватель кафедры искусствоведения Государственного института изобразительного искусства и дизайна Таджикистана. E-mail: yogibekova@bk.ru.

About the authors: Ibrohimov Murodali Faizalievich - doctor of history, Professor of the State institute of fine arts and design of Tajikistan. E-mail: murodali@list.ru. Tel.: (+992) 987384876, (+37 992) 2217247.

Uogibekova Beka Turdiboevna-teacher of the Department of art history of the State Institute of fine arts and design of Tajikistan. E-mail: yogibekova@bk.ru.

УДК: 677(575.3) (09)

ОСОБЕННОСТИ КОВРОТКАЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА

ДОВУТОВА М. З.,
Академия наук Республики Таджикистан

*Те, кто в прекрасном могут увидеть прекрасное, -
люди культуры. На них есть надежда*
Оскар Уайльд.

Декоративно-прикладное искусство таджикского народа совершенствовалось в течение многих веков, сохраняя богатые художественные традиции. В наши дни уникальные образцы этого вида искусства представлены не только в музеях нашей страны, но и далеко за ее пределами.

В декоративно-прикладном искусстве таджикского народа одно из древних ремесел-традиционный текстиль занимает почетное место в украшении жилища и национальной одежды. В каждом отдельном регионе Таджикистана народные мастера с древности развивали этот вид искусства.

Традиционный текстиль таджикского народа раскрывает перед нами целый мир поэтических образов, которые отражены в различных орнаментах, символических знаках, композициях, мотивах разных ярких цветов.

Поразительная красота и богатое разнообразие орнамента, гармония пропорции, тонкое понимание цветового решения в ковровых изделиях сделали их достойным украшением как простых домовладений, жилищ, так и дворцов местных правителей на протяжении всей истории таджикского народа.

Авторы книги «Ковры и ковровые изделия» Л.М. Левин, В.И. Свердлов утверждают, что восточный ковер под названием «Весна Хосроя» во времена сасанидского шаха Хосрова I (VI в.) был создан персидскими мастерами в честь победы персов над римлянами и завоевания аравийского полуострова. Он (размеры ковра - 18 X 18 м) до сих пор считается самым роскошным и дорогим в истории коврового искусства. Известно, что позже арабы, ворвавшись в его дворец, разрезали ковер на куски и раздали высшим чинам в качестве драгоценного трофея.

Композиция данного изделия была представлена в виде цветущего сада. На ветках деревьев были изображены прекрасные птицы, рядом протекали ручьи, впадающие в небольшие озера. Изображение поверхности земли была вышита нитями из золота и серебра, а рисунок воды очерчен прозрачными драгоценными камнями. Цветы и плоды на деревьях были также из самоцветов. Предание повествует, что, когда расстилали этот ковер, как бы весенний воздух проносился по залу [1,4-5].

С распространением религии ислама, который отрицает изображение живых творений Аллаха, в коврах стали меньше появляться охотничьи сцены с птицами и животными. В дальнейшем орнаменты ковров заговорили языком символов и абстракций.

Австрийский ученый Алоиз Ригль (XIX в.), исследовавший традиции коврового искусства Центральной Азии, отмечал: «Пусть укажут другую область художественной промышленности, для правильного понимания которой требовалось бы такое множество разнообразных пониманий» [2,3].

Как известно, издавна существовали различные способы и технология ковроткачества во многих регионах Таджикистана, которые и в наше время почти не изменились. Исторический процесс изготовления восточного ковра обычно начинается на высокогорных склонах, где получают основной исходный материал-чистую овечью шерсть. Использование шерсти человеком известно с каменного века. Первобытные люди, чтобы согреть себя и помещения, в которых они жили, использовали кожу и шерсть разных животных. На высокогорных склонах Памира из-за холодного климата, из натуральной шерсти готовили маленькие коврики для детских колыбелей

гахвора. Также до настоящего времени широко известны т.н. «джурабы» (памирские шерстяные носки) с разнообразными узорами, в целом схожими с орнаментами ковровых изделий. Существуют также шерстяные войлочные ковры, которые называются *намад* (*m*). Их изготавливают вручную в несколько этапов, сообщая женщины и мужчины. Процесс создания изделий *намадрези* сопровождалась музыкой и танцами.

Технология изготовления намада сильно отличается своей упрощенностью. Обработанную шерсть расстилают на площадке нужного размера. Часть пряжи окрашивают в различные цвета натуральными (природными) или синтетическими красками, а небольшой набор овечьей шерсти в своих натуральных цветах – белый, коричневый, желтовато-коричневый, желтый и серый при этом сохраняют.

Из этих разноцветных шерстяных пряжей народные мастера составляют разные узоры, затем мужчины, прессуя намад, закручивают в рулон. Такие виды намадов до сей поры производят и существуют в некоторых регионах нашей страны.

Как известно, настоящие ковры ручной работы создают только из натуральной пряжи-шерсти, шелка и хлопка. Но в основном, большинство мастеров узлы и, соответственно, ворс изготавливают из овечьей шерсти. Овечья шерсть своей мягкостью, долговечностью, относительно невысокой по сравнению с шелком ценой, удобна в работе. Эти отличительные особенности делают овечью шерсть уникальным и незаменимым материалом для изготовления восточных ковров. Однако добавление к пряже козьей или верблюжьей шерсти может придать ковру дополнительный блеск, но этим стараются не злоупотреблять: козья и верблюжья шерсть плохо прокрашивается.

Если говорить о составе красок в современных коврах, то следует отметить, что ныне мастера чаще всего пряжу для ковров красят "синтетикой". Иногда синтетические красители используются в сочетании с натуральными. По сведениям, приведенных в материалах Н. Н. Ершова и М. Р. Рахимова, в регионах Каратегина и Дарваза еще в XX веке мастера использовали натуральные (природные) краски. Для получения различных оттенков красного цвета использовали марену (тадж. – руян, лат – *Rubia tinctoria*). Ее корни выкапывали, сушили и толкли. Полученный порошок растворяли в воде, затем шерстяные нитки кипятили в этом растворе. Различные по интенсивности оттенки красного цвета зависели от концентрации раствора.

Желтый цвет создавали, используя такие растения, как конский щавель (тадж. *шилха*), барбарис (тадж. *зелол*), цветы растения *испарак* и траву *хасанак*. Также этот цвет могли получить, используя ореховый наплыв *чогари чормагз* и наплывы на тутовом дереве или на яблоне. Для окрашивания в синий цвет использовали корни растения *торон* и зеленую оболочку грецких орехов, называемую местным населением *кашила* или *гиздаи чормагз*.

Путем последовательного окрашивания сперва в желтый, затем в синий получали зеленый цвет, для достижения фиолетового цвета, окраши-

вали шерсть сначала в красный, затем в синий цвет и т.д. Чтобы создать черный цвет использовали гранатовые корки *пўсти анор* с железными опилками, иногда цветы черной мальвы [3,224]. Следует отметить что в регионах Дарваза, Ванча и на Памире чаще всего черный цвет заменяли темно-фиолетовым, темно-зеленым цветом. Существовали и другие способы получения натуральных красок, однако с появлением химических красок, постепенно это искусство стало исчезать.

Процесс окрашивания заключается в погружении пряжи в нагретый до высокой температуры раствор с растворенными в нем пигментами и последующей сушке цветных нитей. После того как подготовили сырье, подбирают нужные цвета, а затем начинается главное - плетение коврового изделия.

Для этого требуется станок, на раму которого вертикально натягиваются параллельные нити основы. Между каждыми двумя вертикальными струнами мастерицы продевают цветные шерстяные нити и завязывают узелки. Кажется, очень легко протянуть нитку и сделать узелок, но, чтобы сделать один ковер размером 2х3, нужно 2 миллиона и больше узелков. Существуют разные способы завязывания узелков, каждый из которых имеет своё название: *резбофт*, *дуруштбофт*, *миёнабофт*, что соответственно означает мелкое плетение, грубое и среднее плетение. Чем плотнее будут узелки, тем качественнее будет ковер. В процессе работы по окончании каждого очередного ряда узелков, ворс сбивают к предыдущему ряду и обрезают выступающие нити. После этого, перпендикулярно нитям основы, мастерицы пропускают нить - уток, которая плотно фиксирует ворс к основе ковра.

Так продолжают ряд за рядом, и со временем все больше прорисовывается задуманный орнамент и плетение ковра приближается к завершению. Когда рисунок готов, оставшиеся нити основы обрезают, и почти готовый ковер освобождается от "оков" станка. Затем завязывают узелки на выступающих нитях основы, т. е. украшают изделие бахромой. Такой ковер мастерицы изготавливают на протяжении нескольких месяцев.

В регионах Каратегина и Дарваза для обучения этому искусству ученики жили у мастера и осваивали это ремесло в течение года, помогая своему учителю в работе по хозяйству. По окончании учебы ученик *шогирд* должен был преподнести своему наставнику скромное подношение и получить разрешительную молитву *фотиху*. Считалось что без получения разрешительной молитвы, для обучающегося это ремесло не принесет пользы в будущем.

Также существовали особые дни в которых запрещалось пряжение. По четвергам и понедельникам прясть не полагалось, дабы не рассердить патронессу пряж, которой в Дарвазе считалась *Биби Ҳаво* (госпожа Ева), а в Каратегине – *Биби Панҷшанбе* (госпожа Четверг), в Язгулеме она называлась *Момо Ҳаво* (праматерь Ева). По имевшимся представлениям она могла наказать женщину, прявщую в установленные в ее честь дни [3,221].

Ковроткачество - работа очень кропотливая и требует от мастера терпения, аккуратности, особого чувства цветового решения и, конечно же, любви к своему делу. Но до настоящего дня настоящие мастерицы своего дела про-

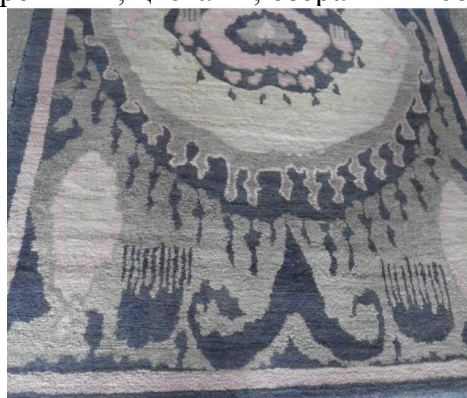
должают традиции таджикского народа, о чем свидетельствует выставка в галерее Союза художников, прошедшая с 26 по 28 сентября 2019 года. Народные умельцы продемонстрировали уникальные образцы своего творчества. Поразительная красота и разнообразие узоров, выразительность и исключительная законченность декоративного замысла ковровых изделий делают их достойным украшением современных интерьеров. Важно заметить, что все представленные экспонаты сделаны вручную, благодаря чему изделия отличаются неповторимой художественной оригинальностью.

Цветовое решение отдельных ковровых изделий состояло геометрическими орнаментами, из двух трех цветов, в других использовались более выразительные и крупные элементы древних орнаментов чакана и атласа. Оригинален ковер с композицией из восьми крупных розеток, симметричным расположением несложного растительного орнамента. В характере узоров в этой композиции ощущается монументальность и лаконизм. Сочетание серовато - черных розеток с розовыми цветами в центре придали особую выразительность изделию, а светло сероватый, почти белый фон, эффектно оттенил данную работу.

Ковер «Чакан»

Узоры атласа связаны с природой Таджикистана, особенно текстурой гор, деревьями, цветами, озерами и небом.

Ковер «Нагора»

В ковровых изделиях часто встречается замкнутая композиция с одной крупной розеткой, которая представляет собой сложный многоярусный узор, исходящий из центра, размером почти во всю высоту изделия. Вместо розетки иногда используют мотивы всевозможных кустов. Края композиции замыкают характерные узоры, чтобы придать ему законченный вид. Разнообразно исполненные орнаменты, исходящие из самого центра композиции, создают ощущение вечной динамики.

Ковер «Товус»

Гилем «Растик»

На выставке также были выставлены ковры с геометрическими узорами, без округлых линий в орнаменте, состоящие из двух - трех цветов. Этот вид орнамента самый древний.

Более сложные орнаменты на выставке представили афганские и иранские изделия под названием «Мехроб». Каждый из них разнообразен по орнаментальным элементам: солнце, звезды, волны, цветы, сосуды, огонь, вода, тепло и холод. В них зашифрована народная мудрость. Каждый вытканый узор имеет свою легенду возникновения. По словам представителя выставки Марзии Наврузи, если ковры, купленные на рынках, служат 10 лет, то эти ковры ручной работы не теряют свой вид, качество и цвет на протяжении более ста лет, к тому же со временем они становятся более мягкими. Нужно отметить, что эти красочные и изысканные ковры с использованием народных мотивов украсят любой современный интерьер и придадут ему тепло и уют.

Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон объявил 2019-2021 годы в стране Годом развития села, туризма и народных ремесел. Надеемся, что таджикское народное ремесло все шире будет использоваться в украшении современных интерьеров, одежды и аксессуаров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Л.М. Левин, В.И. Свердлин. Ковры и ковровые изделия./Левин Л.М.-Москва 1960-С. 4-5.
2. БАР. А. Е. Фелькерзамъ. Старинные ковры Средней Азии. Издание ежемесячника «Старые годы». 1915.-С.3.

3. Таджики Каратегина и Дарваза. Под редакцией Н.А. Кислякова и А.К.Писарчик. Издательство «Дониш» 1966.-С.221-224.

ОСОБЕННОСТИ КОВРОТКАЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА

Данная статья посвящена богатой и красочной истории производства ковровых изделий. Автор приводит информацию, касающуюся истории, технологии и дизайна этого ремесла. В статье анализируются литературные источники, а также работы современных мастеров, стиль которых основан на национальных традициях и современных достижениях.

Ключевые слова: *ковер, искусство, орнамент, цвет, ткачество, особенности, шерсть, нити, мастера, ремесло.*

ХУСУСИЯТҲОИ ҚОЛИНБОҒИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола нуқтаҳои муҳим оид ба хунари қолинбоғӣ дарҷ гардидааст. Инчунин дар мақола дар бораи таърихи қолинбоғӣ хусусиятҳои ҳоси он, рангубор, ороиши нақшу нигор мухтасар маълумот дода шудааст.

Муаллиф дар асоси мушоҳидаву таҳқиқотҳо аз осорхонаҳо, намоиши қолинҳои дастбоғӣ, адабиёт, мавод чамъ намуда, дар бораи хусусиятҳои қолинбоғи қадима бо назардошти расму оини тоҷикон ин мақоларо навиштааст. Мақолаи мазкур бозгӯи робитаи қавии байни гузаштаву ҳозира назаре ба таъриху фарҳанги халқи тоҷик мебошад.

Калидвожаҳо: *қолин, санъат, нақшу нигор, ранг, дастбоғӣ, хусусият, риштаҳои пашмин, косибон, ҳунар.*

SPECIFIC FEATURES OF CARPET MANUFACTURING IN TAJIKISTAN

This paper is devoted to rich and picturesque history of carper manufacturing. The author presents valuable information on history, technology and design of this craft. The paper is based on the analyses of literature and works of contemporary artisans, who have their own style synthesizing national traditions and contemporary achievements.

Key words: *carpet, art, ornament, color, weaving, peculiarity, особенности, wool, thread, artisans, craft.*

Сведения об авторе: Довутова Мехрангез Зиёратшоевна-научный сотрудник отдела искусствознания Академии наук Республики Таджикистан. Телефон: (+992) 918776647.

Маълумот дар бораи муаллиф: Довутова Мехрангез Зиёратшоевна-ҳодими илмии шуъбаи санъатшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: (+992) 918776647.

АЗ ТАЪРИХИ ПАЙДО ШУДАНИ ТОПОНИМҲО ВА ОНОМАСТҲО ДАР МАЪРИФАТИ ЭЛДОРӢ

САИДШОЕВА М. Ф.,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мардуми кӯҳистони Бадахшон, аз ҷумла водии Дарвоз аз аввали баҳор то охири тирамоҳи сари қавс чорвои худро дар девлоҳ-эл нигоҳ медоранд. Ҷойи нигоҳ доштану парвариши говҳо ва бузу гӯсфандон дар гӯйиши мардумони минтақаи Дарвоз ҳел, дар гӯйиши мардуми Бадахшон йел ва дар гӯйиши мардуми туркзабон айлоқ ном дорад [13,159]. Вожаи “эл-йел” дар топонимҳо ва ономастҳои Осиёи Марказӣ зиёд ба назар мерасанд. Аз ҳамин лиҳоз мақолаи мазкур ба мавзӯи номҳои элдорӣ, ки дар топонимика ва ономастика боқӣ мондаанд бахшида шудааст.

Элдорӣ, яке аз шуғлҳои қадимтарини аҳоли дар ҷаҳон буд. Гузаштагонӣ халқи тоҷик аз замони неолит ва аввали асри биринҷ, яъне ҳазораҳои VI-III пеш аз милод дар саҳроҳои ҷануби Украина, Россия аз Дунай то кӯли Байкал, аз Урал то уқёнуси Ҳинд ба чорводорӣ машғул буда, аз худ осори гаронбаҳо дар бахшҳои топонимика, ономастика ва ғайра боқӣ мондаанд. Омӯзиши топонимҳои ҷойҳои зикршуда барои муайян намудани ҳудуди зисти ориётаборон аҳаммияти калон дорад. Дар гузаштаи дур ҳамаи мардумони ҷаҳон чорводор буданд ва чорво ҳастии зиндагонии онҳо ба ҳисоб мерафт. Дар Авесто Худои бузурги Ориёҳо Ахура Мазда ба Ҷам, саравлоди тоҷикон, ки соҳиби рамаву галаи зиёд будааст, эҳтиром гузошта, “Ҷами хурҷехраи хубрама” гуфта мурочиат менамояд [1,424].

Дар “Форснома” даҳ пушти Фаридун бо номи гови тур алоқаманд аст (Форснома, С. 11) ва духтари Ҷам ва писари Фаридун Тур ном доранд. Ориёҳо ромкунандаи гови тур мебошанд. Гови тур тотемаи ориёҳо буд ва аз ҳамин сабаб мардуми ориётабор лақаби чорводорияшон туронӣ буд [15,381-388]. Дар оини ориёҳо асп, гов, шутур, гӯсфанд, гавазн, нағум ва бузи кӯҳӣ муқаддас шуморида мешаванд, яъне тотема буданд, ки далел аз шуғли чорводорӣ гузаштагонамон мебошад.

Дар топоними Осиёи Марказӣ номҳои зиёд боқӣ мондаанд, ки як қисмашон марбут ба чорводорон-элдорон мебошанд. Масалан дар ноҳияи Файзобод деҳаи калон бо номи Элок ва дарёи Элок мавҷуд аст. Деҳа дар ҷойи зебоманзар ҷойгир буда, дорои обу чарогоҳи фаровон аст. Дар гузашта дар ин ҷо эл-йел (ҳел) ҷойи зисти мавсими баҳорона ва тобистонаи чорводорони тоҷик будааст. Имрӯз он яке аз деҳаҳои бузурги ноҳияи Файзобод мебошад. Бояд қайд кард, ки ин деҳа яку якбора пайдо

нашудааст. Дар ин чо сараввал як оилаи айлоқдор бо чорвои хеш омада зиндагӣ кардааст. Оҳиста-оҳиста хешон, наздикон ба ин чо омада, хонаву йел сохта дар ибтидо мавсимӣ ва дар ниҳоят ба деҳа табдил ёфтааст.

Деҳаи Элок дар роҳи корвонгарди Балху Чағониён, Шуман ва Рашту Чин чойгир аст. Номи ин деҳа дар сарчашмаҳои замони Сомониён “Худудул-олам” ва ал-Истахрӣ “Масолик ва Мамолик” ёд мешавад. Он ҳамчун як истгоҳ бо корвонсарой, дар роҳи корвонгузари Шумон, Андигон (Ваҳдат), Вашгирд (Файзобод), Дарбанд (Нуробод) ва Рашт ёд карда мешавад. Бозёфтҳои археологӣ нишон медиҳанд, ки Элок-Ҳелак таърихи беш аз духазорсола дорад [12,369].

Маркази водии Вахш дар гузашта Ҳелевард ном дошта аст. Шакли дурусти ин ном Ҳеловар буда, он аз ду бахш: ҳел ба маънои ихота, шиф ва вар чой зистро дорад, яъне маънои чойи зисти молу говро ифода мекунад.

Таҳқиқотҳо дар ин бахш нишон медиҳанд, ки иқлими водии Вахш дар зимистон нарму мулоим ва тобистон хело гарм мешавад. Тахмин меравад, ки дар ибтидо чорводорон дар ин чо зимистонро гузаронида, тобистон ба кӯҳистон, ба ноҳияи Файзобод-Элок рафта молу говро то сардиҳои шадид нигоҳ медоштаанд. Дар ин чо низ дар ибтидо зисти мавсимӣ буд ва дар натиҷаи зисти бардавом ба деҳа ва оҳиста-оҳиста ба шаҳр ва маркази маъмурии вилояти Вахш табдил ёфтааст. Ин яке аз воситаҳои пайдошавии деҳаву шаҳрҳо ба ҳисоб меравад [7,46-48].

Элигавора деҳаест дар дараи Дашти Чум (Чам-Чамшед). Аҷоибаш он аст, ки вожа дар шакли қадимааш “ейл” боқӣ мондааст. Имрӯз аксарияти тоҷикон ин вожаро дар шакли ҳели молҳо истифода мекунанд. Танҳо мардуми Бадахшон онро йел мегӯянд. Вожа аз ду бахш: “йел” ва “говора” иборат буда, маъноаш чои зисти говҳоро ифода мекунад, яъне дар ибтидо ин чо ҳели говон будааст. Мувофиқи маълумотҳо дар замонҳои қадим йелдорон асосан барои муҳофизати говҳои ширдор аз ҳайвонҳои ваҳшӣ онҳоро шабонгаҳ дар чойҳои махсус, ки онро хет мегӯянд нигоҳ медоштанд. Тибқи сарчашмаҳои хаттӣ маълум аст, барои йелдорӣ ҳама вақт чойи махсусро интиҳоб менамудаанд. Ин ҳел ҳам дар як дараи калони хушманзараи Дашти Чум чой гирифта, бо гузашти замон, ба як деҳаи зебоманзар табдил ёфтаст, бо вучуди он ки дар гузаштаи дур ин як бошишгоҳи молу гов будааст. Элигавора имрӯзҳо низ як деҳаи калон дар ноҳияи Шамсиддини Шоҳин воқеъ мебошад.

Як бахши калони вилояти Тошкентро водии Элак-ейлак ташкил менамояд. Дар замони Сомониён он дорои 14 шаҳр ва маркази он шаҳри Тунукат буд. Элак маркази истеҳсоли нукра ва зарробхонаи сиккаҳои замони Сомониён шуморида мешуд (Истахрӣ, С. 232). Вожаи “Йелак” дар замони баъд элак шудааст, ки ҳамон ҳел аст ва дар қадим яке аз нишастгоҳҳои мардумони ориётабори чорводор, аз он чумла элдорон будааст.

Ин вожаи қадими тоҷикиро дар топоними дур аз Тоҷикистон, Осиёи Миёна дар харитаи географии Бурятмонғолияи Федератсияи Россия мебинем. Элок дар шакли Илок яке аз шаҳрҳои қалони Бурятмонғолия мебошад. Бозёфтҳои археологӣ ва мардумшиносӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар асри биринҷӣ ҳазораҳои се ва дуи пеш аз милод, дар ин ҷо қабилҳои ориёӣ мезистанд ва элдориҳо турку муғул аз онҳо ёд гирифтаанд. Ин ном аз ҳамон замон дар ин ҷо боқӣ мондааст, (нигаред ба Атласи СССР, саҳифаи 94).

Аз ин бармеояд, ки омӯхтани топоними вожаҳои марбут ба таърихи чорводории тоҷик, аҳаммияти қалони фарҳангӣ дорад. Дар баробари он маълум мешавад, ки чорводории мавсимӣ-элдорӣ таърихӣ бисёрҳазорсола дорад ва омӯзиши онро яке аз сарчашмаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик меҳисобанд.

Анъанаи элдорӣ ҳамчун шугълҳои қадимӣ ва муҳим дар рӯзгори мардумони Бадахшон боқӣ монда, сарчашмаи асосии таъмини оила бо маҳсулоти ширӣ дар тобистон ва зимистон шуморида мешавад [2,18-22].

Мардуми Бадахшон дар гузашта, бештари фасли солро дар ҳудуди элдорӣ мегузaronиданд ва дар он ҷо занҳо таваллуд мекарданд ва мувофиқи урфият ба нафароне, ки дар элга таваллуд мешуданд, номи ба вожаи “эл” алоқа дошта мегузошанд. Тибқи таомули аҷдодон агар падар дар сафар бошаду занаш тифл ба дунё орад Сафарбек, агар духтар бошад Сафармо номгузори карда мешуданд. Чунин номгузориҳо то ҳоло идома дорад, азбаски мавзӯи мо элдорӣ аст, масъаларо дар байни оилаҳои, ки ба айлоқдорӣ машғуланд таҳқиқ менамоем ва ин анъана аз замонҳои дур то имрӯз боқӣ мондааст.

Аз таҳқиқот бармеояд, ки элдорӣ дар баҳши пайдо шудани номгузориҳои одамон нақши муҳим дорад ва ин анъана на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми Осиёи Марказӣ мавҷуд аст. Зиндагӣ дар шароити баландкӯҳ, ки элҳо ҷой доранд мушкилиҳои зиёд дорад. Элдорон дар муддати панҷ-шаш моҳ дар эл то шиддати сардиҳо молу гови худро нигоҳ медошанд, мечарониданд, зеро дар деҳа барои нигоҳ доштани молу гови зиёд шароит набуд. Ва аз ин лиҳоз, дар ин муддати тӯлонӣ занони ҳомилае, ки дар оила танҳо буданд ва нигоҳубини моли хонаи худро дар элга ба дӯш дошанд, дар он ҷо таваллуд менамуданд ва тифли навздро мувофиқ ба замони элдорӣ низ номгузори менамуданд. Ба монанди Элҷӣ, Элмурод, Элбон, Элбой, Элҷон, Чӯпон, Элбек, Элчибек, Элвард, Элназар, Элич, Девлоҳӣ, ки ҳар яки инҳо боз тобишҳои маъноии худро доранд. Агар дар эл духтарча таваллуд шавад, вайро Элнисо, Элҷӣ, Элзор, Элмоҳ, Элеонора, Элбибӣ, Элмомо, Элнигор ва амсоли инҳо ном мениҳоданд. Бояд гуфт, ки дар шароити баландкӯҳ, шароити ғайрисанитарӣ, сардӣ, набудани сару либоси лозимӣ, ғайриҷашмдошт баъзе аз таваллудшудагон

дар элга, дар чомеа шахсони машхури соҳаҳои гуногуни илму фарҳанг ва арбобони сиёсӣ ва хочагӣ мебошанд.

Яке аз занҳои машхури замони Шӯравӣ дар ноҳияи Дарвоз Қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ Элич низ дар эл таваллуд шудааст ва волидайнаш ба ӯ Элҷӣ ном гузоштанд. Дар даврони Шӯравӣ хангоми гирифтани шиноснома, корманди милиса, бонуи рус маънии ин калимаро нафаҳмида, номи ин духтарро Элич менависад ва мавсуф бо ин ном шуҳратёр мешавад.

Элчимо-бибикалоне, ки зодаи ноҳияи Шугнон буд, тамоми умраш бо элдорӣ сипарӣ гардидааст, ӯ низ набераи худро низ Элчивар номгузорӣ кардааст.

Элбон-ба забони тоҷикӣ маънояш посбони йел “девлох” мебошад. Ин ном дар сурате, ки айлоқзан кӯдакашро шаб таваллуд кунад чунин гузошта мешавад. Элмурод- кӯдаке, ки баъди чанд соли хонадорӣ ба дунё меояд ва тамоми хонавода ӯро интизор буданд ва ба дунё омадани он ба мурод расидани падару модарро ифода мекунад. Девлоҳӣ аслан ин ном дар байни мардуми Ванчу Дарвоз зиёд вомерхурд. Маънои девлох дар элга таваллуд шуданро дорад. Вожаи хеле қадима аст, мардумони Дарвоз элгаро бештар девлох мегӯянд, ки ин вожа аз калимаи авастоӣ “дайва”, маънояш Худо буда, чойи муқаддасро низ ифода мекунад. Ба хотири он, ки шир, мост, дӯғ, рағғану чурғот ғизои муқаддас шуморида мешаванд, ибораи дайвлох имрӯз дар шакли девлох истифода шудааст [9,65].

Дар элга ба дунё омадан, дар чое, ки ҳеҷ шароит барои таваллуд қардан нест зинда мондан дар мафҳуми имрӯза тааҷҷубовар аст. Аммо дар давраҳои пеш таваллуди кӯдак, дар йелга, чойи муқаддас ҳисобида мешуд ва умри ояндаи онро ҳамчун шахсияти бузург умедвор мешуданд. Бо вучуди ин аз деҳа модаркалонҳои таҷрибадори зоишро қабул менамудагиро ду ё се рӯз пеш даъват мекарданд. Чунки усули дуруст ва солим таваллуд шудани тифлро онҳо хеле хуб медонистанд. Таҳқиқот дар ин бахш нишон медиҳад, ки кӯдакони дар девлохҷойҳо ба дунё омада, солиму бардам буда, чи тавре дар боло ёд намудем бештари онҳо соҳиби касбу кор ва дар чомеа дорои обрӯву эътибор мебошанд. Яке аз чунин шахсон бостоншиноси машхури тоҷик, академик Юсуфшо Ёқубшо мебошад, ки 16-уми декабри соли 1937 дар элгаи баландкӯҳи мулки Равнови ноҳияи Дарвоз ба дунё омадааст. Дигарӣ Ошӯрбӣ аз деҳаи Турбати ноҳияи Шугнон дар айлоқи Алайи ноҳияи Мурғоб ба дунё омада соҳиби 9 нафар фарзандони солаҳ мебошад ва ҳоло хамаи онҳо соҳиби касбу кори гуногун ҳастанд ва ду нафари онҳо, дар Амрикову Олмон қору фаъолият доранд.

Биёбонӣ Одилбеков сокини ноҳияи Роштқалъа, соли 1968 дар айлоқи Вирчинд ба дунё омадааст, муаллими мактаби миёна дар деҳаи худ мебошад. Чӯпон Тиллоев соли 1972 дар элгаи ноҳияи Роштқалъа чашм ба олами ҳастӣ кушодааст. Бародарон Афзалшо ва Мӯъминшоҳ

Муборакшоевҳо дар эли Боғевдараи ноҳияи Шугнон ба дунё омадаанд ва альён эшон соҳиби касбу кори хуб мебошанд.

Масалан гирем, Элчибеков Қурбонбек-номзади илмҳои таърих, соли 1936 дар Ҷамоати деҳоти Вири ноҳияи Шугнон ба дунё омада, соли 2015 ин оламро падруд гуфтааст. Мо бо бародараш Қудратбек Элчибеков феълан ходими пешбари илми Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ҳамсухбат шудем ва устод зимни суҳбат чунин афзуданд: “Бобои мо дар замонҳои хело қадим дар эла ба дунё омадааст ва волидайнаш ўро Элчибек ном ниҳодаанд. Аз ҳамин сабаб авлоди мо бо номи Элчибековҳо маъмул аст”.

Ё худ мисол Бироимшоев Амдин сокини деҳаи Ривак, ки соли 1991 дар элаки Шризмени дараи Биҷанд ба дунё омадаст, ҳоло дар шаҳри Москва зиндагонӣ дорад. Мо ин мисолхоро барои он овардем, ки нишон диҳем, дар Бадахшон аънаи элдорӣ бо расму русумҳои то имрӯз низ идома дорад, ҳол он ки дар дигар ҷойҳои Тоҷикистон йелдорӣ қариб, ки аз байн рафта аст.

Дар бораи кӯдакони дар доманакӯҳҳо ва элҷойҳо таваллудшуда ва аз онҳо шахсиятҳои машҳури ҷаҳонӣ пайдо шудан, дар таърихи халқи тоҷик ривояту қиссаҳои зиёде вучуд доранд. Масалан, Куруши Кабир дар хонаводаи марди ҷӯпон дар ҷароғоҳ ба дунё омада баъдан дар кӯҳ бузург шудааст. Мувофиқи ривояти Ҳеродот, Аҳтивайгу хоб мебинад, ки духтараш Мондоно зани шоҳзодаи Форс Кабуҷӣ донаи ангур таваллуд мекунад ва он шоҳу барг бароварда тамоми мамлакатро фаро мегирад. Шоҳ таъбири хобашро аз мунаҷҷимон мепурсад. Мунаҷҷимон мегӯянд, ки духтари ту писареро ба дунё меорад, ки тахти шоҳиро аз ту мегирад. Аҳтивайгу ба шахси бовариноки худ Ғарпаг мефармояд, ки Мондоноро аз Порс биёранд, зеро назорат гиранд ва ҳамин ки писарро таваллуд кард, ўро кушанд. Ғарпаг кӯдакро ба хона меорад ва бо зани худ маслиҳат карда мегӯянд, ки Аҳтивайгу калонсол аст ва вориси ягонаи ӯ духтараш Мондоно модари ҳамин писар мебошад. Бинобар ин хуб мешуд, ки ин корро касе аз одамони шоҳ ба иҷро расонад. ӯ ба ҷӯпони шоҳ, ки Митродод ном дошт, чунин гуфт: Шоҳ ба ту амр кард, ки тифлро ба макони дарандагон бибару бигузур ўро нобуд кунанд. Митродот писаракро ба хона овард. Зани ӯ Спак кӯдаки мурда таваллуд карда буд. Спак маслиҳат дод, ки писари мурдари бо шоҳписар иваз намоянд ва аз ин кор касе хабар наёбад. Ҳамин тавр, ҷӯпон либосу тилворихи писари Мондоноро ба писари худ пӯшонд ва ба ҷои гуфтаи Ғарпаг бурд. Баъди се рӯз ҷӯпон назди Ғарпаг омада хабар дод, ки супоришро иҷро кард. Ғарпаг одамони боваринокро ба ҷои таъиншуда фиристод ва кӯдакро гӯрониданд.[Ҳеродот, Историю. М. 1964, С. 46-60;14,128-129]. Ҳамин тавр, Курушро ҷӯпон ва занаш дар айлоқ калон менамоянд ва номи Куруш низ маънои марди кӯр, яъне кӯр таваллудшуда, бузургшударо дорад, яъне одами дар калп (пешера)

таваллуд шуда. Ба ҳамин монанд достони “Симурғ ва Зол” аз “Шоҳнома”-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ мебошад. Шоҳи Зобулистон Соми Наримон аз бефарзандӣ дилаш доғ буд ва орзуи фарзандро мекард. Дар ниҳоят занаш писари зебои мӯйи сари зарриндошта таваллуд мекунад. Шоҳ аз дидани он шармгин мешавад ва фармон медиҳад то ўро ба кӯҳ баранд то нобуд шавад.

Дар ин кӯҳ симурғе ошёна дошт. Ў дар пайи ризқи бачаҳояш аз ошёнааш парида буд ва аз баландӣ чашми тезбинаш ба кӯдак ғалтида, ба наздаш фуруд омад. Бачаи одамиздро дид, ки дар офтоби сӯзон хобида, ангушт мемакад ва фарёд мекашад. Симурғ ўро ба чойи модар шуд ва парваришаш пардохт, бачаҳояш хоҳарон ва бародарони ў шуданд. Кӯдак ба хӯриши симурғчаҳо одат кард, тани бараҳнааш, ба гармою сармо ва боду тӯфонҳо хӯ гирифта, обутоб меёфт ва дар ниҳоят паҳлавони номии Сиистон, падари Ҷаҳонпаҳлавон Рустами Достон шуд [10, 48-50].

Топонимҳо маъноҳои гуногуни забонро вобаста ба ҳаёт дар худ таҷассум мекунанд ва барои ҳаллу фасли як қатор масъалаҳои баҳсталаб, аз ҷумла забоншиносии муосир зарур мемонанд. Чун дар боло қайд кардем дар Осӣи Миёна, бахусус дар Тоҷикистон таҳқиқи омӯзиши топонимияи маҳалҳо то ҳол омӯхта нашудаанд ва барои пажӯҳандагони номвожаҳои ҷуғрофӣ маъҳази басо ҷолиб ба шумор мераванд. Дар ин ҷо мо бо номҳои гуногунрангу мухталифмаъно дучор мешавем, ки бештари онҳо бо гузаштаи дур тааллуқдошта аз хотирҳо зудуда шудаанд ва барои илм маводи арзишманде ба ҳисоб мераванд [6,37-46].

Имрӯз оиди номвожаҳои ҷуғрофӣ мавзӯҳои гуногуни Тоҷикистон як силсила асару мақолаҳои илмию таҳқиқотӣ ба нашр расида бошанд ҳам, дар харитаи номшиносии тоҷик саҳифаҳои ҳолӣ хеле зиёданд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ марбут ба элга, девлох, овулҳои ноҳияи Суғд ва дигар манотиқи Тоҷикистон дар тӯли асрҳо қабат ба қабат ташаккул ёфтаанд ва то ҳол таҳқиқ нашудаанд. Ин аст, ки дар луғати топонимии ин куҳандиёр метавонанд саҳифаи тозаро пайдо намоянд, ки аз нигоҳи баромад ва мансубият ба ғӯишҳои гуногуни тоҷик иртибот доранд [13,7-10].

Дар ин маврид дар Бадахшон топонимҳои йел, хел, элак, девлох зиёд ба назар мерасанд, ки насли имрӯза бештарашон ба маънии чунин калимаҳо сарфаҳм намераванд. Дар деҳаи Риваки Ҷамоати Навободи ноҳияи Шуғнон як деҳача Йеленакен ном дорад ва бо ривояте дар давраҳои пеш як бибӣ бо номи Донобегим ҳар сол дар ин ҷо йелдорӣ карда, он ҷойро аз он худ намуда, Йеленакен ном гузоштааст.

Инчунин дар Ҷамоати Сучони ноҳияи Шуғнон номи як деҳачаи хурди дигар бо номи Йелен мавҷуд аст [8,129]. Агар мо бештар чувҷӯ намоем, чунин номҳоро дар топоними мамлакатамон зиёд пайдо карда метавонем.

Номҳои қадим ин таърихи гузаштаву пурғановати халқи мо мебошанд. Имрӯз дар мавриди пок намудани номҳои ғайри тоҷикӣ,

бархеҳо номҳои аслашон ба забони қадими тоҷикӣ бударо иваз менамоянд, ки иштибоҳи бузург мебошад. Дехаҳо таърихи навишта надоранд, ягона таърихашон номи қадимаи онҳо мебошад. Забоншиносон аз рӯи ному номгузорӣ метавонанд таърихи ин ва ё он дехро муайян ва барқарор намоянд. Иваз намудани номи қадими деха, нобуд кардани таърихи он мебошад.

Топонимҳои Помирро бисёр олимони забоншиноси дохиливу хориҷӣ солҳои зиёде омӯхтаанд. Аввалин бор топонимҳои Помир дар тадқиқотҳои олимони шинохта А.З. Розенфелд ва Р. Х. Додхудоев дида мешуданд. Олими маъруфи тоҷик Назрӣ Офаридаев микротопонимияҳои Ванҷу Дарвозро меомӯзад, инчунин олиму муҳаққиқи шинохта А. Н. Насреддиншоев Помири Шарқиро таҳти тадқиқоти хеш қарор додааст. Вале ягон олим то ҳоло дар мавзӯи топонимҳо ва номҳои одамони бо ҷелдорӣ алоқамандро тадқиқот набурдааст. Мақолаи пешниҳодшуда қадами аввалин дар ин самт аст.

АДАБИЁТ

1. Авесто. Душанбе, 2001.-С.424.
2. Аламшоев, М. Шугнанская животноводческая лексика в этнолингвистическом и сравнительно - историческом освещении / М. Аламшоев.-2007.-С.18-22.
3. Булбулшоев, У. Т. Микротопонимия долины Шахдары в этнолингвистическом освещении / У. Т. Булбулшоев. – 2010. – С.19-21.
4. Буряков, Ю. Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака / Ю. Ф. Буряков. – М., 1974. – С.107-109.
5. Джахонов, У. Традиционное скотоводство у таджиков долины Сох в конце XIX начале XX в / У. Джахонов // История и этнография народов Средней Азии. – Душанбе, 1981.
6. Кисляков, Н. А. Древние формы скотоводства и молочное хозяйства у горных таджиковбасейна р.Хингоу / Н. А. Кисляков // Известия Тадж. ФАН СССР. – 1949. – №15.– С.37-46.
7. Литвинский, Б.А., Соловёв, В.А. Средневековая культура Тохаристана. М.1985.С46-48.
8. Офаридаев, Н. Ойконимияи ВМКБ / Н. Офаридаев . – Душанбе, 2010. – С.129.
9. Рахимов, М. Р. Некоторые обычаи и обряды связанные со скотоводом у таджиков Каратегина и Дарваза-Памяти М.С. Андреева /М. Р. Рахимов. – Сталинабад, 1960.С.65.
10. Фирдавсӣ. Шохнома. – Душанбе, 2016. – Ҷ.1. – С.48-50.
11. Форснома. Душанбе,1989.С.160.
12. Худуд-ул-олам. Душанбе, 2014.С.369.
13. Хусайн, Амид. Фарҳанги амид / Хусайн Амид.-Техрон.1931.С.159.
- Чумъахон, Алимӣ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб / Чумъахон Алимӣ. – Душанбе. 2015.С.7-10.
14. Якубов, Ю. Таърихи қадими халқи тоҷик / Ю. Якубов.-Алмато, 2000. – С.128-129.
15. Яъкубошох, Ю. Давлати Каёнӣён./Ю. Яъкубов.- Душанбе, 2012, С.381-388.

АЗ ТАЪРИХИ ПАЙДО ШУДАНИ ТОПОНИМҲО ВА ОНОМАСТҲО ДАР МАЪРИФАТИ ЭЛДОРӢ

Элдорӣ яке аз шуглҳои қадим ва муҳими мардумӣ дар рӯзгори бадахшониён буда, сарчашмаи асосии таъмини оила бо ширу чурғот, қаймоқ, гӯшт, курут ва равған шуморида мешавад. Аз таҳқиқотҳо бармеояд, ки то имрӯз ба омӯзиши элдорӣ, номгузории одамон, топонимҳои марбут ба эл на танҳо дар Бадахшон, балки дар Осиёи Марказӣ тавачҷуҳ зоҳир нашудааст. Мақолаи номбурда низ ба мавзӯи марбути вожаҳои элдорӣ, ки то имрӯз дар топонимика ва ономастика боқӣ мондаанд баҳшида шудааст.

Калидвожаҳо: *Бадахшон, эл, элдорӣ, топоним, элак, Элич, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон, Помир, Ваҳш.*

ИЗ ИСТОРИИ ПОЯВЛЕНИЯ, ТОПОНИМОВ И ОНОМАСТИКИ, СВЯЗАННЫХ С ЛЕТОВКОЙ

Пастбищное хозяйство является одним из древнейших и важных направлений занятости народа, и в жизни бадахшанцев считается основным источником обеспечения семьи такими продуктами как мясо и кисломолочные продукты. Согласно исследованиям до настоящего времени малоизученным остается вопрос изучения «элдори», имена людей и топонимы связанные с йелом (летовкой) не только в Бадахшане, но в целом по Центральной Азии. Эта статья также посвящена теме слов Элдори, которые до сих пор остаются в топонимии и ономастике.

Ключевые слова: *Бадахшан, эл, летовка, топоним, элак, Элич, Центральная Азия, Таджикистан, Памир, Ваҳш.*

FROM THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE TOPONYMS AND ONOMASTICS CONNECTED WITH PASTURE

Pasture farming is one of the most ancient and important directions of people's amusement, and in life Badakhshantsev is considered the main source of providing the family with such products as meat and dairy products. According to research, the question of studying "Yeldori", the names of people and toponyms associated with Yelom not only in Badakhshan, but in Central Asia as a whole, remains to be little studied. This article is also devoted to the topic of Eldori words, which still remain in toponymy and onomastics.

Key words: *Badakhshan, yel, yelchizan, toponim, yelak, Yelich, Central Asia, Tajikistan, Pamir, Vakhsh.*

Сведения об авторе: Саидшоева Мадина Фаруховна – докторантка PhD исторического факультета ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел: (+992) 501264777 E-mail: msaidshoeva@gmail.com

Information about the author: Saidshoeva Madina Farukhovna – doctor PhD of Historical faculty of TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel: (+992) 501264777. E-mail: msaidshoeva@gmail.com

ВКЛАД Н. Н. ЕРШОВА В ИЗУЧЕНИЕ РЕМЕСЕЛ ТАДЖИКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ КАРАТАГА)

ДЖУРАЕВА Н.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

С давних пор народы Таджикистана славятся творениями своих народных умельцев, ремесленников. Обыденные вещи, изготовленные умелыми руками мастеров, несут в себе глубокий смысл и имеют удивительную историю происхождения. Эти умелые руки в течение многих веков создавали ткани, посуду, музыкальные инструменты, ковры, предметы мебели, ювелирные украшения и др. В Таджикистане существуют целые династии народных мастеров, которые передают древнее искусство из поколения в поколение.

Многие советские и таджикские этнографы посвятили свои работы народным ремёслам. Одним из них является Николай Николаевич Ершов. Большую часть своих исследований он посвятил культуре и ремёслам Северного и Центрального Таджикистана, их современному состоянию, национальному костюму. С 1951 по 1979 гг. он проводил большую работу по сбору экспонатов для коллекции Музея этнографии. Прирождённый лингвист и этнограф – первые годы по приезду в республику занимался главным образом переводами с таджикского на русский и с русского на таджикский языки. Этнографией он занимался со студенческих лет, выезжая с профессором Л.В.Ошаниным в антропологические экспедиции, а полностью переключился на этнографические исследование и комплектование этнографических коллекций сектора этнографии с 1951 г. – после учреждения АН Тадж.ССР и создания в Институте сектора этнографии.

В одной из своих работ «Каратаг и его ремесла» вышедшей в 1984 г. Н.Ершов дал его краткую историко-этнографическую характеристику и, насколько позволяли имеющиеся источники, подробное описание и характеристику его ремесленного производства до середины 60-х годов XX столетия. В ней содержится большой полевой материал, систематизированный, проанализированный и научно обработанный, значительно пополняющий знания об этом старом центре таджикского ремесла. Работа освещает ткачество, гончарство, кузнечное, сапожное и другие ремесла Каратага тех лет [1].

Гончарное производство таджиков, уходящее своими корнями в глубокую древность продолжает жить и в настоящее время. Оно делится на мужское – изготовление керамики на гончарном круге и на женское – изготовление лепной керамики без гончарного круга. Ареалы того и другого можно приблизительно определить так: к северу от Гиссарского хребта распространено мужское гончарство, а к югу – женское. Исключе-

нием являются расположенный к югу от Гиссарского хребта Каратаг с его мужским гончарством и лежащая севернее хребта долина Ягноба, где до последнего времени бытовало женское гончарство.

Изучению современного гончарства Средней Азии посвящено много работ, по этому вопросу существует обширная литература. Обзор её с краткими аннотациями приведён в двух вышедших больших монографиях: в работе Е.М.Пещеровой «Гончарное производство Средней Азии» [2] и в работе М.К.Рахимова «Художественная керамика Узбекистана» [3]. В 1974 г. вышел альбом «Современная керамика народных мастеров Средней Азии» где представлена керамика Каратага, которая по своей технологии, цветовой гамме и орнаменту включена в бухаро-самаркандскую группу зелёно-коричневой керамики [4].

Однако большинство указанных работ являются обзорными и посвящены мужскому гончарному ремеслу на территории современного Узбеки-

стана. Имеются однако, краткие сведения в немногих работах о мужском гончарстве на территории Таджикистана относящиеся к концу XIX началу XX вв. К числу последних можно отнести небольшую статью А.Кушакевича о керамике Ходжентского уезда [5] и очерк Н.А.Кирпичникова [6], а также статью М.С. Андреева [7] с перечнем предметов собранной им коллекции керамики уратюбинских и ферганских мастеров.

В своей работе «Каратаг и его ремёсла» [1] Н.Н.Ершов опирался на монографию Е.М.Пещеревой написанной на основе этнографических материалов, где отражён процесс производства неполивной женской ручной, т.е. лепной керамики, изготавливаемой без гончарного круга, характерной для керамики горных районов Таджикистана. Процесс мужского производства керамики на гончарном круге в семи пунктах Средней Азии – в Риштане, Шахрисябзе, Гиждуване, Ташкенте, Самарканде, Катта-Кургане и Каратаге, шесть из которых находятся в Узбекистане, только Каратаг – в Таджикистане.

Каратаг является самым юго-восточным пунктом бытования мужского гончарного ремесла в Таджикистане. Южнее и восточнее мужского гончарного производства нет, только женское, не знающее ножного гончарного круга.

По-видимому, мужское керамическое производство было принесено сюда выходцами из округа Самарканда. По преданию старожилов, последние стали основателями Каратага.

Собирая сведения по гончарству Н.Н.Ершов наблюдал работу гончаров в Каратаге в 1958-1959 и 1961-1962 гг. В то время гончары были объединены в производственной артели, правление которой находилось в Шахринауском, а потом в Регарском районах. Гончары работали у себя на дому, сдавая продукцию в артель для реализации, а в 1961 г. в центре Каратага была построена мастерская и гончары перешли работать туда. Там были установлены металлические гончарные станки, краскотёрка и два приводившихся в движение электричеством круга для формовки цветочных горшков [1,80].

Н.Н.Ершов отмечает, что не все мастерские выглядели так, как они описаны Е.М.Пещеревой. Это описание относится скорее только к мастерской Бобо-Саида Расулева, теперь уже не существующей.

По-видимому, устройство мастерской Бобо-Саида, описанной Е.М.Пещеревой, можно считать образцовым, но для более позднего времени необязательным. Такое устройство имело преимущество над другими, так как большая площадь мастерской давала возможность сушить посуду в холодное время года на полках (*раф*) и на полу, а гончарная печь внутри мастерской обогревала помещение, облегчая работу и ускоряя сушку сырой посуды.

К описанию гончарного станка, сделанному Е.М.Пещеревой [2,138-139]. Н.Н.Ершов добавляет, что доска, на которой во время работы мастер сидит верхом, называется не «*аспчӯб*», а «*аспакчӯб*», а лежащий на

земле камень, в углубление которого упирается конец оси станка, кроме приведённого Е.М.Пещеревой названия «сумба» имеет также название «сандон». Доску, для вымешивания глины, укрепленную перед гончарным станком, наши информаторы называли «*пештахтаи лоймоли*».

К описанию Е.М.Пещеревой инструментария гончара, Н.Н.Ершов добавил, что «*товонча*» - лопаточки-колотушки для выколачивания (разбивания) стенок больших кувшинов «*кӯза*» не обязательно украшаются только одним орнаментом в виде вариантов четырёхлепесткового цветка «*бодомча*» [1, 81].

Кроме указанного Е.М.Пещеровой инструментария гончаров, весьма несложного по составу, Н.Н.Ершов перечислил ещё несколько орудий их труда. Это «*гаргара*» - насаженное на ручку деревянное колёсико с вырезанными на его ободе зубчиками, служащее для нанесения орнамента на тулово сосудов. Для нанесения орнамента на сосуды употреблялись также штампы («*қолиб*»), из обожжённой глины. Для обтачивания с внешней стороны дна мисок («*коса*») и блюд («*табоқ*») употребляли ножи с загнутыми концами «*качқорд*». Для выравнивания краев блюд, мисок и других сосудов употреблялась узкая полоска материи («*қамарча*»), которую намочив, клали на край вертящегося на круге сосуда. Она удаляла с краев сосуда все шероховатости.

К описанию печей для обжига посуды («*хумдон*»), данному Е.М.Пещеровой, Н.Н.Ершов добавил, что в Каратаге существовало и существует два типа печей. Это гончарная печь для обжига крупных сосудов «*зарф*» («*кӯза*, «*кӯгача*, «*хурма* и т.д.). Она называется «*хумдони кӯза*» и делается более крупного размера. Печь этого типа и описана Е.М.Пещеровой. Печь второго типа делается меньшего размера и служит для обжига мисок и блюд «*хумдони косаву табақ*».

В старину существовали печи ещё более крупных размеров. Они служили для обжига больших корчагообразных сосудов («*хум*»), служивших для хранения воды и разных продуктов, а также для разведения в них кубовой краски – индиго в красильных мастерских. Производство *хумов* давно уже прекратилось, и таких обжигательных печей не сохранилось.

Говоря о заготовке глины («*хок*») и составе теста, нужно добавить, что за глиной ездили обычно по четвергам и понедельникам. Глинище называют «*хокканак*». Копают глину *тешой*, старясь при этом отбирать и выбрасывать попадающиеся под руки камешки. Для работы одного мастера в течение недели достаточно двух ослиных вьюков глины («*ду хар хок*»), которую возят в корзинах («*качова*») из ивовых прутьев.

В Каратаге в глину, из которой собирались делать сосуды средней величины, например «*кӯза*», подмешивали коровий волос, который покупали у кожевников. За неимением его кладут и овечью шерсть. При изготовлении более мелких сосудов, особенно блюд и мисок, в глину добавляют пух из созревших головок рогоза, называемый «*лух*», а при выделке крупных

тануров для выпечки хлебных лепёшек в глину добавляют козью шерсть (*мӯи буз*).

Для ангобирования посуды перед обливкой её глазурью употребляют глину грязновато белого цвета, комки которой выбирают из отвалов каменного угля на станции железной дороги «Чептура». Раньше глину для ангобирования, называвшуюся «*гилбӯта*», брали в горах выше по ущелью Каратагдары.

Каратагская керамика 60-х гг. не отличалась особым изяществом, была груба по форме и черепку. Поливой, или глазурью, называемой «ранг», пользовались при изготовлении мисок и блюд, а также детских горшочков, вставляемых в колыбель, изредка, при изготовлении некоторых сосудов хозяйственного назначения – для хранения жиров, сладостей и пр.

Каратагские гончары применяли только два красителя. Это – окись меди, дающую при свинцовой поливе зелёный цвет и окалин железа (*оҳан-пӯкӣ*), дающий золотисто-жёлтый цвет, при удачном обжиге получающийся с муаровым отливом.

Обжиг посуды, как отметила Е.М.Пещерева, производился гончарами Каратага в один и тот же день, а именно в среду, и посуду вынимали через двое суток после обжига, в пятницу, т.е. накануне базарного дня, приходившего тогда на субботу [2,145]. Во время обследования Н.Н.Ершова обычай обжигать посуду в один и тот же день соблюдался гончарами, но обжиг они проводили по пятницам и субботам и по воскресеньям вывозили для продажи на базары Гиссара, Регара.

Посуду продавали на базарах сами гончары. Позже ремесленники стали сдавать её правлению артели, которая занималась её реализацией [1,91].

В работе Е.М.Пещеревой имеется материал о кувшине (*кӯза*), кувшинчике (*кӯгача*), кружке «*обхӯрак*», горшках (*хурма*, *дудаста*), горшок «*чах-дег*» для пахтанья масла, «*табоқи гулобӣ*» - чашки для пиши, т.е. восемь названий хозяйственной посуды, «*тувак*» - детские горшочки для колыбели, «*қубур*» - водопроводные трубы и «*хуштак*» - свистульки в форме птиц и зверей. Из необожжённой глины в Каратаге выделялись, по её же сведениям, «*танӯр*» - печи для выпечки лепёшек.

Ассортимент керамических изделий каратагских гончаров зафиксированный Ершовым Н.Н. во время полевых работ, оказался несколько шире, главным образом за счёт разновидностей посуды. Так, сосудов для хранения и питья воды в форме кувшина с одной ручкой зафиксировано гораздо больше. Это совсем маленькие кувшинчики «*гичбул*»* до одного литра вместимостью, кувшины такой же формы с большими объёмами называемые «*сархумӣ*» или «*кӯгичаи майда*», потом «*нимкӯгича*», «*кӯгичаи калон*», «*кӯза-ча*» и «*кӯза*». Все они, за исключением большого кувшина «*кӯза*», имеют

* Это название можно перевести как малютка. Оно образовано от слова «гичбулак» - маленький, взятого из местного диалекта таджикского языка.

одну и ту же форму и отличаются только размерами. Каждый вид сосуда соответствовал определённому объёму жидкости (0.5 л, 1.0 л, 1.5 л, 2.0 л).

Когда-то в Каратаге некоторые наиболее опытные гончары выделявали «*маишафа*» - кринкообразные с округлым туловом горшки с четырьмя ручками по бортику и с плотно прилегающей ручкой. Ручки, вернее ушки, делались небольшие, скорее не для держания сосуда, а для подвешивания его за верёвочки. Сосуды поливные снаружи и внутри, часто богато орнаментировались. К крышке делалась ручка, иногда в виде птички (*түтй*). *Маишафа* использовалась для хранения сладостей, в том числе варенья.

В Каратаге изготавливались изделия производственного назначения, применявшиеся в различных ремёслах. Это были двух размеров формы для отливки мыла – «*собункоса*», напоминающие цветочные горшки, но без отверстия в дне; сопла кузнечного горна – «*булбул*»; водопроводные трубы – «*кубур*»; «*қолиб*» - чашка, служившие при выделке кувшинов «*кўза*» для формовки тулова разбивкой его лопатками-колотушками «*товонча*» и др.

Для любителей куропаток (кабк) и перепелов (бедона) делались подвешивавшиеся к клеткам спаренные чашечки для зерна и воды, называвшиеся «*донкосаи кабк*», и поменьше размером – «*донкосаи бедона*» [1, 99].

Без услуг гончаров не обходились и музыканты, для которых изготавливались «*мехтар*» - трубы типа зурны и «*нақора*» или «*тавлак*» - резонаторы для ручных барабанов, обтягиваемые кожей. К этой же категории изделий относятся и «*буги осий*» - мельничная труба-резонатор, в которой трубили давая знать, что мельница свободна. В 60-е гг. XX в. к праздникам Навруз, Курбан и Рамазан гончары, чаще их подмастерья, делали из обожжённой глины «*хуштак*»-свистульки в форме птиц (*түтй*, *мусича*), лошадок (*аспакҳо*), барашка (*қўшқорча*), какого-то называемого «львом» фантастического зверя «*шер*». Игрушки покрывали зелёной глазурью, иногда же раскрашивали после обжига жёлтой краской из травы «*испарак*» (живокость) с красными полосами и точками по ней. Иногда свистульки соединялись с маленьким игрушечным кувшинчиком для воды и назывались «*қўгичахушток*».

К изделиям, выделяемые каратагскими гончарами, Н.Н.Ершов добавил неполивные цветочные горшки (*гултувак*), которые прочно вошли в состав гончарных изделий: от полулитровых (*нимлитрй*) до пятилитровых (*панчлитрй*) и даже больше [1, 101].

Все перечисленные виды изделий каратагских гончаров делались из обожжённой глины. Кроме них гончары делали из необожжённой глины с примесью козьей шерсти печи для выпечки хлебных лепёшек (*танўр*) в форме сужающегося к одной стороне цилиндра с венчиком в этом конце. Такие тануры делались для пекарен и бывали большого размера, высотой выше метра и около метра в диаметре широкого конца. В пекарне они устанавливались на возвышении на бок, широким краем вплотную к стене. Такие же печи, но меньшего размера «*дегдони нонпазй*», делались для вы-

печки хлебных лепёшек в домах и ставились они вертикально. Такой же примерно формы, но ещё меньшего размера, делались и печи «дегдони сандали»-для углубления в полу комнаты, в которое зимой насыпают горящие угли для обогрева помещения и сидящих около него людей. В них хлеб не пекут, и вообще для приготовления пищи их не используют.

Таков обзор гончарного ремесла в Каратаге 60-х гг. XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ершов Н.Н. Каратаг и его ремёсла. Душанбе, Дониш, 1984.
2. Пешерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – Тр. Ин-та этнографии АН СССР. Нов. Серия, т. 42, М.; Л., 1959.
3. Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. Ташкент, 1961.
4. Современная керамика народных мастеров Средней Азии. М.: Изд-во Советский художник, 1974. – С. 14, 51.
5. Кушакевич А. Гончарный промысел в Ходжентском уезде. – Турк. ведомости, 1871, №4.
6. Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов в Самаркандской области. Справ. Кн. Самарк. обл. на 1897 год. Самарканд, 1897.
7. Андреев М.С. К материалу по среднеазиатской керамике. – Запись экспедиции от общества для изучения Таджикистана и Средазкомстариса, работавшей в пределах Таджикистана летом 1925. Ташкент, 1926.

ВКЛАД Н. Н. ЕРШОВА В ИЗУЧЕНИЕ РЕМЕСЕЛ ТАДЖИКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ КАРАТАГА)

Николай Николаевич Ершов внёс большой вклад в изучение таджикской этнографии советского периода. Свидетельством тому его многочисленные работы. В одной из своих монографий «Каратаг и его ремёсла» он даёт краткую историко-этнографическую характеристику и подробное описание его ремесленного производства до середины 60-х годов XX столетия.

Ключевые слова: *Каратаг, ремесла, гончарное производство, этнография, керамика, Н.Н.Ершов.*

САҲМИ Н. Н. ЕРШОВ ДАР ОМУЌИШИ ҲУНАРҲОИ МАРДУМИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР МИСОЛИ ҚАРАТОҒ)

Дар омуқиши мардумшиносии давраи шӯравии тоҷикон саҳми мардумшиносии шинохта Николай Николаевич Ершов бисёр калон мебошад. Асарҳои сершумори ин олим шаҳодати онанд. Дар рисолаи «Қаратоғ ва ҳунарҳои мардумии он» Н.Н.Ершов дар бораи ҳунарҳои мардумии ин мавзӯ то миёнаи солҳои 60-уми асри XX тавсифи мухтасар додааст.

Калидвожаҳо: *Қаратоғ, косибӣ, ҳунарҳои мардумӣ, мардумшиносӣ, қуллогарӣ, Н.Н.Ершов.*

CONTRIBUTION OF N. N. YERSHOV TO THE STUDY OF CRAFTS TADJIKISTAN (ON THE EXAMPLE OF KARATAG)

Nikolay Nikolayevich Yershov made a great contribution to the study of Tajik Ethnography of the Soviet period. This is evidenced by his numerous works. In one of his monographs "Karatag and its crafts", he gives a brief historical and ethnographic

description and a detailed description of its craft production until the mid-60s of the twentieth century.

Key words: *Karatag, crafts, pottery production, ethnography, ceramics, N.N. Ershov.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷӯраева Нигора – ходими хурди илмии шӯбаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: 2217716; моб. (+992) 935872028. E-mail: sovkor_nir@mail.ru

Information about the autor: Juraeva Nigora - Junior researcher A.Donish Institute of History, archaeology and ethnography Academy of Science of the Republic of Tajikistan. Telefon: 2217716; моб. (+992) 935872028. E-mail: sovkor_nir@mail.ru.

УДК: 902.7(575.3)

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОЙ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ ТАДЖИКОВ

КОБИЛОВА М. П.,

Государственный институт изобразительного
искусства и дизайна Таджикистана

Полный комплект костюма у таджиков называется сарупо. В равнинных районах в старину его составляли рубаха и штаны, легкий халат без подкладки, поясной платок, головной убор и обувь. В одежный комплекс могли входить стеганный халат джомо чапон или халат чакман на основе домотканины из верблюжьей шерсти, а также, с конца XIX века, камзул со стоячим воротом и застежкой на пуговицах с петлями. Головной убор – тюбетейка или шапка сферической формы на вате, поверх которых наверхывали чалму. Старинная обувь, преимущественно, -ичиги из мягкой кожи, поверх них носили резиновые галоши [5, 123].

Традиционная мужская одежда таджиков-выходцев из горных районов Средней Азии (верховья Зеравшана, Припамирье, долина Ферганы), по сравнению с одеждой равнинных районов имела, как общие, так и некоторые отличительные особенности. В частности, комплекс одежды горца также состоял из нательной рубахи, шаровар и надеваемого сверху халата. Однако здесь более распространенной была нательная рубаха со сплошным разрезом спереди, по сути, нательный халат. Предметы одежды горцев были более узкими, чем бытовавшие в равнинных районах. Кроме того, в условиях гор в изготовлении одежды большое значение приобретает шерсть.

Так, мужская одежда памирского горца состояла из шерстяного тканого, прочной работы халата чакман, хлопчатобумажной или шерстяной рубахи без воротника и шаровар, широких наверху и несколько суживающихся книзу. На ноги надевали вязаные чулки, которые носили часто по две - по три пары. Сверх чулок мягкие кожаные сапоги, доходящие до по-

ловины икр или до колена. Штанины заправляли в чулки, которые затягивали своим шнурком. Чекмень обыкновенно опоясывали кушаком. На голове носили плоский, вязаный из хлопка или шерсти (для холодной погоды) колпак. Зимой поверх чакмана надевали меховой нагольный халат.

Комплект летней мужской одежды жителей верховьев Зеравшана состоял из рубахи или легкого нательного халата, штанов, шапочки или тюбетейки, обмотанных чалмой или без него. Обувались в сапоги или башмаки, нередко ходили босиком. Зимой носили ватный-джома или шерстяной-чакман халат, на ноги надевали шерстяные чулки джурабы, которые заматывали портянками [8,22].

Для пошива одежды из хлопчатобумажных тканей в равнинных районах большое значение имели карбос / баъз /, суф и полосатая калами, из которых шили мужские рубахи и штаны. Для верха халатов употреблялись более нарядные шелковые ткани, полупелюшковые адрас и бекасаб.

В горных районах большое значение имели шерстяные ткани. Шерстяную домотканину производили двух видов – рагза и басма. Первую ткали женщины, из овечьей и козьей шерсти. Из такой ткани шили мужские и детские штаны – эзори шорагза, делали портянки и др. Материя басма употреблялась на пошив самой лучшей одежды – зимних халатов чакман и штанов. Ее вырабатывали из тонкой овечьей шерстяной пряжи с некоторым содержанием козьего пуха. После тканья басму подвергали валке, делая водонепроницаемой. Этим занимались мужчины. Из басмы шили халаты без подклада – чакман, штаны. Рагзу и басму красили иногда в табачный, зеленый и желтоватый цвета [8, 20].

Старинные мужские рубахи шили с горизонтальным полукруглым разрезом ворота. Для надевания через голову, рубаху оснащали дополнительным горизонтальным или вертикальным разрезом. Если этот разрез проходил вдоль одного из плеч, рубаху называли куртаи китфак. В Средней Азии она имели повсеместное распространение. В Бухаре носили только такие рубахи. Она имела тот же покрой, что и женская курта, только делали ее короче, с несколько более узкими короткими рукавами, иногда немного скошенными. На горловине рубахи другого типа делали вертикальный вырез для надевания через голову. Края ворота обшивали плетеной тесьмой зех или кантом магзи.

К стану от нижней линии соединения рукавов подшивали боковины трапецевидной формы для расширения рубахи книзу. По длине рубаха обычно доходила до середины бедра, хотя прежде ее делали еще длиннее – до колен и даже ниже [1,13].

Старинные рубахи были более широкими, они могли быть к тому же с прямым станом, например, в Самарканде (коллекция № 1476, ба Музея антропологии и этнографии Российской Академии наук). Рубаху носили поверх штанов и опоясывали платком миёнбанд, сложенным по диагонали. Распашную одежду опоясывали с целью сведения вместе бортов. Что

касается пояса, завязываемого поверх нераспашной рубахи, то его наличие обуславливалось условиями труда земледельца. Пояс служил, прежде всего, в качестве набрюшника – защищал от сырости, развивающейся от частой поливки земли [3,175].

Глухие рубахи с горизонтальным воротом, как отмечалось, были распространены повсюду – в Бухаре, Самарканде, Гиссаре, Кулябе, горном Таджикистане и др. В отличие от этих районов, в горах и предгорьях более распространенными были распашные рубахи или так называемые нательные халаты. Их носили жители Памира, верховьев Зеравшана, Ферганской долины [7,170].

Такая одежда широко бытовала и в некоторых равнинных территориях, например, в Ташкентском оазисе, но в долине Зеравшана (Бухарско-Самаркандский оазисы) она вовсе не встречалась [7,158].

Мужской поясной одеждой равнинных таджиков повсеместно служили штаны эзор, которые делали, как и женские, на вздержке. Они были широкими сверху и суживающимися книзу, но более короткими, чем женские. Штаны шили из хлопчатобумажной ткани.

Мужские штаны были обязательным элементом и в традиционной мужской одежде горцев. Как правило, они закрывали икры и спускались чуть ниже. Хлопчатобумажные штаны обычно шили из той же ткани, что и рубаха или нательный халат. Зимой их обязательно заправляли в чулки и обувались в сапоги. Однако в горных районах наиболее характерной мужской поясной одеждой в холодное время служили широкие шерстяные шаровары эзори шорагза. Шерстяные штаны (из рагзы) были короче, поэтому их штанины опускали поверх сапог [7,25].

На Памире носили чрезвычайно широкие штаны – шаволяк. Их ширина на талии в распрямленном состоянии превышала 2 м. В них можно было заправить полы халата и даже шубы [2,135].

Поверх рубахи в теплое время надевали легкий халат яктах из ткани темной расцветки в мелкий рисунок или полосатой материи алоча. Рукава кроили из поперечно сложенной ткани, они становились уже к концу примерно в два раза. Расширение халата книзу достигалось за счет нескольких боковин, пришиваемых с двух сторон. Общая разница в ширине верхней и нижней части боковин составляла 2,5. Ворот халата широкий, почти прямоугольный сзади, спереди продолжался прямыми линиями до передних пол. Для образования запаха к передним полам пришивали клинья в виде прямоугольных треугольников, основания которых внизу вместе с полами образовывали подол.

В зимний период обычно носили стеганный на вате халат джома. Для пожилых мужчин его шили из однотонной или с мелким рисунком ткани темной расцветки, например черного или синего сатина. Молодые носили алочаджому-стеганный халат из полосатой полушелковой ткани. Подкладкой служил ситец. Халат по всей своей площади простегивается крупными

вертикальными стежками, рукава простегиваются поперек. Крой джомы и яктаха практически не отличается.

Такого же кроя был чакман – распространенный в прошлом в горных районах запахивающийся халат с очень длинными рукавами из домотканого сукна. Его шили без подклада, несколько шире и длиннее яктаха и джомы. Чакман и эзори шорагза надевали обычно в стужу или в дальнюю дорогу, при этом в шорагза заправляли и надетый под чакманом легкий халат.

В конце XIX – начале XX вв. в среде административных чиновников получил распространение прилегающий камзол. По крою он отличается от традиционных халатов, рассмотренных выше. Камзол шьется из сатина или другой более плотной хлопчатобумажной ткани. Его спинка и перед соединяются плечевым швом, рукава вшиты в вырезную пройму, к вырезу ворота вшивается воротник-стойка. Полы застегиваются на пуговицы и петли (прежде воздушные, затем вырезные). Камзол шили на подкладе, иногда стеганым на вате. Интересно, что поверх камзола носили яктах, тем самым отдавая дань традиции.

На Памире верхней одеждой служил шерстяной халат гилем, хотя в старину многие мужчины надевали его прямо на голое тело, без нижней одежды. Для одежды верха здесь употреблялись и стеганые халаты, которые завозились на Памир из равнинных районов Бухарского эмирата и Ферганской долины. Зимой обыкновенный костюм горца дополнял овчинная шуба пўстин того же покроя, что и халат. На спину шубы нашивали орнамент, вырезанный из кожи [2,134-135].

В горах и предгорьях также применялся халат чакман из домотканого сукна, чаще из верблюжьей шерсти. Не отличаясь по покрою, он был шире и длиннее стеганого халата. Его шили без подкладки. Концы рукавов на чакмане были более узкими, чем в других видах халатов [5,127].

В верховьях Зеравшана верхние халаты чаще шили из хлопчатобумажной ткани (ситца) с крупными и яркими цветами на ярком фоне.

Таким образом, характеристика традиционной мужской одежды таджиков даже в таком кратком изложении позволяет выявить, как ее общие черты, имеющие этническую специфику, так и элементы региональной дифференциации, учитывающие природу и климат конкретных районов компактного проживания этого народа. Региональные отличия наблюдаются в волокнистом содержании материалов, размерах одежды, покрое, а также оформлении тканей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гейер И. И. Путеводитель по Туркестану / И. И. Гейер. – Ташкент, 1901. – 255 с.
2. Зарубин И. И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Барганга / И. И. Зарубин // Сборник Музея антропологии и этнографии РАН. – Т. 5. - Вып. 1. - Петроград, 1918. - С. 97-148.
3. Крубер А. Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник / А. Крубер, С. Григорьев, А. Барков, С. Чафранов – М., 1903. – 583 с.

4. Иброхимов М. Ф. История таджикского костюма (конец XIX – начало XXI века) / М. Ф. Иброхимов, З. Н. Сафарова. - Душанбе, 2018. – 207 с.
5. Люшкевич Ф. Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX в. / Ф. Д. Люшкевич // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград, 1978. - Т. 34. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. - С. 123-144.
6. Майтдинова Г. История таджикского костюма / Г. Майтдинова. – Душанбе, 2004. - Т. 2. Средневековый и традиционный костюм. – 254 с.
7. Рассудова Р. Я. К истории одежды оседлого населения Ферганского, Ташкентского и Зеравшанского регионов / Р. Я. Рассудова // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1978. - Т. 34. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. - С. 154-174.
8. Рассудова Р. Я. Материалы по одежде таджиков верховьев Зеравшана (по коллекциям и записям А. Л. Троицкой и Г. Г. Гульбина, 1926-1927 гг.) / Р. Я. Рассудова // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1970. – Т. 26. Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – С. 16-51.

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОЙ МУЖСКОЙ ОДЕЖДЫ ТАДЖИКОВ

В статье приводится описание мужской одежды, ставшей традиционной для таджикского народа. Перечислены основные ее составляющие, обращается внимание на размерные признаки, применяемые для пошива ткани. Эти сведения по большей части имеют отношение периоду конца XIX – первой половины XX века, когда культура европейского костюма еще не достигла господствующего влияния на таджикскую одежду.

Приведенный материал отражает этническую специфику традиционной таджикской мужской одежды, а также показывает главные признаки ее региональной дифференциации, как производных от природно-климатических условий разных районов компактного проживания этого народа. Региональные отличия затрагивают разные качества одежды - ее размеры, покрой, предметность, волокнистый состав и оформление тканей.

Ключевые слова: *Средняя Азия, таджики, традиционный костюм, мужская одежда, рубаха, штаны, халат, головной убор, пояс.*

АЛОМАТҲОИ УМУМӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МИНТАҚАВИИ ЛИБОСИ МАРДОНИ АНЪАНАВИИ ТОЧИКОН

Дар мақола тавсифи либоси мардона, ки барои халқи тоҷик ҳамчун либоси анъанавӣ пазируфта шудааст, оварда мешавад. Қисмҳои асосии он номбар гардида, ба андозаҳо, матоъҳои истифодашаванда диққат дода шудааст. Ин маълумот бештар ба охири асри XIX – нимаи аввали асри XX иртибот дорад, яъне ба даврае, ки ханӯз фарҳанги сарулибоси аврупоӣ ба либоси тоҷикон таъсири фармонравона надошт.

Маводи мазкур хусусияти миллии либоси мардонаи анъанавии тоҷиконро инъикос карда, аломатҳои асосии тафрикаи минтақавии онро ҳамчун маҳсули шароитҳои табиӣ-иклимӣ навоҳии гуногуни сукунати ин халқ нишон медиҳад. Фарқиятҳои минтақавӣ сифатҳои гуногуни либос – таркиб, андоза, тарзи дӯхт, намуд ва ороиши матоъҳоро дарбар мегиранд.

Калидвожаҳо: *Осиёи Миёна, тоҷикон, либоси сарупои анъанавӣ, либоси мардона, курта, шалвор, хилъат, кулоҳ, камарбанд.*

COMMON FEATURES AND REGIONAL FEATURES OF TRADITIONAL TAJIK MEN'S CLOTHING

The article describes men's clothing that has become traditional for the Tajik people. The main components are listed, and attention is drawn to the dimensional features used for sewing fabric. This information is mostly related to the period of the late XIX – first half of the XX century, when the culture of European costume has not yet reached the dominant influence on Tajik clothing.

This material reflects the ethnic specificity of traditional Tajik men's clothing, and also shows the main signs of its regional differentiation, as derived from the natural and climatic conditions of different areas of compact residence of this people. Regional differences affect different qualities of clothing - its size, cut, subject matter, fibrous composition and design of fabrics.

Key words: *Central Asia, Tajiks, traditional costume, men's clothing, shirt, pants, robe, headdress, belt.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Қобилова Мастона Пирумшоевна – омӯзгори калони Донишкадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон. E-mail: k_mastona@mail.ru.

Information about the author: Kobilova Mastona Pirumshoevna - lecturer at the State Institute of fine arts and design of Tajikistan. E-mail: k_mastona@mail.ru.

БА ТАВАЧҶУҶИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ-назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАФҶОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

-инъикоси саривақтии натиҷаҳои ҷаъолияти тадқиқоти олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмиллалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

-инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

-ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони наشري натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;

-инъикоси масоили мубрама ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

-ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иқтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

-тарғиби дастовардҳои ҷаъолияти илмию тадқиқоти олимони институт, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҶОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ

«МУАРРИХ»

-ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризо, тавзеҳҳои илмии қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаю дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарияю амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

-қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳиммият, навоарӣ ва аҳаммияти илмии маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

-муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмии пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотеро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;

-ҳамаи маводи ба идораи маҷалла ворид гардида ҳатман дар сомонаи *antiplagiat.ru* мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақризо оғоҳ мекунад;

-ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризоҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи *antiplagiat.ru* ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

-мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: *instiue-history.tj* зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

-агар дар тақризо оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

-муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;

-ҳайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмии он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию техникаӣ ва услубиро мусаҳҳеҳ бидуни мувофиқа

бо муаллиф (хаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (хаммуаллифон) мувофиқа карда мешаванд;

-нусхаи барои такмил ба муаллиф (хаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва чопӣ бояд ба идора баргардонда шавад;

-мақолаҳое, ки ба чоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (хаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди чопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (хаммуаллифон) раддияи асоснок ирсол мекунад;

-тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

ТАЛАБОТ

БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО (ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ «МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ЧОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07.00.02-таърихи Ватанӣ**; **07.00.03-таърихи умумӣ (мувофиқи давра)**; **07.00.06-бостоншиносӣ**; **07.00.07-мардумшиносӣ, этнология ва симошиносӣ**; **07.00.09-таърихнигорӣ, маъхазиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ**; **07.00.10-таърихи илм ва техника**; **07.00.15-таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ**, ки қаблан дар ҳеч ҷой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

-матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноибии ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (хаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

-тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шуъбаи кадрҳои ҷойи кори муқаррарӣ муҳр ва имзо гузоштааст;

-маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

-шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошонаи 1, ҳуҷраи 21, тел.:(+992) 221-37-42.

-шакли электронии мақоларо ба почтаҳои электронии **manzura_h@mail.ru**, (агар мавод ба забони русӣ бошад) ва (агар мавод ба забони тоҷикӣ бошад) ба **mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru** ирсол намоед. Телефон барои маълумот: (+992 37) 221-37-42; суроғи сомона: **www.institute-history.tj**

ТИБҚИ ТАЛАБОТИ ҚОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН МАҚОЛА БОЯД УНСУРҲОИ ЗЕРИНРО ДАР БАР ГИРАД:

-индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-ному насаби пурраи муаллиф (хаммуаллифон) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (хаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо-самти тайёриро) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ зикр мекунанд;

-зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ;

- e-mail ва телефон барои тамос;

-номи мақола бо забонҳои тоҷикию русию англисӣ бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ);

-фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ ҳуруфи Times New Roman бо курсив, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоари илмӣ корро дар бар мегирад;

-калидвожаҳо ба забонҳои русию англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад; ҳуруфи Times New Roman 14, тарҳаш-курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);

-мақола ҳатман бояд номгӯи адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби ҳуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;

-иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5,25] ё [5, 25; 6,77];

Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат орей (тоза) бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти салоҳият, боэътимодии аснод ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» - научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан публикующий материалы серии исторических наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЯМИ НАУЧНОГО РЕЦЕНЗИРУЕМОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.

- развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;

- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;

- освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;

- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;

- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;

- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;

- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте *antiplagiat.ru*, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;

- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте *antiplagiat.ru* направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;

- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.institue-history.tj;

- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;

- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);

- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;

- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РФ.

ТРЕБОВАНИЯ

К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07.00.02** - *отечественная история*; **07.00.03** - *всеобщая история (соответствующего периода)*; **07.00.06** - *археология*; **07.00.07** - *этнография, этнология и антропология*; **07.00.09** - *историография, источниковедение и методы исторического исследования*; **07.00.10** - *история науки и техники*; **07.00.15** - *история международных отношений и внешней политики*.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан, главный корпус, 1- этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу

электронной почты: *manzura_h@mail.ru*, или *mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru* Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта: *institue-history.tj*

**В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ,
СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:**

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты - направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, начертание-курсив, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
- ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
- ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи. Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

МУАРРИХ -мачаллаи илмӣ-назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ақидаи ҳайати таҳририя метавонад ба нуқтаи назари муаллифони мақолаҳо мувофиқ наояд. Барои мазмуни мавод ва маълумоти саҳеҳ муаллифон масъуланд. Истинод ба сарчашма, муаллиф ва шумора ҳатмист.

Мусахҳех: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Мухбирҷон КЕНЦАЕВ**
Ороишгар ва саҳифабанд: **Илҳом БАҲРОМОВ**

Ба матбаа 05.05.2020 сол таҳвил шуд. Ба чопаш 09.11. 2020 имзо шуд. Андозаи 70x108 ^{1/8}.
Когази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Чузӣ чопӣ 10. Адади нашр 100 нусха. Супориши № 135.

Матбааи Муассисаи нашриявии «Дониш»-и Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон
734029, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айни, 299/2.

ИСТОРИК - научно-теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Академии наук Республики Таджикистан

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций.
Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обязательна.

Корректор: **Манзура ҲАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Дизайн и верстка: **Илҳом БАҲРОМОВ**

Сдано в типографию 05.05.2020 г. Подписано в печать 09.11.2020 г. Формат 70x108 ^{1/8}.
Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 10. Тираж 100 экземпляров. Заказ №135.

Отпечатано в типографии ИУ «Дониш» Академии наук Республики Таджикистан,
734029, г. Душанбе, ул. Айни, 299/2.